

MILLIY DAVLATCHILIGIMIZ TARIXINING MUMTOZ NAMUNASI

Bugungi kunning o'tkir va dolzarb muammolari bizdan zamonaviy taraqqiyotning asosiy tamoyillarini har tomonlama chuqur taxlil etish bilan birga, insoniyatning yaqin-olis tarixidagi boy tajribasini ham teran idrok etishni, shu asosda amaliy xulosalar chiqarishni taqozo etmoqda, ya'ni tarix tajribasi odamzod uchun tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Hech bir mubolag'asiz aytish mumkinki, o'zbek xalqining ko'p asrlik tarixi ham ana shunday buyuk tajribalar manbaidir. Bu tarixning eng yorqin va shonli sahifalarini tashkil etadigan ulug' ajdodlarimiz haqida so'z borganda, buyuk davlat arbobi va sarkarda, sohibqiron Amir Temur bobomizning o'lmas nomini birinchilar qatori tilga olishimiz tabiiy, albatta. Mana, qariyb yetti asrdiki, bu ulug' zotning shonu shuhrati, hayoti va faoliyatiga bo'lgan qiziqish jahonning turli mamlakatlarida tobora ortib bormokda.

Shuni ta'kidlash joizki, ulug' ajdodimizning o'zi yashagan zamonga, shu davrda Osiyo va yevropa qit'alarida ro'y bergan, juda katta tarixiy ahamiyatga molik o'zgarishlarga olib kelgan voqea-hodisalarga hal qiluvchi ta'siri, uning bu jarayonlardagi roli nainki tarixchi va siyosatchilar, harbiy ilm mutaxassislari, balki badiiy ijod ahlining ham diqqat-e'tiborini hali-hamon o'ziga jalb etib kelmoqda.

Bu benazir zotning qanday milliy zamin va tarixiy sharoitda o'sib-ulg'aygani, qay tariqa shunday yuksak cho'qqilarga ko'tarilgani, zafarli yurishlari haqida, uning nafaqat davlat arbobi va yengilmas sarkarda, ayni vaqtda inson sifatidagi fazilatlarini, ichki dunyosi va kechinmalari haqida Sharq davlatlari bilan birga olis yevropada—Buyuk Britaniya, Frantsiya, Ispaniya, Germaniya kabi mamlakatlarda ham bundan necha yuz yillar avval ko'p-ko'p ilmiy va badiiy asarlar yaratilgani yaxshi ma'lum.

Chunonchi, Amir Temur bobomiz haqida ingliz dramaturgi Kristofer Marlou 1588 yili tarixiy pesa, mashhur nemis kompozitori Georg Gendel 1724 yili opera, amerikalik adib Edgar Po esa 1827 yili she'riy poema yaratgan. Va bunday asarlar bugungi kunda ham ko'plab paydo bo'lmokda. Frantsiyalik tanikdi olim Lyusen Keren tomonidan 2006 yili xalqaro miqyosda keng nishonlangan Sohibqironning 670 yillik tavallud to'yi arafasida Parijda frantsuz tilida nashr qilingan «Samarqandga, Amir Temur davriga sayohat» nomli fundamental tadqiqot bu fikrning yaqqol tasdig'idir. Tabiiyki, bu asarlarning barchasi ulug' bobomizning hayoti va faoliyati bilan bog'liq ko'pgina masalalarga javob topishda, ularni tarix va bugungi zamon nuqtai nazaridan yoritishda muhim o'rin tutadi. Ularning har biri Sohibqiron siymosi haqida o'ziga xos tasavvur va tushuncha beradi.

Ming afsuski, mustamlakachilik yillarida, ya'ni milliy qadriyatlarimiz, aziz-avliyolarimiz va allomalarimizning boy merosi, tabarruk nomlarini xalqimiz xotirasi va yuragidan butunlay o'chirishga qaratilgan siyosat hukm surgan davrlarda Amir Temurning hayoti va faoliyatini o'rganish u yoqda tursin, hatto uning nomini tilga olish ham mutlaqo taqiqlab qo'yilgan edi. Bu mavzuda yaratilgan ba'zi bir ilmiy-badiiy asarlarda Amir Temur siymosi tarixiy haqiqatga zid ravishda biryokdama, asosan qora bo'yoqlarda aks ettirilgan edi. Taassuflar bo'lsinki, sobiq tuzum davrida yaratilgan tarixiy va badiiy adabiyotlarda hamda ularning ta'sirida chop etilayotgan bugungi ayrim kitoblarda ham mana shunday g'arazli yondashuv alomatlarini hanuz uchratish mumkin.

Olohgga shukrki, istikdolgga erishganimizdan keyin bu masalada ham tarixiy adolat qaror topdi. Muqaddas yurtimiz zaminida yashab o'tgan ko'plab ulug' siymolar qatori Amir Temur bobomizning nomi, sha'nu shavkati va merosi ham qayta tiklanib, bu buyuk zot haqidagi asl haqiqat xolis va haqqoniy yoritilmoqda, tadqiqotlar olib borilmoqda, kitoblar yozilmoqda. Zero, Amir Temur shaxsini idrok etish—tarixni idrok etish demakdir. Amir Temurni anglash—o'zligimizni anglash demakdir. Amir Temurni ulug'lash—tarix qa'riga chuqur ildiz otgan tomirlarimizga, madaniyatimizga, qudratimizga asoslanib, buyuk kelajagimizni, ishonchimizni mustahkamlash demakdir.

Bu haqda gapirganda, Amir Temurning davlatchilik va diplomatiya, harbiy mahorat, bunyodkorlik salohiyati, ilmu fan, san'at va me'morchilikka oid qarashlari, hayotning ma'no-mazmuni, insonni ulug'laydigan ezgu ishlar haqida bildirgan fikrlari, dinu diyonat va adolatni joyiga qo'yish, saltanat ishlarini kengash va tadbir asosida amalga oshirish, har bir masalada uzoqni ko'zlab, el manfaatini o'ylab ish tutish bilan bog'liq ibratli fazilatlarini alohida ta'kidlash o'rinlidir. Aynan mana shunday masalalar Sohibqiron tafakkurining mahsuli bo'lgan «Temur tuzuklari» asarida har tomonlama aniq, ishonarli va ta'sirchan tarzda yoritilgan, desak, haqiqatni aytgan bo'lamiz.

Shuning uchun ham o'zining beqiyos azmu shijoati, mardlik va jasorati bilan Movarounnahr zaminida mo'g'ul zulmiga barham berib, xalqimizni qaramlik iskanjasidan xalos etgan, tarqoq va parokanda el-ulusni birlashtirib, mustaqil va qudratli davlatga asos solgan bu ulug' siymoning mazkur kitobda ifoda etilgan g'oya va qarashlari nafaqat o'z davri, balki bugungi va kelgusi avlodlar uchun ham muhim ahamiyat kasb etishi bejiz emas.

Shaxsan men Sohibqiron bobomiz bizga meros qilib qoldirgan «Tuzuklar»ni o'qisam, xuddiki o'zimga qandaydir katta ruhiy kuch-quvvat topgandek bo'laman. Har bir satri bir umr el-yurt, saltanat tashvishi bilan yashagan fidoyi inson, ulkan davlat arbobining keng miqyosdagi o'y-fikrlari, hayot va kurash tajribasi, mushohadasi, ba'zan esa dardli va iztirobli kechinmalari bilan sug'orilgan bu asarda qanday teran ma'no mujassam ekanini ma'rifatli, zukko kitobxon yaxshi angelaydi, albatta.

Men o'z ish faoliyatimda bu kitobga takror-takror murojaat qilib, undagi hech qachon eskirmaydigan hayot hikmatlarining qanchalik to'g'ri ekaniga ko'p bor ishonch hosil qilganman. Masalan, «Tajribamda ko'rilgankim, azmi qat'iy, tadbirkor, hushyor, mard va shijoatli bir kishi mingta tadbirsiz, loqayd kishidan yaxshirokdir», degan fikrlar bugungi kunda ham naqadar dolzarb ekani barchamizga ayon. YOki u zotning: «Saltanat ishlarining to'qqiz ulushini mashvarat, tadbir va kengash, qolgan bir ulushini esa qilich bilan bajo keltirish zarur», degan ko'rsatmalarida hozirgi notinch zamon uchun, XXI asr siyosatdonlari uchun ham har jihatdan ibratli fikrlar borligini ta'kidlash joiz. Amir Temur bobomizning bunday chuqur ma'noli so'zlari, ayniqsa, «Bilagi zo'r birni, bilimi zo'r mingni yiqar» degan hikmati insonni doimo aql-idrok, ilmu ma'rifat asosida yashashga da'vat etishi bilan e'tiborlidir.

Ulug' ajdodimiz, garchi buyuk bunyodkor va jahongir bo'lsada, kuch-qudrat zo'rlik va zo'ravonlikda emas, aksincha, adolatda, hamjihatlik va hamkorlikda ekanini nihoyatda chuqur anglagan. Uning davlatni oqilona boshqarish, o'ta mushkul va imkonsiz vaziyatda ham to'g'ri yo'l, tadbir topa olish qobiliyati, noyob aql-zakovati har qanday odamni hayratga soladi. Amir Temurdek buyuk va betakror siymoni har tomonlama tushunish, u barpo etgan qudratli saltanatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-mafkuraviy asoslarini, Sohibqironning davlat boshqaruvi borasidagi ulkan salohiyati, mahorati, bilim va tajribalarini o'rganishda, umuman aytganda, hayot sirlarini anglab yetishda «Temur tuzuklari» bebaho qo'llanma bo'lib xizmat qiladi.

Ayniqsa, bugungi murakkab va tahlikali davrda bu kitobni qayta-qayta mutolaa qilish, uning mag'zini chaqish birinchi galda rahbar, yetakchi bo'lishdek mas'uliyatli vazifani o'z zimmasiga olgan odamlar uchun, qolaversa, har qaysi ziyoli inson uchun bag'oyat foydali ekani haqida ortiqcha gapirib o'tirishga hojat yo'q, deb o'ylayman.

Ishonchim komilki, yoshlarimiz bu kitobni mehr qo'yib, tushunib, chuqur anglab o'qisa, ularning qalbida milliy g'urur tuyg'usi yuksaladi, o'zining qanday buyuk zotlarning avlodi ekanini yanada chuqurroq his etib, hayotning har qanday sinov va qiyinchiliklarini yengishga qodir insonlar bo'lib voyaga yetadi.

Shu ma'noda, «Temur tuzuklari» kitobining mamlakatimizda ona tilimizda yangitdan yuksak sifat bilan chop etilishi, hech shubhasiz, madaniy hayotimizdagi o'ziga xos muhim voqeadir. Qadimiy va boy, shavkatli tariximiz, betakror merosimiz, azaliy qadriyatlarimiz bilan qiziqadigan barcha kitobxonlarni ana shu quvonchli voqea bilan chin dildan qutlab, bu noyob asar ularning hayotida doimiy ma'naviy hamroh bo'lib qolishini tilayman.

ISLOM KARIMOV,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

Forscha matndan

Alixonto‘ra SOG‘UNIY va
Habibulla KAROMATOV tarjimasi

Izohlar

Bo‘riboy AHMEDOV va Ashraf AHMEDOV
tomonidan tayyorlangan

Bismillahir Rohmanir Rahiym

Birinchi kitob¹

KENGASHLAR VA TADBIRLAR

O‘zga mamlakatlarni zabt etish, ularni idora qilish, g‘anim lashkarlarini sindirish, dushmani tuzoqqa tushirish, muxoliflarni (ko‘nglini ovlab) do‘stga aylantirish, do‘st-dushman orasida muomala, murosayu madora qilish xususida ushbu kengash va tadbirlarni qo‘lladim.

Pirim² menga yozmishlarkim: «Abulmansur³ Temur, saltanat ishlarida to‘rt narsaga amal qilgin, ya‘ni:

1) (o‘zing bilan) kengash⁴; 2) (boshqalar bilan) mashvaratu maslahat ayla; 3) hushyorligu mulohazakorlik bilan qat‘iy qaror chiqar; 4) ehtiyotkor bo‘l. Chunki kengash va mashvaratsiz saltanatni barcha qilgan ishlariyu aytgan gaplari xato bo‘lgan johil kimsaga qiyoslash mumkin; uning so‘zlari va qilmishlari boshga pushaymonlik ila nadomat keltirgay. Shunday ekan, saltanatni boshqarishda mashvaratu maslahat va tadbir bilan ish yuritgin, toki oqibatda nadomat chekib, pushaymon bo‘lmagaysan.

Yana shuni ham bilgilkim, saltanat ishlarining bir qismi sabru toqat bilan bo‘lgay, yana bir qismi esa bilib-bilmaslikka, ko‘rib-ko‘rmaslikka solish bilan bitur. (Xullas) tadbirlardan ogoh qilingandan keyin shuni aytish joizdirkim, qat‘iylik, hushyorlik, ehtiyotkorlik, shijoat va sabr-chidam bilan barcha ishlar amalga oshirilgay. Vassalom».

Bu maktub menga yo‘l boshlovchi yanglig‘ rahnamolik qildi. U menga saltanat ishlarining to‘qqiz ulushi mashvarat, tadbir va kengash, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirilishini anglatdi. (Donishmandlar) demishlarkim, o‘z o‘rnida qo‘llangan tadbir bilan ko‘plab lashkarning qilichi ojizlik qilgan har qanday mamlakat darvozasini ochib, favj-favj askarlarni yengib bo‘lur.

Tajribamda ko‘rilgankim, azmi qat‘iy, tadbirkor, hushyor, jang ko‘rgan, mard, shijoatli bir kishi mingta tadbirsiz, loqayd kishidan yaxshiroqdir. Chunki tajribali bir kishi minglab kishiga ish buyuradi.

Men yana tajribamda ko‘rdimki, g‘anim lashkarini yengish qo‘shinning ko‘pligi bilan emas, mag‘lub bo‘lish esa sipohning kamligidan bo‘lmaydi. Balki g‘olib bo‘lmoqlik (Tangrining) madadi va bandasining tadbiri bilandir. Chunonchi, men kengashib va tadbir yuritgan holda ikki yuz qirq uch kishi bilan Qarshi qal‘asi ustiga yurdim. Amir Muso va Malik bahodir o‘n ikki ming⁵ otliq askar bilan qal‘a va uning atrofini qo‘riqlamoqda edilar. Lekin Tangri taoloning yordami yetib, o‘zim qo‘llagan to‘g‘ri tadbirlarim orqali Qarshi qal‘asini egalladim.

Shundan so‘ng, amir Muso va Malik bahodir o‘n ikki ming otliq askar bilan ustimga bostirib kelib, meni Qarshi qal‘asida qamal qildilar. Men Tangrining madadiyu inoyatiga ishonib, tadbirkorlik va ehtiyotkorlik ishlatgan holda qal‘adan chiqib, qulay fursatlarda bir necha marta jangga kirdim. Pirovardida shu ikki yuz qirq uch yigitim bilan o‘n ikki ming otliq g‘anim lashkarini mag‘lubiyatga uchratdim va ularni bir necha farsang⁶ yergacha quvib bordim.

Yana tajribamdan o‘tmishkim, garchi ishning qanday yakunlanishi takdir pardasi orqasida yashirin bo‘lsa ham, akdi raso va hushyor kishilardan kengashu tadbir istab, fikrlarini bilmoq lozimdir. (Shuning uchun) payg‘ambarimiz Muhammad sallolohu alayhi vasallam (unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo‘lsin) aytganlaridek, har bir ishni qilishga kirishar ekanman, avval obdan o‘ylab, (amirlarim bilan) kengashdim.

¹ Forscha matnda «Maqola» deb berilgan. (A. Ahmedov izohi. Bundan buyon: –A.A. Boshqa izohlar B. Ahmedovga tegishli.)

² «Tuzuklar»ning Bombey nashrida kitob hoshiyasida shu o‘rinda Zayniddin Abubakr Tayobodiy nomi ko‘rsatilgan. (–A.A.)

Amir Temurning uch shayxga nisbatan ixlosi juda kuchli bo‘lgan. Bular–Shamsiddin Kulol, Sayyid Baraka va Zayniddin Tayobodiydirlar. 1) Shamsiddin Kulol Amir Temurning otasi Amir Tarag‘ayning piri (vaf. 1370 y. Kesh). 1373–74 yillarda Amir Temur Shamsiddin Kulol qabri yonida gumbazli maqbara qurdiradi va otasining xokini o‘sha yerga ko‘chirtirib, Shamsiddin Kulol qabrining qibla tomoniga dafn etadi. 2) Mir Sayyid Baraka (vaf. 1404 y.). Amir Temur u bilan Termiz yaqinida uchrashgan. Amir Temur unga 1370 yilda Andxud (Hozirgi Afg‘onistonda Andxo‘y) viloyatini iqto‘ tarzida in‘om etgan. Mir Sayyid Baraka Amir Temurga zafar va g‘alabalar ramzi bo‘lgan nog‘ora bilan bayroq tortiq qilgan, Sohibqironning Mozandaron, Dashti qipchoq harbiy yurishlarida unga hamroh bo‘lgan. Samarqandda Amir Temur maqbarasiga dafn qilingan. 3) Zayniddin Abubakr Tayobodiy. Xurosonlik yirik shayx va shayxulislom. «Zubdat ut-tavorix» asarida hofizi Abru Amir Temurning Xurosonga yurishi (782/1381) paytida u bilan uchrashgani haqida hikoya qilgan. Muarrix Fasih Xavofiyning (XV asr) «Mujmal Fasihiy» asarida ham shunday ma‘lumot keltirilgan va Tayobodiyning 1389 yil 29 yanvarda vafot etgani aytilgan.

³ Abulmansur (lug‘aviy ma‘nosi: zafar, g‘alaba qozonuvchi)–ulamo va mashoyixlar tarafidan Amir Temurga berilgan faxrli nom.

⁴ «Temur tuzuklari»da «kengash» so‘zi ikki ma‘noda kelgan: 1. Mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish. 2. Boshqalar bilan maslahatlashish.

⁵ Asarning Tehron nashrida «ikki ming otliq askar» deb ko‘rsatilgan.

⁶ Farsang–taxm. 6 km ga teng masofa. (–A.A.)

Maslahatchilar va kengash ahli yig'ilganda, oldimzdagi ishlarning yaxshi-yomon, foydayu ziyon tomonlari, ularni amalga oshirish, oshirmaslik haqida so'z ochib, (ulardan) fikr so'rar edim. So'zlarini eshitgach, ishning har ikki tomonini mushohada qilib, foyda-ziyonlarini ko'nglimdan kechirardim; uning xatarli tomonlariga ko'proq e'tibor nazari bilan qarardim; qaysi bir ishda ikki xatar mavjud bo'lsa, uni (bajarishdan) voz kechardim va bir xatarlik ishni ixtiyor etardim. Chunonchi, shunga ko'ra Tug'luq Temurxon⁷ to'g'ri yo'l ko'rsatganman. Uning amirlari Dashti Jetada⁸ isyon tug'ini ko'targanlarida, mendan maslahat so'radi. Unga shunday dedim: «Agar g'animni sindirish uchun bir favj askar yuborsang, oldingda ikki xatar bordir, agar o'zing olib borsang, bir xatar mavjud». U mening maslahatimga kirib, Dasht tomon o'zi borib edi, men aytgandek bo'ldi.

Ishlarimning barini kengash bilan yurgizib, uni bitirishda to'g'ri tadbir qo'llar edim. Bir ishga kirishmay turib, undan chiqish yo'llarini o'ylab qo'yar edim. Uni to'g'ri tadbir, qat'iy jazm, sabr-chidam ko'rsatib, ehtiyotkorlik bilan uzog'ini o'ylab, ortini esdan chiqarmagan holda oxiriga yetkazardim.

Yana tajribamdan o'tkazdimki, kengash ahli birlik, ittifokdik bilan so'zda sobit, ishda chidamli bo'lishlari shartdir. Qilmoqchi bo'lgan ishlarini qilmasdan qoldirmasunlar. Agar biror ishni qilmaslikka so'z berar ekanlar, uning yaqiniga ham yo'lamasunlar.

Tajribamdan ma'lum bo'ldiki, kengash ikki turli bo'lur. Biri–til uchida aytilgani, ikkinchisi–dildan chiqqani. Til uchida aytilganini (shunchaki) eshitardim. Dildan aytilgan maslahatni esa qalbm qulog'iga quyardim va dilimga joylardim.

Agar (g'anim ustiga) lashkar tortmoqchi bo'lsam, urush-yarashdan o'rtaga so'z tashlab, amirlarim ko'ngillarining bu ikkovidan qay biriga moyilligini bilishga intilardim. Agar yarashdan so'z ochsalar, buning foydasini urush ziyoniga solishtirib ko'rardim. Agar urushga moyil bo'lsalar, uning naf va foydasini yarash ziyoniga taqqoslab ko'rardim; qaysi biri foydaliroq bo'lsa, shuni ixtiyor qilardim.

Sipohni ikkilantiradigan (turumsiz) kengashni eshishdan saqlanardim. Kengash ahlidan kimki kuyunib maslahat bersa, quloq solardim, kimki oqilona gaplarni mardlarcha keskinlik bilan so'zlasa, uni diqqat bilan tinglardim.

har kimdan so'z olib, kengash so'rar edim. Lekin aytilgan har bir maslahatning yaxshi-yomon tomonlari haqida o'ylab ko'rgach, to'g'ri va savoblirog'ini tanlab olardim.

Chunonchi, Chingizxon avlodidan bo'lmish Tug'luq Temurxon Movarounnahr mulkini bosib olish qasdidan qo'shin tortib⁹, Xo'jand suvidan¹⁰ kechib o'tgach, menga, amir Ioji Barlos¹¹ va amir Boyazid Jaloyir¹² nomiga yorliq¹³ jo'natib, uning huzuriga borishimizni talab qilgan edi. Ular men bilan kengashdilar: «O'z el-ulusimiz bilan Xurosonga ketaylikmi yoki Tug'luq Temurxon qoshiga boraylikmi?» Men ularga bunday yo'l ko'rsatdim: «Tug'luq Temurxonning huzuriga borsangiz ikki foyda, bir ziyon bordir. Xuroson tomonga o'tib ketishning (esa) ikki ziyoni, bir foydasi bordir».

Ular mening kengashimga kirmadilar va Xuroson tomonga ketdilar¹⁴.

Men ham Xurosonga yoki bo'lmasa Tug'luq Temurxonning qoshiga borish-bormasligimni bilmay ikkilanib qoldim. Shu hol asnosida pirimdan maslahat so'rab xat yozgan edim, ushbu mazmunda javob yozib yuboribdilar: «To'rtinchi xalifadan¹⁵, unga Tangrining karamu marhamati bo'lsin, bir kishi so'rabdiki, osmon–kamon, yer–kamon ipi, hodisalar o'q-yoy bo'lsa, insonlar ul o'q-yoylarga nishon bo'lsa, otg'uchi (esa)–buyuk va qudratli Xudoyi taolo

⁷Tug'luq Temurxon–Mo'g'uliston xoni (1348–1362). Mo'g'uliston yoki Jeta–Chig'atoy ulusi parchalanishi natijasida uning Movarounnahrda sharqdagi qismi, ya'ni Sharqiy Turkiston va Yettisuv yerlarini o'z ichiga olgan davlat. Xon 1360–1361 yillar bahorida Movarounnahrda ikki marta yurish qilib, Qashqadaryo vohasigacha yetgan. 1362 yili vafot etgan. (–A.A.)

⁸ Dashti Jeta–Yettisuvda Chu daryosi atrofidagi dashtlik. (–A.A.)

⁹ Voqea 1360 yilning bahorida sodir bo'lgan.

¹⁰ Xo'jand suvi–Sirdaryoning o'rta asrlardagi nomlaridan biri.

¹¹ Amir Hoji Barlos – nufuzli barlos beklaridan. Kesh va unga tobe' yerlar hokimi. Sharafiddin Ali Yazdiy «Zafarnomasi»da keltirilishicha, Amir Temurning amakisi bo'lgan va 1361 yili Xurosonning Juvayn mavzeida o'ldirilgan. 1381 yili Amir Temur Juvayn mavzeini zabt etgan va amakisining avlodlariga u joydan «mol» solig'ini yig'ish huquqini bergan.

¹² Amir Boyazid Jaloyir – Xo'jand viloyatining amiri. 1361 yili Tug'luq Temurxonning buyrug'iga ko'ra qatl etilgan.

¹³ Yorliq – farmon.

¹⁴ Bu voqea 1361 yilda sodir bo'lgan.

¹⁵ ...to'rtinchi xalifa – bu yerda hazrati Ali ibn Abu Tolib (656–661), Muhammad payg'ambarning amakivachchasi va kuyovi nazarda tutilgan.

bo'lsa, odamlar qaerga qochadilar?» Xalifa javob qilib: «Odamlar Tangrining qoshiga qochsunlar»,—debdi. Shunga o'xshash sen ham hozir Tug'luq Temurxonning oldiga qochg'il va qo'lidagi o'q-yoyini tortib olg'il».

Bu javob kelishi bilan ko'nglim ko'tarilib, yuragim bundan quvvat oldi va Tug'luq Temurxon qoshiga borishga ahd qildim.

Lekin biron ishni qilmoqchi bo'lsam, kengashib olgach, keyin qur'ondan fol ochardim va qur'on hukmi bilan ish qilur edim. Tug'luq Temurxon oldiga borishdan avval qur'onni ochsam, «Surayi Yusuf»¹⁶ chiqdi va Kur'oni majid hukmiga amal qildim.

TUG'LUQ TEMURXON BILAN UCHRASHGANIMDAN SO'NG KO'NGLIMGA KELGAN BIRINCHI KENGASHIM

Tug'luq Temurxon (sarkardalari) Bekkichik, Hojibek arkanut¹⁷, Ulug' Tug' Temur kerayit¹⁸ va Jetaning boshqa amirlaridan uch favj¹⁹ tuzib, Movarounnahr mamlakatini talon-toroj qilish uchun yuborgani, o'sha uch favj qo'shin Xuzor²⁰ degan joyga kelib tushgani haqidagi xabar mening qulog'imga yetdi. Shunda Tug'luq Temurxonni borib ko'rishdan ilgari bu ochko'z amirlarni mol-dunyo bilan mahliyo etib, Movarounnahr viloyatini qatlu g'oratdan qutqarib qolishga qaror qildim.

Tilga olingan amirlarni ko'rganimda, ularni haybatim bosdi shekilli, ortiqcha iltifotlar ko'rsatib, hurmatimni bajo keltirdilar. Ularning ko'zlariga o'xshash ko'ngillari ham tor bo'lganidan, sovg'a-sovrin²¹ yo'sinida berilgan har turlik tansiq mollar ko'zlariga ko'p ko'rindi va Movarounnahrni bosib olish, talon-toroj qilish niyatidan qaytdilar.

(Shundan so'ng) to'g'ri borib Tug'luq Temurxon bilan ko'rishdim²². Xon kelishimni yaxshilikka yo'yib, (saltanat ishlarida) mendan kengash so'radi. Ko'rsatgan kengashlarimni to'g'ri deb topib, barchasini qabul qildi.

Shu asnoda Tug'luq Temurxonga xabar keltirdilarkim, (yuqorida aytilgan) uch favj amirlari mahalliy xalkdan naqd pul va sovrinlar olib, ular bilan kelishmishlar. Xon shu ondayoq mol-mulk bilan nakd pullarni qaytarib olish uchun vakil tayin qildi va amirlarni bundan buyon Movarounnahrqa borishlarini man' etdi. Mansablaridan bo'shatdi. O'rinlariga Xoji Mahmudshoh Yasuriyni²³ tayinladi.

Bu hakda amirlar xabar topgach, dushmanlik bayrog'ini ko'tarib, yurtlariga qaytib ketdilar. Yo'lda xonning devonbegi va bosh maslahatchisi bo'lmish O'g'lonxo'jani uchratdilar. Uni ham o'zlariga og'dirib olib, Jeta tomon yuzlandilar.

Aynan shu vaqtda Tug'luq Temurxonning Dashti qipchoqdagi²⁴ amirlari ham isyon tug'ini ko'targani haqida xabar olindi. Bundan xon tashvishga tushdi. U men bergan maslahatga ko'ra Jeta tarafga yo'l oldi. Movarounnahrni esa menga qoldirdi va bu xususda yorlig'u ahdnoma yozib berdi. Amir qorachor no'yonning²⁵ Movarounnahrda tumanini ham menga topshirdi. Men butun Movarounnahr viloyatiga, to Jayhun daryosining sohillarigacha cho'zilgan yerlarga hukmron bo'ldim.

Davlat va saltanatimning boshlanishida eng avval qilgan kengashim shul edi.

Men tajribamdan shuni bildimki, yuz ming otlig askar qilolmagan ishni bir to'g'ri tadbir bilan amalga oshirish mumkin ekan.

¹⁶ «Qur'oni karim», Yusuf surasi, 54-oyat (Shoh buyurdi: «Uni huzurimga keltiringiz, o'zimga xos kishilardan qilib olay!» U bilan so'zlashgach (shoh): «Sen bugun (dan boshlab) bizning huzurimizda martabali va ishonchli (shaxs)dirsan»,—dedi.)

¹⁷ *Arkanut*—Chig'atoy ulusining sharqiy qismi (Mo'g'uliston)dagi ko'chmanchi turk qabilalaridan biri. (—A.A.)

¹⁸ *Kerayit*—nufuzli turk qavmlaridan birining nomi. Uning boshliqlari o'z vaqtida Chingizxonni qo'llab-quvvatlagan.

¹⁹ *Favj*—harbiy bo'linma, kattaligi turlicha bo'lgan.

²⁰ *Xuzor*—Qashqadaryo viloyatiga qarashli hozirgi G'uzor tumani markazi.

²¹ *Sovrin*—o'rta asrlarda podshoh va xonlar, umuman oliy martabali kishilar bilan uchrashganda ularga qilinadigan tansiq mollardan iborat qimmatbaho tortiq.

²² Sharafiddin Ali Yazdiy «Zafarnoma» asarida yozishicha, bu uchrashuv 761/1360 yilda yuz bergan. (—A.)

²³ Xoji Mahmudshoh Yasuriy—Yasur urug'ining amiri. (—A.A.)

²⁴ *Dashti qipchoq*—arab va fors tillaridagi adabiyotlarda XI asr boshlaridanoq qo'llangan bu atama Sharqiy Turkistondan tortib, g'arbda to Dunay daryosining quyi oqimigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga olgan. qipchoq so'zi rus solnomalarida «polovets» deyilgan, Vizantiya solnomalarida esa «koman» atamasi qo'llangan. Tug'luq Temurga bu Dashtning sharqiy qismi qaragan. (—A.A.)

²⁵ *Qorachor no'yon*—Chingizxonning nufuzli amirlaridan biri, Chig'atoyxonning maslahatchisi va lashkarboshisi.

DAVLAT QURISH OLDIDAN QILGAN IKKINCHI KENGASHIM

U shundan iborat bo'ldiki, hijriy 762 (milodiy 1361) yili Tug'luq Temurxon ikkinchi marta Movarounnahrda qo'shin tortib kelib, meni o'z huzuriga chorlab noma jo'natdi. Men (rozi bo'lib), uning istiqboliga chikdim va u bilan ko'rishdim. U oramizdagi ahdni buzib, Movarounnahrni o'g'li Ilyos Xojaga²⁶ topshirdi, meni esa sipohsolor qilib belgiladi. Bu ishga ortiqcha ro'yxushlik bildirmayotganimni sezib, bobom qachuli bahodir²⁷ va o'zining bobosi qabulxonlarning²⁸ ahdnomasini ko'rsatdi. Po'lat taxtaga o'yib yozilgan ahdnomada «Xonlik qabulxon avlodining qo'lida, sipohsolorlik esa Qachuli bahodir bolalarida bo'lsin, ular bir-biri bilan yovlashmasinlar» degan so'zlar bitilgan ekan. Buni o'qib ko'rgach, ulug'lar ahdiga vafo qilish yuzasidan sipohsolorlikka rozilik berdim.

Movarounnahrda mo'g'ullarning²⁹ jabru zulmi ortib ketdi. Chunonchi, sayyid va sayyidzodalardan yetmish kishini asir olib band etdilar. Ilyos Xoja davlat va siyosat ishlarida layoqatsiz bo'lgani tufayli ularning zulmu sitamiga barham berishga o'jiz edi. Men bo'lsam, o'z salobatu haybatim bilan mo'g'ullar ustidan g'alaba qozondim va mazlumlarni zolimlar jabridan xalos etdim. Bu Ilyos Xoja amirlari va mo'g'ullarning menga nisbatan dushmanlik qilishlariga sabab bo'ldi. Ular Tug'luq Temurxoniga xat yozib, «(Amir) Temur bizga qarshi isyon tug'ini ko'tardi» dedilar. Xon yolg'on gaplarni chin bilib, meni o'ldirib yo'qotish haqida yorlig' yubordi. Bu yorlig' mening qo'limga tushib qoldi. Undan o'limga hukm qilinganimni bilib oldim. Bunga qarshi chora ko'rish uchun quyidagi tadbirni ishlatdim. Barlos ulusining bahodir yigitlarini o'z atrofimga to'plab, ularni birlashtirdim. Menga bo'ysunib ko'makdosh bo'lmoqlik uchun rozilik bergan birinchi kishi—Iygu Temur bo'ldi, ikkinchisi—amir Jaku Barlos edi. Bulardan boshqa ulus bahodirlari ham jonu dillari bilan menga bo'ysunmoqqa (va xizmat etmoqqa) ahd qildilar.

Movarounnahr aholisi mening bu ishimdan xabar topishi bilanoq, tezda mo'g'ullarga hujum qilishim kerakligi haqida istak bildirdilar. Chunki ularning qalbi zolim mo'g'ullar toifasidan butunlay bezgan edi. Movarounnahr aholisining kattayu kichigi men bilan birlashdi. Mamlakatning ulamo va mashoyixlari esa mo'g'ullar toifasini yo'q qilish haqida fatvo yozib berdilar. Ulus amirlari va qo'shun boshlikdarining ba'zilar ham bu ishga qo'shilib, biz bilan birlashdilar. Bu to'g'rida yozilgan ahdnoma va fatvolarining nusxasi bu edi: «To'g'ri yo'ldan boruvchi xalifalar³⁰, Oллоh taolo ularning barchasidan mamnun bo'lsun, tutgan yo'llariga va qilgan ishlariga muvofiq Movarounnahrda butun axdi islom, sipohu raiyat³¹ yoxud ulamoyu mashoyix, Amir Temurga izzatu ikrom ko'rsatib, uni Amir Temur qutbi saltanati oliy deb atasunlar va uni Oллоhning (erdagi) qudrati—saltanat taxtiga loyiq, deb bilsunlar. Musulmonlarning yer-suvi, nomusi, mol-mulki hamda joniga zulm-sitam qo'lini cho'zgan mo'g'ullar toifasini daf qilishda va umuman yo'qotishda (Amir) Temurga (yordamlashish uchun) o'z molu jonlarini (ayamay) tirishib harakat qilsunlar. Biz o'z ahdu bay'atimizga³² sodiq qolurmiz. Agar bergan ahd-paymonimizdan qaytsak, Oллоhning qudratiyu quvvati va yordamidan chiqib, shayton qudratiyu yordami yo'liga kirgan bo'laylik».

Bu fatvoni menga ko'rsatganlaridan keyin jangu jadal bayrog'ini ko'tarib, mo'g'ullar ustiga lashkar tortishga qaror qildim va mazlumlar haqini zolimlardan olib bermoqchi bo'ldim. Lekin bir necha razil kishilar bu sirni fosh qilib qo'ydilar.

(Shundan keyin) o'ylanib qoldim. «Mabodo Samarqand shahri ichida mo'g'ullarga qarshi urush boshlasamu, biroq Movarounnahr ahli (jang qilishdan) qo'l tortsachi? (Unda nima qilaman?) Yaxshisi, shahardan chiqib, Samarqand tog'larida o'rinishay, toki menga qo'shilishni istaganlar huzurimga kelsunlar. Shunda men katta sipoh to'plab, mo'g'ullarga qarshi jangu jadalni boshlagayman»,—deb qaror qildim.

²⁶ *Ilyos Xoja* – Mo'g'uliston xoni Tug'luq Temurning o'g'li. Otasi o'lganidan keyin qisqa muddat Mo'g'uliston xoni (1363–65) bo'lgan.

²⁷ *Qachuli bahodir* – barlos qabilasidan; Amir Temurning sakkizinchi ajdodi.

²⁸ *Qabulxon* – turk-mo'g'ullarning afsonaviy onasi Alonquva-ning avlodi; Chingizxonning uchinchi ajdodi. (–A.A.)

²⁹ *Mo'g'ullar* – Mo'g'ulistondan (Jetadan), ya'ni Chig'atoy ulusi-ning sharqiy qismidan Ilyos Xoja bilan birga kelgan mo'g'ullar nazarda tutilgan. Forscha matnda «o'zbeklar» deb berilgan, ammo bu boshqa tarixiy manbalarga zid bo'lib, tarixiy haqiqatga ham to'g'ri kelmaydi. (–A.A.)

³⁰ Matnda xulafolar (to'g'ri yo'ldan borgan xalifalar)—Muhammad payg'ambar vafotidan so'ng islom jamoasiga rahbarlik qilgan to'rt xalifa: Abu Bakr (632–634), Umar (634–644), Usmon (644–656) va Ali (656–661).

³¹ *Raiyat*—soliq to'lovchi xalq.

³² *Bay'at*—ahd-paymon, qasamyod.

Samarqanddan chiqqanimda oltmish otlikdan boshqa bir kishi ham menga ergashmadi. Shundan bildimki, o'ylagan kengashim xato bo'lmagan ekan. O'sha tog'da bir haftacha kutib yotdim, (lekin) biron kishi bizga kelib qo'shilmadi. Shuning uchun kengash tuzib Badaxshon³³ tarafiga o'tib, u yerning shohlari bilan birlashishga qaror qildim. O'tlanib, Amir Kulolning³⁴ huzuriga bordim. Ul zot menga Xorazmga borishimni maslahat berdi. Agar mo'g'ullar ustidan g'alaba qozonsam, Samarqandning bir yillik xirojini³⁵ ul zotga nazr qilishni ko'nglimga tugdim. U menga zafar tilab fотиha o'qiganidan so'ng, ketishimga ijozat berdi.

Amir Kulolning xizmatidan chiqqanimda, menga hammasi bo'lib oltmish otliq hamroxdik qilardi. Ilyos Xoja mening Xorazmga yurish qilayotganimdan xabar topib, Xivaq³⁶ hokimi To'kal bahodirga xat yozib, menga qarshi chiqishni va meni o'ldirishni buyurgan ekan.

To'kal bahodir ming otliq askar olib, mening ustimga keldi. Oltmish otliq yigitim hamda yo'lda menga qo'shilgan (qaynog'am) Amir husayn bilan birga ming otlikdan iborat g'anim lashkariga yuzma-yuz bo'ldim va jangga kirishdim. Bu jangda shundayin bahodirlik qilib, matonat ko'rsatdimki, uning ming kishisidan ellik kishi, mening oltmish otliq yigitimdan esa o'n kishigina qoldi. Oqibat, baribir, zafar men tomonimda bo'ldi. Zafar quchganim xabari Ilyos Xoja va Jeta amirlariga yetgach, ular (taajjublanib): «(Amir) Temur ajab er kishi ekan, unga Tangrining madadi yetib, baxtu iqboli ochilmish», deb o'zaro so'zlashibdilar. Men bu urushdagi zafarni yaxshilik alomati deb bildim. Mo'g'ullar mendan cho'chiydigan bo'ldilar.

O'Z SALTANATIMNI TUZISH YO'LIDA QILGAN UCHINCHI KENGASHIM

O'sha vaqtda davlatimni tuzish yo'lidagi urinishlarim qattiq qarshilikka uchrab, saltanatimning asosi kuchsizlana boshladi. Chunonchi, (shu payt) menga ergashgan yo'ldoshlarim o'n nafardan ortiq emas edi. Ulardan yettitasi otliq, uch kishi esa piyoda edilar. Boshqa men bilan hech kim qolmagandi. Muhtarama jufti halolim bo'lmish amir Xusaynning³⁷ singlisini³⁸ o'zimning otimga mindirib olgan edim. Shu alpozda Xorazm cho'llarida bir necha kun sargardon bo'lib yurdim. Kunlarning birida kech tushgach, qandaydir quduq boshiga kelib yetdim. O'sha kechasi piyoda yurgan uch nafar xurosonlik bevafoqlik qilib, otlarimizni minib qochdilar. yetti kishi to'rt ot bilan qoldik. Ahvolim juda og'irlashdi. Lekin ko'ngil to'q edi. Bu ishni chakki qilgan ekanman deb hech o'kinmas edim. So'ngra bu yerdan ham ko'chdim. Shu vaqt Alibek Joniqurboniy³⁹ yopirilib tepamga keldi. Meni hibsga olib, burgasi ko'p bir qorong'u uyga qamab qo'ydi. Bir necha kishini meni qo'riqlash uchun qoldirdi. Oltmish ikki kun tutqunlikda saqladi. Undan qutulish chorasini izlab, o'z-o'zim bilan kengashdim va Tangrining inoyati yetib bahodirlikim tutdi. Bilaklarim kuchi bilan soqchilardan birining qo'lidan qilichini tortib oldimda, ularga hamla qilgan edim, hammalari qochib qoldilar.

So'ngra to'g'ri Alibekning ustiga bostirib kirdim. Meni ko'rgach, nomaqbul ishidan pushaymon bo'lib, uzr so'radi. Otlarimni, jabduqlarim va yaroqlarimni hozirlatib, menga bir oriq ot bilan bir qari tuya tortiq qilgan bo'ldi. Og'asi Muhammadbek menga atab yuborgan bir qancha sovg'a-salomlarni esa ochko'zlik qilib o'ziga olib qoldi. So'ng ketishimga ruxsat berdi.

³³ *Badaxshon*–tog'li o'lka, Panj daryosining ikkala qirg'og'i, Amudaryoning boshlanish qismi, Ko'kcha daryosi va uning irmokdari havzasini egallagan. Hindistonga dengiz yo'li ochilguncha, Badaxshon tranzit markazi sifatida muhim edi, chunki uning hududida Xitoydan Hindiston, Eron va Yevropaga boradigan karvon yo'llari kesishardi. hozir Badaxshon ikkiga bo'lingan: shimoliy qismi Tojikiston hududida, markazi Xorog; janubiy qismi Afg'onistonda. (–A.A.)

³⁴ Bu yerda Shamsiddin Kulol nazarda tutilgan.

³⁵ *Xiroj*–er solig'i va umuman daromad solig'i uchun qo'llanilgan atama; ayrim hollarda daromadning uchdan bir yoki uchdan ikki qismini tashkil etgan; «mol» deb ham atalgan.

³⁶ *Xivaq*–hozirgi Xiva shahri.

³⁷ Amir Husayn ibn Musallo ibn amir Qazag'an–Kobul, Balx, histori Shodmon va Badaxshon viloyatlarining hukmdori. Avvaliga Amir Temurning qaynog'asi va safdoshi, 1365 yildan keyin asosiy raqibi bo'lgan. 1370 yil aprelda Amir Temur Balxni egallaganidan keyin o'ldirilgan. (–A.A.)

³⁸ Bu yerda amir Husaynning singlisi Uljay Turkon oqa nazarda tutilgan. Amir Temur uni 1356 yili o'z nikohiga olgan. Bu nikohdan Amir Temurning qizi Sulton Baxt begim tug'ilgan.

³⁹ Alibek Joniqurboniy–Shimoliy Xurosonning nufuzli turkman beklaridan. Tavsiflanayotgan bu voqea 1362 yili yuz bergan. (–A.A.)

Xorazm cho'li tomon ravona bo'ldim. O'n ikki otlig atrofimga to'plandi. Ikki kundan so'ng bir manzilga yetib, qandaydir uyga tushdik. Shu orada bir guruh o'sha yerlik turkmanlar paydo bo'lib, «O'g'ri!»—deyishib bizga hujum qilmoqchi bo'ldilar. Amir Husaynning singlisini bir uyga yashirib qo'yib, o'sha jamoaga qarshi otladim, turkmanlar ichida hoji Muhammad degan odam meni tanib qoldi, «hoy, to'xtanglar, bu Amir Temurku!» deb, ularni urushdan qaytardi. O'zi esa tiz urib oldimga keldi. Men ham uning ko'nglini ovlab, boshiga mandilimni⁴⁰ qo'ydim. So'ngra bu kishi o'z og'a-inilari bilan menga mulozim bo'ldi.

SALTANATIMNING DASTLABKI DAVRLARIDA QILGAN TO'RTINCHI KENGASHIM

Menga ergashganlar soni oltmish otligga yetib qolgandan keyin o'zimcha o'yladim: «Agar kelgan manzilda turaversamu, mabodo yerlik aholi menga qarshi qo'zg'alib, mo'g'ullarga xabar berib qo'ysachi? Yaxshisi, bu yerdan ketib, el oyog'i yetmagan yerga borib joylashsam, tez fursatda atrofimga saltanatimning kuch-qudrati bo'la oladigan qo'shin to'planar». Shu fikr-da u yerdan ko'chib, Xuroson tomonga yuzlandim. Yo'l ustida Moxon⁴¹ hokimi Muborakshoh Sanjariy yuz otlig askari bilan kelib, menga qo'shildi va yaxshi otlar tortiq qildi. U yerning jami sayyidlari va aholisi ham menga qo'shildi. O'sha sahroda otlig, yayov bo'lib ikki yuzga yaqin kishi yonimga kirdi. Shu payt Muborakshoh, sayyid hasan va sayyid Ziyouddin menga arz qildilar: «Bu sahroda turaverish (qo'shin) tarqab ketishiga bois bo'lur, biror tomonga yurib, biron viloyatni egallashimiz kerak». Men o'z-o'zim bilan kengashib, so'ng ularga aytdim: «Xotiramga bir fikr keldi. Samarqand tarafga boraylik. Sizlarni (vaqtincha) Buxoro atrofidagi joylarga tarqatib turaman, o'zim esa Samarqand tevaragiga borib, el-ulus orasiga kiraman va ular bilan ittifoq tuzaman. yetarli lashkar to'plab, sizlarni chaqirib olaman. Keyin Jeta va Ilyos Xoja lashkariga qarshi jangga otlanib Movarounnahr mamlakatini qo'lga kiritamiz».

Ularning hammasi mening bu kengash va tadbirimni to'g'ri deb topdilar. So'ngra yurishga fотиha o'qib, yo'lga tushdim. Ikki yuz odamimni Buxoro atroflariga tarqatdim. Amir Xusaynning singlisi O'ljay Turkon oqani ham yashirincha o'sha yerda qoldirdim va o'zim Samarqand tomon yo'l oldim. Yo'lda Tamuka qavchin⁴² o'n besh otlig'i bilan menga qo'shildi. Sirimni unga aytib, Muborakshoh oldiga yubordim. O'zim yashirincha ulus oralab, ikki mingga yaqin kishini ittifokdosh qildim. Samarqand uzra saltanat bayrog'ini ko'targudek bo'lsam, ular yordamga keladigan bo'ldilar.

Tunda pinhona Samarqandga kirdim va opam Kutlug' Turkon oqaning uyiga borib joylashdim. Kechayu kunduz fikr og'ushida chora-tadbir izladim. Shu tariqa qirq sakkiz kun yashirinib yotdim. Oxiri shaharliklardan bittasi mening bu yerga kelganimni payqab qoldi. Sirim ochilishiga oz qolganda, nochor, kechasi birga kelgan ellik otlig bilan Samarqanddan chiqib, yana Xorazm tomon yo'l oldim.

Men bilan bir to'p piyoda kishilar ham bor edi. Yo'lda turkmanlarga qarashli yilqidan bir nechta otni qo'lga kiritdim va piyodalarimni ularga mindirdim.

(Ko'p vaqt) yo'l yurib Amudaryo bo'yidagi Achig'i degan o'nqir-cho'nqir yerga kelib tushdik. Shu yerga kelganimda, Buxoro tevaragida qoldirgan haram ahli, Muborakshoh, Sayyid hasan va boshqa jamoa ham yetib kelib, menga qo'shildilar. Temur Xoja O'g'lon, Bahrom Jaloyir ham o'zlariga qarashli qo'shin bilan kelib, menga mulozim bo'ldilar. (Shu tariqa), mingga yaqin otlig askar atrofimga jamlandi. Shu yerda kengash qilib, Boxtarzamin⁴³ bilan qandahor⁴⁴ tomonlarga ravona bo'lishga va u yerlarni tasarrufimga kiritishga qaror qildim.

⁴⁰ *Mandil*—bosh kiyimi, do'ppi, kuloh, salla; hukmdorlarda mehri tushgan biron kimsaga bosh kiyimi, kamari yoki choponini taqdim etish orqali o'z minnatdorchiligi, hurmat-e'tiborini bildirish odati bo'lgan.

⁴¹ *Moxon*—Marv shahri yaqinidagi qishloq.

⁴² *Qavchin*—nufuzli turkiy qabilalardan birining nomi.

⁴³ *Boxtarzamin*—qadimgi Baqtra; o'rta asrlarda Balx va unga yondosh yerlar.

⁴⁴ *Qandahor*—hozirgi Afg'onistonning janubidagi qadimiy va katta shaharlardan.

XURUJ KUNLARI QILGAN BESHINCHI KENGASHIM

Boxtarzamin va Qandahor tomon ketayotib, hirmand⁴⁵ daryosining bo'yiga yetganimda to'xtab bir yurt⁴⁶ yasattirdim. Askarlarimni dam oldirish uchun bir necha kun o'sha daryo bo'yida turdim. Shu vaqt Garmsir⁴⁷ viloyatining aholisi bilan sipohidan qariyb ming otlig' turk va tojik ham menga (kelib) qo'shildi. Shu tariqa Garmsir viloyati mening tasarrufimga kirdi.

Shunda Seyistonga⁴⁸ turktoz qilishga qaror qildim. Bu xabar Seyiston voliysiga yetgach, elchi orqali sovg'a-salomlar yuborib, mendan yordam so'radi: «Dushmanlarim menga zulm qilib, qo'limdan yetti qal'amni tortib oldilar. Agar mendan dushman qo'lini qisqa qilsalar, askarlariga olti oylik oziq-ovqat yetkazib berardim».

Uzimcha kengashib ko'rib, Seyiston tomonga lashkar tortishni ma'qul topdim. Dushmanlar egallab olgan yetti qal'adan beshtasini kuch va qahr bilan olganimni ko'rib, Seyiston voliysining yuragiga qo'rquv tushdi va kechagi dushmanlarini endi o'ziga do'st tutib, o'zaro bunday kengash qildilar: «Agar Amir Temur bu yerlarda turib qolar ekan, Seyiston mulki qo'limizdan ketishi anikdir», deyishib, butun Seyistonning sipohi va raiyati barchasi birlashib, mening ustimga bostirib keldilar.

Seyiston voliysi va'dasiga vafo qilmagani uchun ilojisiz qolib, ularga qarshi jangu jadalga kirishdim. Shu payt bir o'q kelib tirsagimga qadaldi, yana bir o'q oyog'imga tegib yaraladi⁴⁹. (Shunday bo'lsa ham) oxiri ular ustidan g'alaba qozondim. (Lekin) o'sha mamlakatning ob-havosini mizojimga muvofiq ko'rmay, u yerdan ko'chib, yana Garmsirga bordim. O'sha viloyatda yaralarim bitguncha ikki oy turib qoldim.

XURUJ VAQTIDA QILGAN OLTINCHI KENGASHIM

U shundan iboratki, Garmsir tasarrufimga o'tib, yaralarim tuzalgach, Balx⁵⁰ sarhadidagi tog'larda turib, o'sha yerda qo'shin to'plab, Movarounnahr mulkini zabt etish uchun yurish qilmoqchi bo'ldim. Kengash shunga to'xtagach, bu yerdan o'tlanib chiqib (qarasam), men bilan faqat qirq otlig' kishigina qolgan ekan. Lekin ularning barisi aslzoda, amirzoda, nasli pok yigitlar edi. Shundayin azamatlar bu og'ir kunlarda nima uchundir mendek oltinu molsiz, oziq-ovqatsiz bir kishiga hamroh bo'lib, itoat qilib yurganlari uchun Tangri taologa shukrlar aytdim. O'zimcha: «Olloh taoloning men bilan qilarlik ulug' ishlari ko'p bo'lsa kerakkim, o'zim kabi yigitlarni menga bo'ysundirmish»,—deb o'yladim.

(So'ng) Balx tog'lariga qarab yo'lga tushdim. Ketayotganimizda Yildirim Krrachor no'yon avlodidan bo'lmish Siddiq Barlosga duch keldim. Meni izlab sargardon bo'lib yurgan ekan, o'n besh otlig'i bilan kelib menga qo'shildi. Uning kelganini yaxshilikka yo'ydim. O'sha kunlari ov go'shtlari bilan kun kechirmokda edik.

Shu zaylda ilgari lab borarkanmiz, yirokdan tepa ustida bir to'p kishining qorasi ko'rindi. Oldinga yurganimiz sari soatma-soat ularning soni ham ortib bordi. To'xtadim. «Bular kim bo'ldi ekan?»—deb ularning oldiga qorovullar⁵¹ yubordim. Ular borib: «Amir (Temur)ning sobiq navkari qozonchi bahodir ekan va Jeta lashkaridan yuz otlig' bilan ajralib chiqib, shundan beri amirni izlab, sargardon bo'lib yurgan emish»,—degan xabar olib keldilar. (Buni eshitib) yerga bosh qo'yib Tangri taologa shukr qildim. Darhol qozonchini huzurimga olib kelish uchun odam

⁴⁵ *Hirmand*—hozirgi Afg'onistonning janubidagi hilmand daryosi.

⁴⁶ *Yurt*—bu yerda qarorgoh ma'nosida.

⁴⁷ *Garmsir* (forscha—issiq o'lka)—Seyiston va Balujistonning tutash yerlari. (—A.A.)

⁴⁸ *Seyiston*—hozirgi Eronning janubi-sharqida va Afg'onistonning janubi-g'arbida joylashgan o'lka. 1872 yili Eron va Afg'oniston orasida bo'lingan. Hilmand daryosigacha bo'lgan qismi Eronga, undan sharqi Afg'onistonga o'tgan.

⁴⁹ Bu jang 1362 yilda bo'lgan. Unda Amir Temur o'ng qo'lining tirsagidan va o'ng oyog'idan kamon o'qi bilan yaralangan. Keyinchalik buning natijasida oqsokdanadigan bo'lib qolgan.

⁵⁰ *Balx*—hozirgi shimoliy Afg'onistonda, Mazori Sharif shahrining g'arbidagi ko'qna shahar.

⁵¹ *Qorovul*—xon o'rdasini qo'rikdovchi harbiy bo'linma. Qo'shinning markazi, qanotlari, ilg'or va (o'g'ruqni) qo'rikdab boruvchi yoki qo'shinning oldida boruvchi xabarchi maxsus harbiy guruh.

yubordim. U kelgach, tiz urib oyoqlarimni o'pdi. Men ham uning ko'nglini olib, mandilimni boshiga qo'ydim. So'ng bu yerdan yurib Darayi Arsaf⁵² degan joyga kelib tushdim.

Ertasiga o'tlanib, darani aylana boshladim. Uning o'rtasida bag'oyat xushhavo bir tepalik bor ekan, o'sha balandlikka chiqdim. Lashkarlar ul tepalikni qurshab joylashdilar. O'sha kecha juma tuni edi, tong otguncha (xudodan madad so'rab) uxlamay chiqdim. Tong otgach, bomdod namozini o'tadim, so'ng qo'limni duoga ogan edim, ko'zlarim yoshlanib, yuragim bo'shshadi, Tangri taologa yolvorib, meni bu sarsonlikdan qutqarishini tiladim. Duo tamom bo'lganicha ham yo'q ediki, uzoqdan bir to'p odam ko'rindi. Ular tepalikni yonlab o'tib ketmokda edilar. O'tlanib, ularning kimligini bilish maqsadida orqalaridan bordim. (qarasam) hammasi bo'lib yetmish otliq ekan. Ulardan so'radim:

–Bahodirlar, kim bo'lasizlar? Ular javob qildilar:

–Amir Temurning navkarlarimiz. Uni izlab topolmay, kezib yuribmiz.

Men dedim:

–Men ham amirning navkarlaridan biridurmen. Yuringiz, sizlarni uning oldiga boshlab borayin.

Ulardan biri otini choptirib borib gapimni o'z sardorlariga yetkazibdi, «Biz Amir Temurning huzuriga olib boradigan yo'lboshlovchini topdik», debdi.

Ular otlarining jilovini burib, meni darhol huzurlariga keltirishni buyurdilar. Ular uch favj ekanlar. Birinchi favjning sardori–Tug'luq Xoja Barlos, ikkinchisiniki–amir Sayfiddin, uchinchisiniki–Tutak bahodir ekan. Meni tanigan zahotlari o'zlaridan ketayozib, otdan tushdilar. Tiz urib, uzangimni o'pdilar. Men ham otdan tushib, har biri bilan quchoqlashib ko'rishdim. Mandilimni Tug'luq Xojaning boshiga qo'ydim. Juda nozik ishlangan, oltin bilan ziynatlangan kamarimni esa amir Sayfiddinning beliga bog'ladim. Choponimni Tutak bahodirga kiydirdim. Ularning ko'ngli yumshab, bag'oyat ta'sirlandilar. Men ham qattiq ta'sirlandim. Paytida jamoat bilan namozni ado etdik. So'ngra o'tlanib, qarargohga borib tushdik, majlis qurib, to'y berdik. Ertasi kuni Sher Bahrom⁵³ ham keldi. U ilgari yoshlik qilib, mendan ajrab, Hindiston zaminini havas qilib ketib qolgan edi. O'z qilmishidan pushaymon bo'lib, mendan kechirim so'radi. Men uni quchog'imga oldim va uzrini qabul etdim. Shu qadar unga mehribonlik ko'rsatdimki, u xijolatdan butunlay forig' bo'ldi.

XURUJ KUNLARI QILGAN ETTINCHI KENGASHIM

Lashkarimning sonini hisoblab ko'rsam, hammasi bo'lib uch yuz o'n uch otliq ekan. O'zimcha kengash qilib biron qal'ani qo'lga kiritib, joylashishga qaror berdim. Dastlab Alachu qal'asini egallab olishga jazm qildim. Ilyos Xoja tomonidan Mengli Bug'a Sulduz⁵⁴ bu qal'aga qo'yilgan ekan. U yerni oziq-ovqat va yuklar saqlanadigan joyga aylantirmoqchi bo'ldim. Shu maqsadda Alachu qal'asiga yo'l oldim. Sher Bahrom va (Mengli Bug'a Sulduz) o'rtalarida qadimdan oshnolik bo'lganidan, u: «Men qal'aga borib, uni o'zimizga el qilsam»,–deb ruxsat so'radi. Biroq Sher Bahrom qal'a atrofiga yetib borgach, menga: «Mengli Bug'aning so'ziga qaraganda, Ilyos Xoja qal'ani unga ishonib topshirgan, shunday bo'lgach, endi Amir Temurga el tutinib, qal'ani unga topshirsa, mardlik va muruvvatdan uzoq ish bo'lur emish. (Shuning uchun) qal'ani bizga topshirishdan bosh tortdi»,–degan xabar keldi. Lekin taqdir ekan. U mening qo'shin tortib kelayotganimdan xabar topgach, ko'ngliga vahima tushib, qal'ani tashlab qochdi. Ilgari mening xizmatimda mulozimlik qilgan, Do'lon Javun qavmidan uch yuz yigit u (Mengli Bug'a) bilan shu qal'ada edi, kelib menga qo'shildilar. (Bu yerdan ko'chib) Darayi Suf⁵⁵ degan joyga keldim. O'sha vaqtda Tuman bahodirning o'g'li Amlas Balx shahri atrofida talonchilik bilan mashg'ul edi.

Dovrug'imni eshitib, ikki yuz otlig'i bilan huzurimga bosh egib keldi. Men unga adab berib, ko'nglini ko'tardim.

Shu yerdalik chog'imda, Tamuka bahodirga uch otliq qo'shib, Termiz daryosidan⁵⁶ kechib o'tib, Jeta lashkari, uning ahvoli va rejaları to'g'risida xabar topib keltirishni buyurdim. Tamuka to'rt kundan keyin shuni xabar qildiki,

⁵² *Darayi Arsaf* – Balx tog'lari ichida joylashgan dara.

⁵³ *Sher Bahrom*–Xuttalon amiri. (–A.A.)

⁵⁴ *Sulduz* – nufuzli mo'g'ul qavmlaridan birining nomi.

⁵⁵ *Darayi Suf* – Balxni Kobul bilan bog'lovchi yo'l o'tgan joy.

⁵⁶ *Termiz daryosi*–Amudaryoning o'rta asrlardagi nomlaridan.

Jeta lashkari Termiz viloyatiga kelgan va xalqini talab, urush-talash bilan mashg'ul emish. Buni eshitib, Daragez⁵⁷ degan joyga borib turishni lozim ko'rdim. Keyinroq qulay fursat topib, Jeta lashkari ustiga to'satdan bostirib borishni o'yladim. Daragezga kelgach, Jayhun daryosi bo'yida joylashgan Elchi Bug'a maydoniga kelib tushdim. Ilyos Xoja Daragezga kelganim haqida xabar topishi bilanoq qo'shinidan bir necha favjni menga qarshi urushga hozirladi.

Shu orada Jeta lashkarida ot surgan amir Sulaymon Barlos, amir Muso Barlos⁵⁸, amir Jaku Barlos, amir Jaloliddin, amir Hinduka Barlos Jeta amirlaridan yuz o'girib, o'z askarlari bilan eski Termizga kelib tushganlari haqida xabar keltirdilar. Ular mening huzurimga yuborgan To'lan Bug'a yetib kelib, mulozimatimda bo'ldi hamda (nomlari yuqorida tilga olingan) amirlar ming otliq askari bilan menga qo'shilmoqchi va mulozim bo'lmoqchi ekanliklarini ma'lum qildi. Men ersam ularning kelishini ishimning o'nglanishidan darakchi deb tushundim. Ular menga tunda Jeta lashkari ustiga kutilmagan bosqin qilishni maslahat berdilar. O'tlanib yo'lga chiqqan ham edikki, Jeta lashkari yetib kelganini bildirishdi. Men o'z qo'shinlarimni safga tizib, dushman qarshisiga borib turdim. Ikki lashkar o'rtasida suv bor edi.

G'animlarimni chuchuk so'z, shirin hikoyatim bilan o'z tomonimga og'dirib olmoqchi va ular vujudidagi yondiruvchi (g'azab) o'tini to'g'ri tadbir suvi bilan o'chirmoqni maslahat ko'rdim. Shu tarzda ularni rom qilmoqchi bo'ldim va Jeta lashkarining sardori amir Abu Sa'idga (ko'p yaxshi) so'zlar aytdim. U aytgan gaplarimni ma'qulladi. Biroq boshqa amirlar unga qarshi chiqishib, urush qilish tarafdori bo'ldilar. (Buni ko'rgach) mening ham shiddat o'tim alanganib, lashkarimni safga tizdim.

JETA LASHKARINI SINDIRISH MAQSADIDA QILGAN SAKKIZINCHI KENGASHIM

O'z-o'zimga dedim: «Agar Jeta lashkari bilan jang qilsam, ular ko'p sonli bo'lgani tufayli mabodo mening lashkarimga zarar yetsachi?» Lekin shu zahotiyoyq g'ayratim jo'shdi: «Saltanat da'vo qilib xuruj qilgan ekansan, saltanat sha'ni va martabasiga loyiq ish shuki, jangga kirib, yo zafar quchib g'olib bo'lgaysan, yoxud o'ldirilgaysan»,— dedim (o'zimga-o'zim).

Shunday azimat qilganimda g'animlar uch favjga bo'linib, urushtalab bo'lib turganlarini ko'rdim. Men o'z lashkarimni yetti favjga bo'ldim. yetti favjimni ketma-ket dushman ustiga tashlab turishni maslahat ko'rdim. Jangu jadal o'ti baland ko'tarilgach, amr qildimki, hirovul⁵⁹ favjlari pistirmadan turib g'animga o'q yog'dirsin. Shiqovul⁶⁰ va Chopovul⁶¹ favjlariga esa g'animning chap qo'lga hujum qilishni buyurdim. O'zim bo'lsa Javong'or⁶² va Barong'or⁶³ favjlari bilan harakatga keldim. Birinchi va ikkinchi hamlaning o'zidayoq Jeta lashkari amir ul-umarosi Abu Sa'idning favjini yengdim. Shu payt Haydar Andxudiy va Mengli Bug'a jang maydoniga tushdilar. Ularga qarshi men o'zim yuzma-yuz chikdim va birinchi hamladayoq har ikkalasini ham chekintirdim. Jetaning tamomi lashkari yengilib, sochilib ketdi.

SALTANATNI TIKLASH YO'LIDAGI TO'QQIZINCHI KENGASHIM

Jeta lashkari amirlari ustidan g'alaba qozonganidan keyin, saltanat da'vosi bilan xuruj etganligim haqida Turonzaminda xabar tarqaldi. Shunda men adolat bilan hukmronlik qilishga azmu jazm etdim. Saltanatimni

⁵⁷ Daragez (Darayigez)—Balxning janubiy tarafida, undan taxminan to'rt farsah masofada, Balxob daryosi bo'ylab joylashgan tog' darasi.

⁵⁸ Amir Muso asli Toyjivut qabilasidan bo'lgan. (—A.A.)

⁵⁹ Hirovul — lashkarning ilg'or qismi ketidan boruvchi bo'linma lashkarning markaz, qanotlari oldida turuvchi old qo'shinlar.

⁶⁰ Shiqovul(shshovul)—lashkar qanotlarini qo'rikdab turuvchi maxsus bo'linma. (—A.A.)

⁶¹ Chopovul—harbiy yurishlar paytida va qamal janglari vaq-tida tevarak-atrofdagi qishlokdarga to'satdan bosqin uyushtiruvchi harbiy qism. (—A.A.)

⁶² Javong'or—lashkarning so'l qanoti.

⁶³ Barong'or—lashkarning o'ng qanoti.

mustahkamlash uchun, to‘plagan xazinamdagi naqd pullar va (qimmatbaho) buyumlarni sipohga taqsimlab berishga va dastavval qahlaqa qal’asini⁶⁴ olishga qaror qildim.

Lashkarga ozuqa berib, so‘ng ularni safga tizdim va Jayhun daryosi bo‘yiga kelib tushdim. Termiz kechuvidan o‘tib, qahlaqa qal’asi tarafiga qorovullar jo‘natdim. O‘zim Jayhun bo‘yida bir necha kun turdim va qorovullar olib keladigan xabarni sabrsizlik bilan kutdim.

Mening kelganim haqidagi xabar Ilyos Xojaga yetgach, Bekkichikning inisi Alachun Bahodirni katta qo‘shin bilan ustimga yubordi. qorovullarim g‘aflat uyqusida qolgan ekanlar, ularning yonidan o‘tib, bildirmay, tun qorong‘usida to‘satdan ustimga hujum qilib keldilar.

Qarorgohim uch tomoni suv bilan o‘ralgan yarim orolda joylashgandi. Yarim orol tashqarisida qurilgan bir necha chodir Jeta lashkari tomonidan talon-toroj qilindi. Omon qolgan askarlar yarim orolga ko‘chib o‘tdilar. Men bo‘lsam jangga shaylanib, tezlik bilan yarim orolning kirish qismiga bordim. Dushman mendan qo‘rqqani sababli urushga botinib kirolmadi. O‘n kungacha shu yarim orolda turdim. So‘ng u yerdan chiqib, suv bo‘ylarida olachuqlar⁶⁵ tiktirib, Jeta lashkarining qarshisida bir oy davomida kuzatib turdim. Oxiri g‘animni qo‘rquv bosib, orqasiga qaytib ketdi. Men suvdan o‘tib, ularning manziliga tushdim va dushman orqasidan ta‘qib kdlish uchun bir favj askar jo‘natdim.

SALTANATIMNI MUSTAHKAMLASH UCHUN QILGAN O‘NINCHI KENGASHIM

Jeta lashkarini mag‘lubiyatga uchratganimdan keyin, Badaxshon viloyatiga borib, uni egallashga, (bu bilan) saltanat ishlariga rivoj berishga qaror qildim. (Shu niyatda) daryo bo‘yidan ko‘chib Xulm⁶⁶ degan joyga tushdim.

(Shu yerda) amir Qazag‘anning⁶⁷ nabirasi va qaynog‘am bo‘lmish amir Husayn bilan uchrashdim. Uning sharafiga ziyofat berdim. So‘ngra u bilan kengashib, Badaxshonga borishga qaror qildim.

Qunduzga⁶⁸ yetib borgach, burulday⁶⁹ elining sardorlari menga kelib qo‘shilmaganlaricha o‘sha yerda kutib turdim. Kelishgach, ularning har biriga faxrli xil’atlar kiygizib, ko‘ngillarini ovladim.

Ko‘shinimning jangga hozirligi haqidagi xabar Badaxshon shoxdariga yettatch, urushga tayyorgarlik ko‘ra boshladilar. O‘zimcha mushohada qilib, dushman lashkar to‘plab ulgurmasdan burun epcillik, uddaburonlik bilan zarba berib, ularni to‘zitib yubormoqchi bo‘ldim. (Shuning uchun) yurish qilib, Talliqonga⁷⁰ yetib keldim.

Talliqonga kelganimdan Badaxshon shoxdari xabardor bo‘lgach, tinch yo‘l tutib, menga mulozim bo‘lishni ixtiyor qildilar. Qo‘llagan tadbirimdan ko‘nglim to‘ldi va xato qilmaganligimni angladim. Mening saltanatim butun Badaxshon viloyatiga yoyildi. Badaxshon sipohlarining aksariyati tamom xizmatimda bo‘lishni ixtiyor etdilar.

SALTANATIMGA RIVOJ BERISH UCHUN QILGAN O‘N BIRINCHI KENGASHIM

Badaxshon shohlari mening itoatimga kirgach, Xuttalonga⁷¹ qarab yurdim. Bu mamlakatga kelsam, qaynog‘am amir Husaynning qo‘rsligidan Po‘lod Bug‘a va Sher Bahrom undan ajralib, o‘z ulusiga ketib qolishgan ekanlar.

⁶⁴ *Qaxushqa qal’asi* (Darbandi Ohanin)–Boysundan (Surxon-daryo viloyati) g‘arbda Sarimas tizmasidagi tor dara, forsha «Dar-bandi Ohanin» (Temir darvoza), qadimgi turkiy tilda: «Temir qapug‘» («qapug‘»–darvoza), arabcha «Bob ul-hadid» (Temir darvoza), mo‘g‘ulcha «qahlaqa» deyilgan.

⁶⁵ *Olachuq*–shu nomli sholcha turidan yasalgan kapa yoki chodir.

⁶⁶ *Xulm*–Afg‘onistonning shimoliy qismidagi shahar; hozir shu nomdagi shaharcha, shimol-janub va sharq-g‘arb yo‘nalishidagi xalqaro savdo yo‘llari chorrahasida joylashgan.

⁶⁷ *Amir qazag‘an* (1346–1358)–Chig‘atoy ulusining qudratli amiri, 1346 yili qarshi yaqinida bo‘lgan jangda qazanxonni yengib, hokimiyatni qo‘lga olgan. 1358 yili fitna qurboni bo‘lib, ov pay-tida o‘ldirilgan.

⁶⁸ *Qunduz*–Afg‘onistonning shimoliy qismida joylashgan qadimgi shahar (qadimgi nomi Valvolij), ma‘muriy-siyosiy markaz. hozir shu nomdagi shaharcha.

⁶⁹ *Burulday*–bu yerda jaloyir qabilasiga qarashli el haqida so‘z yuritilmoqda.

⁷⁰ *Talliqon (Tayxon)*–hozirgi Afg‘onistonning shimolidagi qa-dimgi shahar. O‘tmishda Toxariston davlatining poytaxti. O‘rta asr-larda yana ikkita Talliqon mavjud bo‘lgan: ulardan biri–hirotdan g‘arbrokda, ikkinchisi–Kaspiydan janubi-g‘arbda joylashgan edi.

⁷¹ *Xuttalon*–Panj daryosining o‘ng sohilidagi viloyat, hozir Tojikistonning Xatlon viloyati. Nomi qadimgi arab va fors man-balarida Xuttal yoki Xuttalon shakllarida yozilgan.

Bu yerdan ko'chib, Dashti ko'lank⁷² jilgasiga borib tushdim, (u yerdan) Jeta va Ilyos Xoja lashkarlari ahvolini bilib kelish uchun ayg'oqchilar jo'natdim. Ular o'n kundan keyin xabar keltirdilarkim, Jeta amirlari: birinchisi–Kuch Temur Bekkichik o'g'li, ikkinchisi–Temur No'bkon, uchinchisi Sariq bahodir, to'rtinchisi–Shingum, beshinchisi–hojibekning inisi Tug'luq Xoja yigirma ming otliq askar bilan Xalotiy⁷³ va Puli sangin⁷⁴ oralig'ida turgan emishlar.

Ular men turgan yer va lashkarim qay ahvolda ekanligini bilib kelish uchun oldimga elchi jo'natdilar. (Elchini chalritish maqsadida) lashkarimni ikki marta qayta-qayta uning oldidan o'tkazitdim, so'ng elchiga ruxsat berdim.

(Keyin) kengashib, uning ortidan ketma-ket (qo'shin tortib) borishga qaror qildim. Lekin lashkarim bu borada men bilan hamjihat bo'lmadi. Lashkarimni atrofimga birlashtirmoq uchun ba'zilariga muruvvat, mehribonlik qildim; boshqalari bilan kelishishga intildim, yana bir guruhini esa molu dunyo bilan o'zimga qaratib olmoqchi bo'ldim. Yaxshi so'z, ahdu paymon va va'dalar bilan qolganlarining ko'ngliga tasalli berdim.

Shu payt xabar keldikim, ilgari mening navkarlarim bo'lgan Tug'luq Sulduz va Kayxusrav Jetaning olti ming otliq askariga boshchilik qilib, mening ustimga kelmokda emishlar. Bu xabar lashkarim o'rtasida tarqalgach, ularning ittifoqsizligi yanada kuchayib, sarosimaga tushib qoldilar. Lekin amir Jaku, Iygu Temur, amir Sulaymon va amir Jaloliddin mening yonimda qoldilar.

LASHKARIMNI ITGIFOQQA KELTIRISH UCHUN QILGAN O'N IKKINCHI KENGASHIM

Amir Jaku, Iygu Temur, amir Sulaymon, amir Jaloliddinlarni xilvatroq yerga chorladim va ular bilan kelishib, o'zimga yanada yaqin tutdim, «Davlatimga sherik bo'lasizlar», dedim. Bu bilan (ularning dilida) o'zlariga ishonch va menga xizmat qilish uchun qat'iyat tuyg'ularini uyg'otdim. Shunga o'xshash, men bilan ittifoqi buzilgan toifadagi boshqa amirlarni ham birma-bir xoli joyga chorlab, har qaysisi bilan alohida gaplashdim. Bulardan mol-dunyoga hirs qo'ygan ochko'z va tamagirlariga mol-ashyo va'da qildim, mansab-martabaga, mamlakatlarni boshqarishga ko'z tikkan amalparastlarga qo'lga kiritgan mamlakatlar, viloyatlardan birining hokimligini berdim.

Ularning hammasini umid va qo'rqinch orasida saqladim. Har biriga bittadan noib va kutvol⁷⁵ tayinladim. Qolgan sipohiylarni ham yemak-ichmak, kiyim-kechak umidi, shirin so'z, ochiq yuz bilan o'zimga rom etdim. Bir xizmatini o'n barobar qilib taqdirlab, dillarini xushnud ayladim. Natijada meni qo'llab-quvvatlaganlar ham, teskari bo'lgan munofikdar ham barchasi atrofimda birlashdi. Har ishda birlik-ittifoqliqni mahkam tutishga, amrimdan chiqmaslikka va'da berib, men uchun mol-jonlarini ayamay, maydonda jonbozlik ko'rsatishga ahd qildilar.

Lashkardan ko'nglim tinchigach, Ilyos Xojaga qarshi jangga hozirlik ko'ra boshladim. Uni daf etish va (u bilan) qay yo'sinda urush olib borishim haqida kengashdim, g'animlar xabar topib ulgurmasdan, chapdastlik bilan ularning ustiga qo'qqisidan bosqin qilishga qaror berdim. Bu xususda Kur'oni majiddan fol ochib qarasam, ushbu oyati karima chiqdi: «qanchadan-qancha kichkina guruhlar Ollohning izni bilan katta guruhlar ustidan g'alaba qozongan»⁷⁶.

Ushbu bashoratni topganimdan keyin lashkarimni tartibga keltirdim. Uni yetti favjga bo'lib, yo'lga tushdim. Tong yorisha boshlaganda (Ilyos Xojaning) hirovuli bo'lmish Tug'luq Sulduz va Kayxusravgga yetishdim. Ikki hamla bilan ularni yengdim va (ularni) Ilyos Xoja joylashgan Puli sangingacha quvib bordim. Oqshom tushgach, yetgan yerimizda to'xtadik. Jang maydoni sovib qolmasdan, qizig'ida Ilyos Xojaning qariyb o'ttiz minglik lashkari ustiga to'satdan bosqin qilishga qaror qildim. Bordiyu (yurishni) to'xtatsam va biron korhol yuz bersa, uning ilojini topish uchun (o'zgalarning) ko'magiga muhtoj bo'lib qolishim mumkinligi to'g'risida o'y surdim. Orqadan amir Xusayn (lashkari bilan) meni qo'llab-quvvatlab kelayotgan edi, biroq men o'zimni uning yordamiga muhtoj bo'lib qolish darajasiga yetkazmadim. To'g'ri chorayu tadbir ishlatib, Ilyos Xoja lashkarini yengdim.

⁷² *Dashti ko'lank*–Xuttalon yaqinidagi mavze.

⁷³ *Xalotiy*–aslida hul'atu bo'lsa kerak. hisor viloyatiga qarashli mavze.

⁷⁴ *Puli sangin*–lug'aviy ma'nosi «tosh ko'prik», hisor vodiysida Surxob daryosining irmog'i Obi hingou daryosida qurilgan.

⁷⁵ *Kutvol*–qal'a boshlig'i.

⁷⁶ Qur'oni karim, Baqara surasi, 249-oyat.

JETA VA ILYOS XOJA LASHKARIGA SHIKAST YETKAZISH HAQIDA QILGAN O'N UCHINCHI KENGASHIM

Dastavval Ilyos Xoja lashkarini bir joyga bog'langan holda ushlab turish uchun zafarli favjlarimdan ilg'orini oldinga tashlashga qaror qildim. Shu maqsadda amir Muayyid Arlot⁷⁷, Uchqora bahodir, amir Muso boshchiligida ikki ming otliq askarimni Ilyos Xoja qarshisidagi ko'prik boshiga joylashtirdim. O'zim esam besh ming otliq bilan daryodan o'tib, Ilyos Xoja lashkari tepasidagi toqqa chiqib o'rnashdim va kechasi ko'p joyga gulxan yoqishni buyurdim. Jeta sipohlari tog'dagi behisob gulxanlaru, Puli sangin boshida turgan lashkarimning ko'pligini ko'rib, qo'rquvdan sarosimaga tushib qoldilar. O'sha tunni Ilyos Xoja qo'shini «Jangga hozirlan!» buyrug'ini kutib (bedorlikda) o'tkazdi. Men tuni bilan tog' ustida uxlamay Tangri taolo dargohiga iltijo qilib, undan o'z muhtoj bandasiga madad berishini tilash va payg'ambarimiz Muhammad sallollohu alayhi vasallam, uning yaqinlari va sahobalariga salavot aytish bilan mashg'ul bo'ldim. Yarim uyqu va yarim uyg'okdik orasida qulog'imga allakimning: «Temur, fathu zafar senga yor bo'ladi!»—degan ovozi eshitildi. Tong otib, yorug' tushgach, namozni jamoat bilan o'qidim. Shu payt qarasam, Ilyos Xoja o'z amirlari bilan o'tlanib, favj-favj bo'lib ketayotibdi. Amirlarim va sipohiyalarim ularning ketidan quvish qasdida mendan buyruq berishimni iltimos qildilar. Men o'ylab turib, to g'animning maqsadi ma'lum bo'lguncha ta'qib etishni bir oz kechiktirishni maslahat ko'rdim. (Taxminan) to'rt farsang yerga borib to'xtaganlaridan keyin, ularning maqsadlarini tushundim. Niyatlari—bizni tog'dan tushirib, yalang yerda jang qilish ekan.

(Bir necha kun ilgari) men shikast yetkazgan hirovul amirlari ham (Ilyos Xoja) qoshiga qochib borganda Ilyos Xoja ularni toza koyib bergan ekan.

Ularning niyatlaridan xabardor bo'lib, tog'dan tushmayotganimni ko'rishgach, orqalariga qaytib, menga hujum qilishga majbur bo'ldilar. Men favjlarimni tog' etagida safga tizib, jangga kirishni mo'ljalladim. Jeta lashkari yetib kelib, nima qilishini bilmay hayron turganda, bahodirlarimga yov ustiga yomg'irdek o'q yog'dirishni buyurdim. Dushmanning ko'pini yarador qildilar. Kech kirib qorong'u tushganda, (g'animlarim) qo'llaridan bir nima kelmasligini ko'rishgach, tog' etagini gir aylantirib joylashdilar. O'sha kech lashkarimni to'rt favjga ajratib, o'zim bosh bo'lib, tunda g'anim ustiga to'satdan bosqin qilish fikriga keldim. Mening bu kengashim amirlarimning ham diliga o'tirgach, tongga yaqin o'tlandim va tun panasida to'rt tomondan ularning ustiga hamla qildim. Jeta lashkari o'zini yig'ib, tartibga keltirguncha bahodir yigitlarim ularni to'zitib tashladilar. Chopqilashish paytida har ikki tomondan juda ko'p askar nobud bo'ldi. Jeta lashkari «al-firor»⁷⁸, «al-firor», deya chekindilar. Men Ilyos Xojaga yetib olib, «Yo'l bo'lsin?» deb qichqirdim. Ovozim Ilyos Xojaning qulog'iga yetgach, u g'azab bilan lashkariga do'q-po'pisa qildi va askarlari ortlariga qaytdilar. Kun ko'tarilguncha lashkarlarimiz o'rtasida jangu chopqin davom etdi. Sadoq-o'qdonlarimiz bo'shadi. G'anim lashkari chekina turib jang qilarkan, to'rt farsang uzokdikdagi o'z qarorgohiga to'kilib-sochilib, shikastahol, bazo'r yetib oldi. Men ham tizgin tortib, orqalaridan boshqa quvlamadim va o'sha atrofda qo'ndim.

Jeta lashkari urushda yengilganiga iqror bo'lganidan keyin ikkinchi bor jang qilishga botinolmadi. Men esa sipohim bilan Ilyos Xoja qarorgohini qurshab oldim. So'ng vaqti-vaqti bilan ularga hujum qildim. Tinkasini quritdim. Oxiri chorasiz qolgan Ilyos Xoja Xo'jand suvidan o'tib ketdi. Men ham ularni ta'qib qilib o'tirmasdan fathu zafar bilan Movarounnahrqa qaytdim.

(Shundan so'ng) saltanatimning mustaqilligi va mustahkamligi borasida kengashlar o'tkazdim. Kengashlarim o'zini shavkatli, buyuk amir deb hisoblagan va boshqa amirlardan ham ulug'roq bilayotgan amirlarni itoat ettirib, bo'ysundirishga qaratilgandi. Birinchi navbatda Movarounnahrda saltanat bayrog'ini ko'targan amir Qazag'anning nabirasi amir husaynni davlatimga sherik deb atadim va u bilan murosayu madora qildim. Garchi u tashqi ko'rinishidan menga do'stlik bildirsada, ammo ichidan hamisha hasad va nifoq maqomida turdi. (Chunki) o'zi

⁷⁷ Arlot—turkiy qabilalardan birining nomi.

⁷⁸ «Al-firor» (qochmoq, ma'nosida)—qur'oni karim Ahzob surasining 16-oyatiga ishora. Oyatda, xususan, bunday deyilgan: «(Ey Muqammad) aytig: agar sizlar o'lish yoki o'ldirilishdan qochsangizlar, bu qochish sizlarga (baribir) biron foyda bermas...»

Movarounnahr saltanati taxtiga o'tirishni orzu etardi⁷⁹. Unga ishonchim yo'kdigi tufayli uni xoja Shamsiddin⁸⁰ mozoriga boshlab borib, do'stlik izhor qilib qasam ichdim. U ham do'stlikka xilof biron ish qilmaslik haqida ahdu paymon qildi.

(Amir Husayn) shundan keyin yana uch bor qur'oni majidni qo'liga olib, do'stlik bobida ont ichdi. (Lekin) ahdigga vafo qilmagani uchun oxiri mening (jazoyimga) giriftor bo'ldi.

Amir Bayon Sulduzning o'g'li amir Shayx Muhammad o'zini ulug' amir deb hisoblardi. Uning ham (ko'nglini topib), o'z tomonimga og'dirib oldim va yetti qo'shinga boshliq atab, o'zimga mute va mulozim qildim. Mazkur qo'shinlarning amirlaridan har qaysisiga viloyat in'om etdim.

Mendan ajralib, o'z ulusi bilan ketib qolgan Sher Bahrom hali ham menga bo'ysunishni istamas edi. Uni ham o'zimga og'dirib oldim va huzurimga chaqirtirdim. U o'z ulusi bilan kelib, itoatda bo'lajagini bildirdi. Sher Bahromni o'z mulozimim etib, bir viloyatni unga tortiq qildim.

Amir Husayn bilan oramizdagi qarindoshlik rishtalariga ko'ra unga turli muruvvatlar ko'rsatib, murosayu madora qildim, lekin menga do'st bo'lmadi. Ish shu darajaga borib yetdiki, Balx va histori Shodmon viloyatlarini mendan tortib oldi. Singlisi haramimda bo'lgani bois uni siquvga olmadim. U bilan murosayu madora qilishga shunchalik intildimki, hatto uning amirlariga ham bu ta'sir etib, menga bo'ysundilar. Lekin amir Husayn hamma vaqt meni mag'lub etish payida bo'lib, makru firib berib kelardi. Oxir-oqibat u haqidagi kengashim shu bo'ldiki, uni shamshir zarbi bilan mute qilishga qaror qildim.

Turonzamin viloyatini zabt etib, g'animlar⁸¹ vujudining xas-xashagidan tozalaganimdan keyin, ba'zi uluslarning amirlari menga itoat bilan bosh egishni istamadilar va har biri o'z qabilalari oldida hech kimdan qo'rqmasligini ko'rsatmoqchi bo'lganday, kibru havoga berildilar. Amirlarimdan ba'zilari ularning yonini olib, menga: «Bu davlatga barimiz sherik bo'lganimizdan keyin, ularni ham davlatga sherik deb bilaylik»,—dedilar. Lekin ularning gaplari mening saltanat yuritishimdagi g'ayratimga ta'sir qilmadi. O'z-o'zimcha: «Xudo bitta, uning sherigi yo'kdir. Shunday bo'lgach, Olloh taoloning muqaddas mulki—er yuziga egalik qiladigan podshoh ham bitta bo'lishi kerak»,—deb o'ylar edim.

Shu payt (avliyolardan hisoblangan) Bobo Ali Shoh huzurimga keldi va: «Temurbek, Tangri taolo buyurganki, agar yerda va ko'kda ikki xudo bo'lsa, jahonning ishi buzilur»,—dedi. Men uning so'zlarida hidoyat topdim. Kur'oni majiddan fol ochsam, ushbu qutlug' oyat chikdi: «Inna jaalnaka xalifatan fil arz», ya'ni «Biz seni yer yuziga xalifa qildik»⁸². Men buni (istiqbolning) xayrlik va muborak follari qatoriga kiritdim. O'zlarini davlat sherigi bilib, menga bo'ysunishni istamagan amirlarni turli tadbirlar ishlatib, o'zimga itoat ettirish uchun turli yo'llar qidirdim. Eng avval Amir hoji Barlos oldiga borib, uni o'zimga ittifokdosh qildim. Bayon Sulduz o'g'li Shayx Muhammad⁸³ sharob va mayxo'rlikka mukkasidan berilib ketgandi. Oxiri sharob uning bo'g'zidan oldi va u olam bilan vidolashdi. Uning viloyatini o'z tasarrufimga oldim. Amir Boyazid Jaloyir Xo'jand viloyatining hokimi edi. (Do'stona) nasihat aylasam, unga ta'sir qilmadi. Oqibatda o'z ulusining odamlari o'ziga qarshi chiqib, oldimga kishanlab keltirdilar. Men (o'tgan ishlarni yuziga solmay) unga iltifotlar ko'rsatdim. Buni ko'rib, o'zi (uyatdan) sharmanda bo'ldi.

Elchi Bug'a Sulduz Balxda o'z saltanati tug'ini ko'targan edi. Bobosi Amir Qazag'an taxti shu yerda bo'lganligi uchun Balx taxtiga da'vo qilayotgan amir Xusaynni Elchi Bug'aga qarshi qayradim.

Muhammad Xoja Apardiy nayman aymog'idan bo'lib, Shibirg'onot⁸⁴ viloyatini bosib olib, menga qarshi isyon tug'ini ko'targandi. Men unga boshqa viloyat berib, uni o'zimga sodiq navkar qilib oldim. Badaxshon viloyatiga egalik qilayotgan Badaxshon shohlari esa menga qarshi dushmanlik yo'lini tutdilar. Ularning har biri bilan turli kelishuvlar qildimki, bir-birlari bilan urushib ketdilar. Oxiri mening panohimga kirib (bo'ysundilar).

⁷⁹ Amir Temur bilan amir Husayn 1365 yilgacha ittifokdosh bo'lishgan. Lekin 1365 yili «Loy jangi» davomida amir husayn o'z ittifoqchisini qo'llab-quvvatlamasdan, jang maydonini o'zboshimchalik bilan tashlab chiqib ketgandan boshlab munosabatlari butunlay buzilgan. (–A.A.)

⁸⁰ Bu yerda *Shamsiddin Kulol* nazarda tutilgan.

⁸¹ Ilyos Xojaning qo'shini nazarda tutiladi. (–A.A.)

⁸² Qur'oni karim, Sod surasi, 26-oyat.

⁸³ Bu yerda gap o'g'il emas, ota amir Bayon Sulduzning o'zi haqida ketmokda. (–A.A.)

⁸⁴ *Shibirg'onot*—Balxdan janubi-g'arbiy tarafdagi joylashgan viloyat, bosh shahri Shibirg'on. (–A.A.)

Kayxusrav Xuttalon viloyatini va O'ljaytu Apar-diy Arhang⁸⁵ viloyatini tasarruflarida tutardilar. Kayxusravga Uljaytu Apardiyning viloyatini bosib olishi uchun madad jo'natdim. U borib O'ljaytu Apardiyning viloyatini zabt etdi. Oqibatda O'ljaytu Apardiy panoh izlab mening xizmatimga keldi.

Amir Xizr Yasuriy⁸⁶ o'z xalqi-yasuriylar madadi bilan Totkand⁸⁷ viloyatini bosib olgan edi. Kayxusrav bilan O'ljaytu Apardiy bir-biri bilan yarashtir-dim. Bularga yordamchi kuch yo'sinida bir to'da kishi qo'shdim. Ikkovlari birlashib, yasuriylarga hujum qilib, talon-toroj etdilar. Amir Xizr (Yasuriy) ojiz qolib, mening panohimga keldi.

Shunday qilib, Movarounnahrni urush-talashdan tinchitdim. Mening qahramon askarlarim to'la kuch-quvvatga kirdi. Har tomonga Barlos ulusining nomi va dong'i taraldi. Mening himmatim bilan Chig'atoy qo'shinlari va tumanlarining ovozi olamga yoyildi. Jami elu xalq, qo'shunot va tumonot hamda ko'chmanchilar mening hukmronligim ostiga o'tdi. Biroq Movarounnahrda ba'zi qal'alar (hamon) amir Husayn qo'lida edi, ularga mening hukmim o'tmasdi.

Amir Husayn saltanatim azimati va shon-shavkatining kuchayganini ko'rgach, unda hasad tomirlari (qattiqroq) ura boshladi. qasam bilan qil-gan ahd-paymonlarini buzib, menga qarshi isyon tug'ini ko'tardi. Men uning oldiga ko'p marta (lutf-marhamatlar ko'rsatib) bordim, u bo'lsa aslo qoshimga kelmadi. Buning ustiga sirtidan takalluflar bildirib, aslida hiyla-nayrang ishlatib, mendan qarshi qal'asini olib qo'ydi. qarshi qal'asini qo'rikdab turish uchun qo'rg'onbegi amir Muso boshchiligida yetti ming otliq askar tayinladi. Keyinroq u yerga yana qo'shimcha besh ming otliq askar yubordi. Bu bilan kifoyalanmay, meni o'ldirmoqchi bo'ldi. Mendagi saltanat g'ayrati tug'yonga kelib, qarshi qal'asini undan tortib olishga undadi. Ba'zi amirlarim u yerga yurish qilib, qal'ani jang bilan qo'lga kiritishni menga maslahat berdilar. qarshi qal'asini olish rejalarini tuza boshladim. Ular aytganday urush bilan olsam, buning xatarli tomonlari ko'pligi ko'nglimdan o'tdi. O'zimcha: «Mabodo qal'ani jang bilan olmoqchi bo'lsam, g'anim lashkarining yomon ko'zidan qo'shinimga zarar yetsa-chi?»—deb o'yladim. So'ngra jang qilish fikridan vaqtincha voz kechdim va boshqa tadbirni qo'llashga kirishdim. Xuroson tomonga yuzlanib, bu bilan qarshi qal'asi beklarining xotirini jam qilmoqchi bo'ldim. Keyin esa lashkarim bilan (yashirincha) orqaga qaytib, tunda to'satdan qal'aga hujum qilib, u yerni bosib olishni rejaladim. Xullas, bu yerdan ko'chib, Xurosonga qarab yo'lga tushdim.

Amuy suvidan⁸⁸ kechib o'tganimda, Xuroson tomondan qarshiga kelayotgan karvonga duch keldim. Karvon boshlig'i menga sovg'alar taqdim etdi. Men undan Xuroson amirlarining hol-ahvolini surishtirdim va Xuroson viloyatiga borayotganligimni aytdim, keyin ketishlariga ijozat berdim. (Lekin) karvonga ayg'oqchi qo'shib yubordim va daryo sohilida biron yoqqa jilmay xabar kelishini kutdim. Ayg'oqchi xabariga ko'ra, karvondagilar amir Musoga shunday degan emishlar: «Amir Temurni Amuy suvi yoqasida ko'rdik, Xuroson tarafga ketayotgan ekan». Bu gap amir Muso va amir Husaynning lashkariga yetgach, xursand bo'lib, o'yin-kulgi va aysh-ishratga berilibdilar.

Bu xabarni eshitishim bilan lashkarim ichidan eng ishonchli, dovyurak, jang ko'rgan yosh bahodir yigitlardan ikki yuz qirq uchtasini tanlab oldim va daryodan o'tib, ilror yubordim. Shirkent⁸⁹ mavzeiga yetdim va o'sha yerda bir kecha-kunduz to'xtab, (so'ng) yana yo'lga tushib, qarshi qal'asidan bir farsang masofaga kelib tushdim. (Odamlarga) arqonlarni bir-biriga bog'lab narvon yasab qo'yishlarini buyurdim. Shu payt amir Jaku tiz cho'kib: «Bir guruh bahodirlar orqada qoldilar, ular yetib kelguncha to'xtab turish zarur»,—deb o'tinch qildi. Shunda xotiramga bir fikr keldi: bahodirlarim yetib kelguncha qal'ani o'zim ko'zidan kechirmoqchi bo'ldim. qirq otliq hamrohligida qar-shi qal'asi tomon yo'l oldim. Yiroqdan qal'a qorasi ko'ringanda, bahodirlarimni kelgan yerda to'xtatib qo'ydim va uyimizda tug'ilib o'sgan Mubashshir va Abdullo ismli (yigit)larni birga olib ketdim. Xandaq⁹⁰ bo'yiga yetdim.

⁸⁵ *Arhang*—qadimgi Tohariston viloyatidagi shahar; Amudaryoning yuqori oqimidagi Talliqonning shimoli-sharqidagi joy. XIV asr ikkinchi yarmidan Arhang—Saroy deb nomlangan; taxm. XVI asrdan boshlab uni Imom (hazrati Imom) deb ham ataganlar. hozirgi nomi Imomsohib, Panj daryosining chap sohilida, Afg'onistonda.

⁸⁶ *Xizr Yasuriy*—Chingizxon lashkarining so'l qanotiga qo'mon-donlik qilgan amir Yasurning avlodlaridan. Yasuriy Vaxsh va Talliqonni bosib olishda ishtirok etgan va eli o'sha yurtlarda o'tirib qolgan. Xizr Yasuriy esa avvaliga Amir Temurning ishongan yaqin amirlaridan hisoblangan. Biroq keyinchalik amir Husayn tomonida turib jang qilgan va shu janglardan birida o'ldirilgan.

⁸⁷ *Totkand*—o'rta asrlarda Samarqand g'arbidagi shu nomli shaharcha va viloyat, hozir Samarqanddan 25 km cha g'arbdagi shu nomli qishloq. (—A.A.)

⁸⁸ *Amuy suvi*—Amudaryo.

⁸⁹ *Shirkent*—hozirgi Beshkent, qarshi tumanining markazi.

⁹⁰ *Xandaq*—shahar yoki qo'rg'on devori tashqarisidan gir aylanasiga dushmanidan mudofaa maqsadida qazilgan chuqurlik, odatda unga suv to'ldirib qo'yilgan.

qarasam, xandaq suv bilan limmo-lim ekan. Tevarak-atrofga nazar solib, xandaq tepasidan o'tkazilgan, qal'aga suv olib boradigan tarnovga ko'zim tushdi. Otimni Mubashshirga qoldirib, o'sha tarnov orqali xandaq ustidan o'tdim va qal'aning xokreziga⁹¹ yetdim. Darvoza oldiga borib, eshik qokdim. (Lekin) darvozabonlar uxlayotgan ekan, (ichkaridan sado chiqmadi). (har ehtimolga qarshi) darvozani tashqarisidan kesaktosh va loy bilan to'ldirib qo'yishgan ekan. qal'a devori atrofini ko'zdan kechirib, narvon va zinalar qo'ysa bo'ladigan joyni topdim. (So'ng) orqamga qaytdim va o'tlanib bahodirlarim huzuriga bordim.

Orqada qolgan lashkar favji ham narvonlar bi-lan yetib kelishgan ekan. Hammalari shaylanib, narvonlarni olishdi va qal'a sari yuzlandik. Xandakdan tarnov orqali qal'aga o'tdilar. Zinalarni ham olib o'tdilar va devorga qo'ydilar. Er yigitlardan qirqtasi tepaga chiqib, qal'aga kirib oldilar. Men ham narvonga oyoq qo'yib endi qal'aga kirmoqchi bo'lgan edim, karnay tortib, burg'u⁹² chaldilar. Tangri taoloning qo'llashi bilan qal'ani qo'lga kiritdim.

Bu xabar amir Husaynga yetgach, (endi) makru hiyla yo'li bilan, do'st-oshno libosini kiyib, meni rom etmoqchi bo'ldi.

MENI QO'LGA TUSHIRMOQCHI BO'LGAN AMIR HUSAYNNING MAKRU HIYLASIDAN QUTULISH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Amir Husayn: «Mening do'stlik va qarindoshlikni rioya qilishdan bo'lak niyatim yo'q», – deb qur'on ustida qasam ichdi, keyin o'sha qur'onni menga jo'natdi. U yana mana bularni ham aytib yuboribdi: «Agar senga aytgan gaplarimga xilof biron ish tutish niyatim bo'lsa va o'rtadagi ahd-paymonimni buzib senga yomonlik qilsam, shu ushlagan qur'on – Xudoning ki-tobi meni ursin». Uni musulmon deb bilganim uchun so'zlariga ishondim. Shundan keyin u mening huzurimga yana odam yuborib: «O'rtadagi ahd-paymonimizni yangilasak, xudo haqi, durust bo'lardi», – deb meni Chak-chak⁹³ darasida uchrashishga da'vat etdi. Uning maqsadi meni makru firib bilan qo'lga tushirish edi. Ahd-paymoni, so'ziga ishonib bo'lmasligini bilsam ham, ammo qur'on hurmatini saqlab, (aytgan joyiga) uchrashuvga borishga qaror qildim. (Biroq bu borada) ehtiyot shart, Chakchak darasi atrofiga bahodirlarimdan bir guruhini yuborib, yashirib qo'yish, keyin esa o'zim suyansa bo'ladigan ishonchli odamlarimni olib, uchrashuvga borish rejasini tuzdim.

Amir Husayn xizmatida bo'lgan do'stlarimga xat yuborib, uning nayranglaridan meni ogoh etib turishlarini so'radim. Do'stlarimdan biri Sher Bahrom amir Husaynning niyati shum ekanligidan meni ogoxlantirdi. Amir Husayn (buni sezib qolib) Sher Bahromni qatl ettirdi, mening ustimga esa ming otliq askar bilan hujum boshladi.

Bu xabar menga yetganida, endi daraga kelib tushgan edim. Ko'shinimni tartibga soldim. Shu vaqt amir Husayn lashkarining qorasi ko'rindi. Qorovullar bu faqat amir Husayn lashkarining bir qismi ekanligi, uning o'zi bu yerda yo'kdigini xabar qildilar va: «Amir Temur bir o'zi kelibdi, degan gapni eshitib, sizni qo'lga tushirish uchun lashkarining bir qisminigina yubordi»,–dedilar.

Men (jangu jadalga) hozirlana boshladim. Bu yerda hammasi bo'lib ikki yuz otliq askar bor edi. Amir Husayn qo'shinining favji daraga kirgunigacha sabr qilib turdim. O'zim kelgunga qadar (bu yerga) yuborgan odamlarimga ularning qaytish yo'lini to'sishlarini buyurdim, o'zim esa yog'iyga yuzma-yuz bo'ldim. (Xullas) darada ikki yokdan qamalib qolgan g'anim lashkarining ko'p qismini qo'lga tushirdim. (So'ng) odamlarimni saf-saf qilib tuzdim va qarshiga qarab yuzlandim. Tajribamdan shuni ko'rib bildimki, do'st har yerda asqotar ekan. Amir Husaynga (esa) ushbu mazmunda turkiy bayt yozib yubordim:

*Yorga yetkur, sabo, kim makr qilmishdir manga,
Qildi ersa kimga makrin, qaytadur bir kun anga.*

⁹¹ Xokrez–dushman o'kdari va hujumidan himoya maqsadida qal'a devori ostiga uyulgan tuproq.

⁹² Burg'u–karnayning bir xili, kovak shox shaklida bo'lgan.

⁹³ Chakchak darasi–Chakchak tizmasining janubiy etagida joylashgan mavze, hozirgi nomi Chakdara (qashqadaryo viloyatining Dehqonobod tumani hududida).

Bu xatim amir Husaynga borib yetgach, ko'p xijolat bo'ldi va mendan uzr so'radi, (lekin) men ikkinchi bor uning so'ziga ishonmadim.

TURONZAMINNI MO'G'ULLAR TOIFASI QOLDIQLARIDAN TOZALASH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Jeta va Ilyos Xoja lashkarini Movarounnahrda quvib, Xo'jand daryosining narigi qirg'og'iga o'tkazib yuborgan bo'lsam ham, mo'g'ullarning ba'zi favjlari Movarounnahr qal'alarida mustahkam joylashib olgan edilar. Avvaliga ularni bostirish uchun lashkarim qismlarini yubormoqchi bo'ldim, biroq mabodo bu ish cho'zilib ketsachi, degan fikr meni tashvishga soldi.

Shu orada menga mo'g'ullar qal'alarga yashirinib olganlari haqida xabar keltirdilar. Lashkar qismlarini u yerga yuborish to'g'ri bo'lmas, deb (boshqa) chora izlay boshladim. So'ngra Ilyos Xoja nomidan qal'adagilarga qarata yorlig' yozib, urushsiz topshirishlarini buyurdim. Yorliqni bir mo'g'ul qo'lga tutqazib, unga hamroh qilib lashkarimning bir qismini jo'natdim. Askarlarimga chang-to'zon ko'tarib, o'zlarini g'animga ko'pday qilib ko'rsatishni buyurdim. Ilyos Xojaning talabi yozilgan yorlig' g'animga qo'lga tegib, lashkarlarim ko'targan chang-to'zonni ko'rishgach, tun qorong'usida qal'alarni tashlab qochdilar. Xullas, Movarounnahr tuprog'i meni o'ldirishga qasd qilgan o'sha zolimlardan tozalandi va mamlakat tamoman mening qo'limga o'tdi.

Qarindoshlik hurmati uchun Balx bilan histori Shodmon viloyatlarini amir Xusaynga tortiq etdim. U esa bu ehsonu muruvvatimni nazariga ilmay, meni mahv etishga qasd qildi. Men ham o'z-o'zim bilan kengashib, amir Xusaynni o'rtadan ko'tarishga qaror berdim.

Amir Husayn men qo'lga kiritgan g'alaba va yutuqlarimni ko'rolmay, hasad ichini kemirib, menga va haramimdagi o'z singlisiga ko'p ozor berdi⁹⁴. U Movarounnahrni mendan tortib olishga, meni (esa) o'ldirib, taxtga o'zi o'tirishga bel bog'lagan edi. O'rtamizda necha bor urushlar bo'lib o'tgan bo'lsa-da, barchasida yengildi⁹⁵. Uning adolatsizligi, insof-sizligi haddidan oshgan, meni yengish va o'ldirishga oz qolgan vaqtlar ham bo'ldi. Aynan shu vaqtda qo'rsiligi, yomon yo'l tutishi tufayli amirlari undan yuz o'girdilar. Xuttalon hokimi amir Kayxusravning inisini sababsiz qatl ettirdi. Oqibatda, amir Kayxusrav ham Xuttalonda unga dushman bo'lib qoldi.

Amirlari (anchadan beri) undan norozi bo'lib, adovat sakdar edilar, u esa ularni o'z tarafdori deb bilardi. Shu sababli yana meni tor-mor keltirib, mahv etish qasdidagi qarorgohini Balx chekkasidagi bir joyga ko'chirdi⁹⁶. Bu xabarni eshitishim bilan amir Husayn harakatga kelmasdan burun, ustiga bostirib borishga qaror qildim. Bor lashkarim bilan Balx sari yuzlandim. Yo'lda har yokdan zafarli lashkar favjlari kelib menga qo'shildilar va Balx atrofiga borib tushdim. Amir Husayn qarshi chiqib, men bilan jang qildi. Oxiri qochib qal'aga kirib oldi. So'ngra boshiga nima kelgan bo'lsa, o'z qilmishi tufayli ko'rgiligini ko'rdi⁹⁷.

⁹⁴ 1365 yilda amir Husayn Samarqandda Amir Temurga yaqin bir necha beklarni isyon ko'tarishda ayblab, ularga katta jarima soladi. Amir Temur bisotidagi bor oltin va javohirlarni, shuningdek, xotini Uljay Turkon oqaning qimmatbaho taqinchoqlarini ham qo'shib, tovonga to'laydi.

⁹⁵ 1366–1370 yillar davomida Amir Temur va amir Husayn o'rtasida muttasil ravishda o'zaro urushlar bo'lib turgan.

⁹⁶ Bu yerda so'z amir Husayn tiklagan Balxdagi hinduvon histori haqida borayotir.

⁹⁷ Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiylar o'z «Zafarnoma»larida amir Husaynning ochiq jangdan qochib ichkari qal'aga yashiringani, 1370 yil aprelda qo'lga olingani va o'ldirilgani voqea-sini batafsil bayon etganlar.

**MENGA HAR TURLI YOMONLIKLAR
QILIB CHO‘CHIB YURGAN VA QILMISHLARI
UCHUN «MENI O‘LDIRADI» DEB VAHIMADA
YURGANLARNI O‘ZIMGA EL QILIB
OLISH BOBIDAGI KENGASHIM**

Amir Husayn menga asir tushgandan keyin, uning navkarlari va amirlari «Endi bizni o‘ldiradi», deb gumon qilgan edilar. Avvaliga niyatim shundoq edi, keyinroq, «Axir bular askarlar-ku?» deb barchalarini afv etdim va yana askarlikka tayinladim.

Badaxshonda hokim bo‘lib turgan ularning bosh amiri ko‘p martaba jangda men bilan yuzma-yuz kelib, kdlich chopishgan kishi edi. Amir Husayn qatl etilganini⁹⁸ eshitgach, mening qahrimdan qo‘rqib, o‘zini sergak tutdi va bordiyu uni tutish uchun qo‘shin yuborsam, to‘g‘ri ish qilmagan bo‘lur edim. (Shuning uchun) o‘zimni uni unutgan kishidek tutdim va (uning borasida) ushbu tadbirni qo‘lladim: majlislarda, yig‘in-o‘tirishlarda uni yaxshi so‘zlar bilan yod etib, mardligi va bahodirligini maqtadim, toki do‘stlari: «Amir (Temur) senga nisbatan marhamat va inoyat maqomida turibdi», deb unga xat yozdilar. U zorlanib menga maktub yubordi va inoyatu marhamatimdan umidvor bo‘lib, panohimga keldi.

**XUROSON POYTAXTI (HIROT)NI OLISH
BOBIDA QILGAN KENGASHIM**

Amir Husayn o‘ldirilib, (unga qarashli) Balx, hisori Shodmon⁹⁹ va Badaxshon viloyatlari mening tasarrufimga o‘tgani haqidagi xabar Xuroson hokimi Malik g‘iyosiddinga¹⁰⁰ yetganida, uni qo‘rqinch bosdi, (urush qilish uchun) lashkaru sipoh to‘plab, mudofaaga aylandi.

Kengashib, xurosonliklar hushyorligini so‘ndirib, g‘aflat uyqusiga cho‘mdirish uchun, men harbiy hiyla ishlatish fikriga tushdim. Shu maqsadda Samarqandga yurish qilmoqchiday bo‘lib orqaga qaytdim. Shu asnoda Malik g‘iyosiddinning (mendan ko‘ngli tinchib), jabr-zulm qilmoqqa qo‘l urganligi haqida pirimdan¹⁰¹ xat oldim. Mening Samarqand tarafga qaytganim haqida-gi xabarni eshitib g‘iyosiddin xotirjam o‘tirgan edi. Shunda men o‘z-o‘zimga kengashib: «Ana endi xuroson-liklarning ko‘ngli mendan xotirjam bo‘ldi, ularning ustiga bostirib borishning ayni payti»,—dedim va Balx chekkasidan qaytib, Balxda qoldirgan askarla-rim bilan hirotga qarab yurdim, Malik G‘iyosiddinni g‘aflat uyqusida bosdim va u nochor shahardan chikdi, xazina va tamom boyligini menga peshkash¹⁰² kildi. Shunday qilib, Xuroson mulki mening qo‘limga o‘tdi¹⁰³. Xurosonning barcha amirlari menga bo‘ysundilar.

⁹⁸ Amir Husaynni Xuttalon hokimi amir Kayxusrav xun talabi bilan o‘ldirgan, chunki amir Husayn 1360 yili uning inisi Kayqubodni qatl etdirgan edi.

⁹⁹ *Hisori Shodmon*—Hisor viloyati (qadimgi Chag‘oniyon)ning bosh shahri; mustahkam qal‘asi bo‘lgan, qadimgi nomi Shumon. Xarobalari Dushanba shahrining g‘arbiy tarafida hozir ham mavjud.

¹⁰⁰ *Malik G‘iyosiddin*—1245–1389 yillari G‘ur (hozirgi markaziy Afg‘oniston) va hirot viloyatlarini tasarruf etgan kurtlar sulolasi vakili. haqiqiy ismi —Malik G‘iyosiddin II Pir Ali. 1370–1381 yillarda hukmronlik qilgan.

¹⁰¹ Bu yerda Zayniddin Abubakr Tayobodiy nazarda tutilgan.

¹⁰² *Peshkash*—hadya, tortiq.

¹⁰³ Amir Temur tomonidan Xurosonning uzil-kesil bo‘ysundirilishi 1381–1383 yillari amalga oshgan.

SEYISTON, QANDAHOR VA AFG‘ONISTON¹⁰⁴ MAMLAKATLARINI ZABT ETISH HAQIDAGI KENGASHIM

Xuroson mamlakati bo‘ysundirilgandan keyin amirlarim yuqorida eslatilgan uch mamlakatga lashkar yuboraylik, deb maslahat berdilar. Men dedimki: «Agar lashkarlarning o‘zi bilangina ish bitmasachi? Unda o‘zim borishim kerak bo‘ladi. Mening esa mo‘ljallab qo‘ygan boshqa ishlarim ko‘p».

Maslahatni shunday deb bildimki, o‘sha diyorlar hokimlarini o‘zimga og‘dirib olish uchun: «Agar menga qo‘shilsanglar (qutulasizlar), kurashsanglar yiqilasizlar. U holda takdiringizda nima bo‘lsa, o‘shani ko‘rasizlar», –degan mazmunda yorlig‘lar yo‘lladim. Bu tadbirim takdirga to‘g‘ri keldi. YOrlig‘larim ularga yetishi bilanoq itoat boshlarini bo‘ysunish maqomiga qo‘ydilar¹⁰⁵.

O‘RUSXONNI¹⁰⁶ BARTARAF QILISH VA DASHTI QIPCHOQNI BOSIB OLIHDA QILGAN KENGASHIM

To‘xtamishxon¹⁰⁷ taxt talashib (Dashti qipchoq) xoni O‘rusxondan yengilib, mening panohimga qochib kelgan edi. Uning bilan qo‘shin yuborsammikan, yo o‘zim borsammikan deb turganimda, O‘rusxonning elchisi kelib qoldi. Kengashib, elchining ko‘nglini ovlab, so‘ng ketishiga ijozat berishni, o‘zim esa Dashti qipchoq tomon yuzlanib, elchining ketidan lashkar jo‘natishni mo‘ljalladim, toki elchi xotirjamlik bilan bo‘lgan voqealarni O‘rusxonning majlisida bayon qilsin, ertasi kuni mening qo‘shinlarim qo‘qqisidan ularning ustiga bostirib borsin.

O‘ylaganimdek ish tutgandim, tadbirim taqdirga to‘g‘ri keldi. O‘rusxon elchisi bo‘lgan voqealarni so‘zlab berayotgan paytda, mening qo‘rqmas lashkarim nogahon kelgan seldek O‘rusxon ustiga yopirildi. U esa qarshilik ko‘rsatolmay, qochishni ixtiyor qildi. Dashti qipchoq mamlakati menga bo‘ysundi¹⁰⁸.

GILON¹⁰⁹, JURJON, MOZANDARON, OZARBAYJON, SHIRVON¹¹⁰, FORS VA IROQ MAMLAKATLARINI ZABT ETISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Iroq aholisining Muzaffariylar¹¹¹ va turli toifadagi hukmdorlar¹¹² zulmidan shikoyat qilib yozgan arizalari qo‘limga tushgach, Iroqqa yurish tadorigini ko‘rishga jazm qildim¹¹³.

¹⁰⁴ Bu yerda Afg‘oniston atamasining mavjudligi mantiqqa zid, chunki bu nom bilan ataluvchi davlat Sohibqironning davrida hali xaritada yo‘q edi. Bu atama 1756 yili Ahmadshoh Durraniy mustaqil Afg‘oniston davlatini e‘lon qilganidan keyin muomalaga kirgan. Biroq, ma‘lumki, «Tuzuklar» Hindistonda, Boburiylar davrida bir yo ikki marta «tahrirlangan», ya‘ni matnga noo‘rin o‘zgartishlar kiritilgan. Bizga ma‘lumki, shunday «tahrirlar»dan biri imperator Shoh Jahon I (1628–1657) davrida bajarilgan. Lekin u davrda ham hali Afg‘oniston davlati bo‘lmaganligi uchun u «tahrirda» bu atama matnga kiritilgan bo‘lishi mumkin emas. Demak, hozircha bizga noma‘lum bo‘lib qolayotgan ikkinchi «tahrir» Afg‘oniston davlati tashkil topgan 1756 yildan keyin bajarilgan va bu bilan asarga tuzatish kiritish o‘rniga chalkashlikka yo‘l qo‘yilgan. «Muqarrir»lar tomonidan asarga kiritilgan bu va boshqa chalkashliklar hozirgi ba‘zi tadqiqotchilarda unga nisbatan shubha uyg‘onishiga sabab bo‘ldi. (–AA.)

¹⁰⁵ Bu voqea 1383 yili ro‘y bergan.

¹⁰⁶ O‘rusxon–Jo‘chi avlodi, Oq O‘rda xoni (1361–1376). Uning Oq O‘rda va Ko‘k O‘rda davlatlarini bitta Oltin O‘rdaga birlashtirish uchun va o‘z raqibi, Amir Temur tomonidan qo‘llab-quvvatlangan To‘xtamishxon bilan kurashlari muvaffaqiyatli bo‘lmadi.

¹⁰⁷ To‘xtamishxon–Jo‘chi avlodi, Oltin o‘rda xoni (1376–1395). 1378 yili Amir Temurning yordami bilan Jo‘chi ulusining har ikkala qismini, Oq O‘rda bilan Oltin O‘rdani bir-biriga qo‘shib, 1395 yilga qadar Dashti qipchoqad Jo‘chi ulusi ustidan hukmronlik qiladi. 1405 yildan keyin Sibir o‘rmonlarida kasallikdan vafot etgan.

¹⁰⁸ Bu voqea 1376 yilda bo‘lgan.

¹⁰⁹ Gilon (Jilon)–Kaspiy dengizining janubi-g‘arbidagi viloyat; ipak matolari bilan mashhur bo‘lgan.

¹¹⁰ Shirvon–Ozarbayjondagi tarixiy viloyat. Kura daryosining quyi havzasida. Uni Anushirvon bunyod qilgan degan rivoyatga bois shu nom bilan atalgan.

¹¹¹ Muzaffariylar–1314–1393 yillarda Janubiy Eronni idora qilgan sulola.

¹¹² .hukmdorlar–bu yerda mo‘g‘ullardan keyin hukumat tepasiga kelgan Sarbadorlar, Cho‘poniylar, Jaloiiriylar davlatlari ko‘zda tutilgan.

Shu payt xotiramga: «Bu mamlakatlarning podshohlari ittifoq bo‘lib, menga qarshi urushga ko‘tarilsalarchi? Demak, jangga shay bo‘lish lozim!» – degan fikr keldi. Amirlarim ham jangdan avval tegishli tayyorgarlikni ko‘rish kerak, deb maslahat berdilar. O‘zim esa bularni birma-bir rom etgan holda bo‘ysundirish, itoatga kelmaganlarini esa jazolash darkor, degan fikrda edim. Mening panohimga kelgan birinchi odam Mozandaron hokimi amir Ali bo‘ldi. U menga peshkash jo‘natib, maktubida: «Biz hazrati Ali avlodidan bo‘lgan bir jamoamiz. Shu yerda qanoat qilib kun kechirayotibmiz. Bu yerni olsangiz, quvvatu kuchingiz ortar, ammo kechib yuborishingiz taqvoga yaqinroq ishdir¹¹⁴», – degan gaplar bitilgan edi.

Men Mozandaron hokimining itoat bildirib kdlgan bu murojaatini yaxshilikka yo‘ydim. Keyin Gilon va Jurjonga qarab yo‘l oldim. U o‘lkaning hokimlari menga bo‘ysunmagach, qaxrli lashkarim favjlarini ularning ustiga jo‘natdim, o‘zim esa Iroq sari lashkar tortdim.

Isfahonni zabt etdim. Shahar aholisiga ishonch bildirib, qal‘asini o‘zlarining qo‘liga topshirdim. Ular esa isyon ko‘tarib, men tayinlagan darug‘ani¹¹⁵ hamda uch ming askarimni tig‘dan o‘tkazdilar. Men Isfahon aholisini qatli om qilish haqida buyruq berdim¹¹⁶.

FORS POYTAXTI (SHEROZ)NI VA IROQNING QOLGAN QISMINI ZABT ETISH BOBIDAGI KENGASHIM

Sherozni Muzaffariylarga qoldirib, Isfahonda esa uch ming odamimni tayinlab, o‘zim To‘xtamishxonni daf etish uchun Dashti K.ipchoqqa lashkar tortib borganimda, Isfahon aholisi darug‘ani o‘ldirdi. Shu vaqtning o‘zida Sheroz aholisi ham menga bo‘ysunmay qo‘ygan edi. Shu sababdan, ularni jazolash maqsadida yana Iroqqa yurish qilishga tayyorlana boshladim. Sakson ming otliq askar to‘pladim. Lekin bu katta lashkar bilan bir yo‘la Iroq o‘lkasiga kirsam, u yerga sig‘may qolishi mumkinligini e‘tiborga olib, lashkarimni favjlarga bo‘lib, ularni Iroq mamlakatini zabt qilishga birin-ketin yuborish kerak, degan qarorga keldim.

Shundan so‘ng, lashkarimni uch favjga bo‘ldim va o‘zimdanda borishni buyurdim. Iroqning har yer-har yerida to‘plangan g‘anim askarlarining hammasi tarqalib ketdi. So‘ng Sheroz ustiga lashkar tortdim. Shoh Mansur¹¹⁷ jang maydonida men bilan to‘qnashib, jazosini topdi.

TO‘XTAMISHXONGA SHIKAST YETKAZISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Lashkarlarim besh oy davomida To‘xtamishxonning ortidan quvib yurgani sababli¹¹⁸ ko‘pincha och qola boshladilar. Chunonchi, bir necha kun osh balmoq¹¹⁹, ov go‘shiti, sahro parrandalarining tuxumi bilan kun kechirdilar. Lashkarim bunday og‘ir ahvolga tushib qolganini eshitgan To‘xtamishxon fursatdan foydalanmoqchi bo‘lib, chumoliyu chigirtkadan ham ko‘p askari bilan ustimizga yopirilib keldi va men bilan to‘qnashdi. Askarlarimning ochlikdan tinkasi qurigan edi. To‘xtamishxon askarlari esa to‘q va osuda edilar. Farzandlarim va nabiralarim huzurimga kelib tiz cho‘kib, men uchun jon fido qilishga tayyor ekanliklarini bildirmagunlaricha, sarkardalarim va askar boshliqlarim jang qilishga ro‘yxushlik bermadilar. Shu payt To‘xtamishxonning bayrokdori men bilan til biriktirdi–urush boshlaganimda, ikki tomon lashkari yuzma-yuz kelganda, bayrokdor bayrog‘ini tuban qilishi haqida u bilan kelishib oldim. Farzandlarim (va nabiralarim) oldimga kelib, tiz cho‘kkanini eshitgach, amirlarim va no‘yonlarimning¹²⁰ jasurligi tutib, jangga shay holatga keldilar.

¹¹³ Bu yurish Xurosonda amir Valibek va Alibek Joniqurboniy isyonini bostirish maqsadida qilingan.

¹¹⁴ «Qur‘oni karim». Baqara surasi, 237-oyat. (–A.A.)

¹¹⁵ *Dorug‘a*–shahar hokimi.

¹¹⁶ Bu voqea 1387 yili 18 noyabrda sodir bo‘lgan. Qurolsiz kishilar, sayyidlar, shayxlar va hunarmandlarga tegilmagan.

¹¹⁷ *Shoh Mansur*–Muzaffariylar sulolasidan. 1387–1393 yillari Fors, Isfahon va Iroqi Ajamni idora qilgan hukmdor. 1393 yil 26 aprelda jangda o‘ldirilgan.

¹¹⁸ Amir Temurning To‘xtamishxonga qarshi 1391 yildagi yurishi nazarda tutilmoqda, Jang Amir Temurning g‘alabasi bilan yakunlangan.

¹¹⁹ *Osh balmoq*–atala. (–A.A.)

¹²⁰ *No‘yon*–tuman, ya‘ni 10 ming kishilik lashkar qo‘mondoni.

Men (nabiram) amirzoda Abu Bakrni¹²¹ sakkiz ming otlıq bilan hırovul etib tayınladım. Savashu chopısh qızıshıb, jangu jadal o'tı ko'kka ko'tarılğanda, chodırlar tikıb, taom tayyorlashga kirıshıshnı buyurdım. Xuddı shu payt g'anım bayrog'ı tuban bo'ldı va To'xtamıshxon sarosımaga tushıb qoldı. U Jo'chi ulusını¹²² g'oratta tashlab, jang maydonıga orqa o'gırıb qochdı¹²³.

DORUSSALOM¹²⁴ (BAG'DOD)NI VA ARAB IROQINI¹²⁵ ZABT ETISH TO'G'RISIDAGI KENGASHIM

Ajam Iroqi¹²⁶ va Forsnı zabt etganımdan keyın, qutb ul-aqtob¹²⁷ pırımdan menga quyıdagı mazmunda maktub keldı: «(Ey), Arab Iroqi va ajam Iroqınıng buyuk fotıhı, (Olloh) senga (ıkkınchı) Iroqni ham takdı etdı!».

Bag'dodnı zabt etısh uchun dastavval sulton Ahmad Jaloyır¹²⁸ huzurıga Bag'dod volıysı lashkarlarınıng qay ahvolda ekanlıgı, yurısh-turıshı, qudratı haqıda ma'lumotlar olıb kelısh uchun elchı yuborıshga keli-shıldı. Elchı Bag'doddan menga: «Sulton Ahmad ıkkı ko'zlı bır bo'lak go'sht ekan», –degan mazmunda xat yubordı. Men Tangrınnıng inoyatıga suyanıb, (Bag'dod ustıga) qarab yurdım va tez fursatda Bag'dodga yetıb bordım. Sulton Ahmad Jaloyır jonınıng omonlıgını afzal ko'rıb, Karbalo tomonga qarab qochdı. Shu bilan Dorussalom Bag'dod menga bo'ysundı¹²⁹.

TO'XTAMISHXONNI YO'QOTISH UCHUN QILGAN KENGASHIM

(To'xtamıshxon mendan yengılıb) Jo'chi ulusını talon-torojga tashlab, o'zı qochgan edı. Keyınroq menıng yo'kdıgımdan foydalanıb, Darband¹³⁰ va Shirvon orqalı Ozarbayjonga ko'p sonlı lashkar yuborıb, fıtnayu fasod ko'tardı. Bu vaqtda men har ıkkala Iroqni ham endıgına zabt etıb bo'lgandı. To'xtamıshxonni yo'qotısh uchun behısob lashkar bilan Darband yo'lı orqalı yana Dashtı Qıpchoqqa yurıshnı maslahat ko'rdım.

Yurısh oldıdan ko'rıq qılıb, lashkarım qaergacha borıb yetıshını bılmocı bo'ldım. Qarasam, to'rt farsang masofada lashkarlarım saf tortıb turardı. Tangrı taologa shukr keltırdım. So'ng Samur suvidan¹³¹ o'tıb, Dashtı qıpchoqning elu ulusıga ushbu mazmunda yorlıqlar yo'lladı: «Kımkı menga kelıb qo'shılsa, ulug'lanadı, kımkı men bılan kurashmocı bo'lsa yıqıladı».

¹²¹ *Abu Bakr* (1382–1417) –Amır Temurnıng nevarası, amırzoda Mırnoshonıng o'g'lı, Ozarbayjon va Iroq hukmdorı.

¹²² *Jo'chi ulusı*–Chıngızxonning to'ng'ıch o'g'lı Jo'chi va unıng o'g'lı Botuxon tomonıdan bunyod etılın davlat. Unıng tarkıbıga hozırđı Rossıyanıng bır qısıml hamda Ukrayna, qozog'ıstonning Balxash ko'lıdan g'arbdagı yerları kırıgan. (–A.A.)

¹²³ Bu yerda qunduzcha yaqınıda (hozırđı Samara va Chıstopol o'rtasıda) 1391 yıl 18 ıyunıda bo'lıb o'tgan jangda To'xtamıshxonning mag'lub etılıshı voqeası keltırılın.

¹²⁴ *Dorussalom*–(arab.–tınhlık maskanı)–musulmonlar tomonıdan Bag'dod shahırıga berılın sıfat, chunkı shahar barpo qılınışıda uch yıl davomıda xalıfalık urush olıb bormagan. (–A.A.)

¹²⁵ ...*Arab Iroqi* (*Iroqi arab*)–arablar ıstıqomat qılıb turgan Iroq; asl Iroq (qadımgı Bobıl). (–A.A.)

¹²⁶ ...*Ajam Iroqi* (*Iroqi ajam*)–ajamliklar, ya'ni arab bo'lmagan xalklar ıstıqomat qılıb turgan Iroq (qadımgı Mıdıya), Eronning Iroq bılan chegaradosh g'arby yerları, Mesopotamıyaga tutash joylar tushunıladı.

¹²⁷ *Qutb ul-aqtob*–«qutblar qutbı». Ulug' martabalı shayxlar, dın peshvoları va valıylarğa berıladıgan faxrlı nom. Bu yerda Mır Sayyıd Baraka nazarda tutilın, deya taxmın qılısh mumkın.

¹²⁸ *Sulton Aqmad Jaloyır*–1382–1410 yıllarda Iroq, Kurdıston va Ozarbayjonda hukmronlık qılın.

¹²⁹ Bu yerda Bag'dodning Amır Temur tomonıdan 1393 yıl sentabr oyi oxırıda bırınchı marta zabt etılıshı nazarda tutilın. Sulton Ahmad Jaloyır Mısrğa qochıb, mamluklardan bo'lmısh Sayfıddın Barquq (1382–1399) saroyıdan panoh topın edı. Keyınchalık 1401 yıl 20 ıyunıda Amır Temur ıkkınchı marta Bag'dodnı fath etgan. (–A.A.)

¹³⁰ *Darband*–Kaspiy dengızınıng chap sohilıdagı tarıxıy shahar, asrlar davomıda u yerda joylashın mudofaa inshootları va qal'a muhım chegarı punktı va Kaspiy dengızıdagı katta bandarlardan bırı bo'lıb hısoıblın.

¹³¹ *Samur suvı*–Dog'ıston va Ozarbayjon chegarasıdagı daryocha, Kaspiyğa quyıladı. (–A.A.)

Hijriy 797 (milodiy 1394–95) yili Dashti qipchoqqa kirdim va uzoq shimolida yastanib yotgan yerlarigacha bordim¹³². Menga qarshi bo‘lgan Jo‘chi el-ulusini bo‘ysundirib, o‘zimga tobe’ etdim. Beshinchi va oltinchi ikdim¹³³ viloyatlari, uluslari, qal’alarini zabt etib, g‘alabayu zafar quchib ortimga qaytdim.

HINDISTONNI ZABT ETISH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Dastavval, farzandlarim va amirlarimning ko‘ngli, o‘y-fikrlarini bilish uchun ularga maslahat soldim.

Amirzoda Pirmuhammad Jahongir¹³⁴: «Agar Hindistonni olsak, uning oltinlari bilan butun yer yuzini egallaymiz», – dedi. Amirzoda Muhammad Sulton¹³⁵ esa: «Hindistonni olamizu, biroq (bunga) to‘siqlar bor: birinchisi–dengizlar, ikkinchisi–o‘rmonu to‘qaylar, uchinchisi–jangovar sipohiyalar hamda odam ovlaguvchi fillari ko‘p», – dedi. So‘zga amirzoda Sulton Husayn¹³⁶ qo‘shildi: «Agar Hindistonni qo‘lga kirita olsak, to‘rt iqlimga hukmron bo‘lurmiz».

Amirzoda Shohruh¹³⁷ so‘zni bunday davom ettirdi: «Men turk qonunlarida o‘qigan edimki, jahonda beshta shonshavkatli podshoh bordir. Ularning ulug‘vorligini hurmatlab nomlarini atamay, laqablari bilan aytadilar: Hind podshosini–roy, Rum podshosini–qaysar, Xitoy va Chinu Mochin podshosini–fag‘fur, Turkiston podshosini–xoqon, Eronu Turon podshosini–shahanshoh deydilar. Shahanshoh hukmi hamisha Hindiston mamlakatlarida (ham) joriy etilardi. hozir Eronu Turonzamin bizning qo‘limizda bo‘lgani uchun, Hindistonni ham fath etmog‘imiz lozimdir».

Amirlar eshitishib: «Boringki, hindistonni oldik ham deylik. Biroq u yerda turg‘un bo‘lib qolsak, naslimiz yo‘qoladi, avlodlarimiz o‘z aslidan ajrab, tillari hindcha bo‘lib ketadi», –deyishdi.

Men, Hindistonga yurish uchun himmat kamarini belga bog‘laganimdan o‘z azmu jazmimdan voz kechishni istamadim va shunday javob qildim: «Tangri taolaga o‘tin bilan murojaat etaylik. Jang qilish yoki qilmaslik haqida qur‘ondan fol ochaylik, Tangri taolo neni buyursa shunga amal qilgaymiz».

Hammalari mening taklifimni ma‘qullashdi. Qur‘oni majiddan fol ochsam, ushbu ulug‘ oyat chikdi: «Ey payg‘ambar, kofirlarga va munofikdarga qarshi jaxd qilgil»¹³⁸. Ulamoz mazkur oyatning mazmunini amirlarga tushuntirib bergandan keyin, boshlarini egib, jim bo‘lib qoldilar. Ularning xomushligidan dilim ranjidi.

O‘z-o‘zimcha kengashib, Hindistonni zabt etishga rozilik bermayotgan amirlarni mansablaridan olib, qo‘shinlarini kutvollariga topshirsammikan, deb o‘yladim. Lekin o‘zim tarbiyalagan kishilar bo‘lganliklari uchun, ularni xarob qilishni istamadim. Garchi yuragimni qonga to‘ldirib ezsalarda, ularga muloyimlik ko‘rsatdim. Oxiri fikrimga qo‘shilganlarida, ko‘nglimda ularga nisbatan g‘ubor qolmadi. So‘ngra qaytadan kengash chaqirib, iqbolimiz xonasi–Hindistonga yuzlanib, zafaru fath duosini o‘qidim.

HINDISTON POYTAXTI (DEHLI)GA LASHKAR TORTISH BORASIDA QILGAN KENGASHIM

Kobulda javong‘orning o‘ttiz ming otliq askari bilan turgan amirzoda Pirmuhammad Jahongirga Sulaymon tog‘i orqali yurib, Sind daryosidan o‘tgach, Mo‘lton¹³⁹ viloyati ustiga to‘satdan bostirib borib, zabt etishni tayinladim.

¹³² Amir Temur bilan To‘xtamishxon o‘rtasidagi bu urush 1395 yil 17 aprelda Terek daryosi bo‘yidagi vodiya bo‘lgan va Sohibqironning g‘alabasi bilan yakunlangan. Shundan keyin Amir Temur, Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiy «Zafarnoma»larida keltirilishicha, Dashti qipchoqqa qarashli qator viloyat va shaharlarni, Oltin O‘rdaning poytaxti Saroy Berkani egallagan, Moskvagacha borgan. (–A.A.)

¹³³ Yetti iqlim tushunchasi fanda ilk bor Muqammad al-Xorazmiy tomonidan muomalaga kiritilgan. Xorazm, Movarounnahr, Farg‘ona, Dashti qipchoq yerlari beshinchi va oltinchi iqlimlardan joy olgan. (–A.A.)

¹³⁴ *Pirmuhammad Jahongir* (1376–1406) – Amir Temurning nabirasi. Otasi Jahongir vafotidan (1376) keyin u Kobul, Qandahor, G‘azna va Balxni idora qilgan.

¹³⁵ *Muhammad Sulton*–Amir Temurning nabirasi. Jahongirning o‘g‘li (1376– 1403). Onasi Oltin O‘rda xoni O‘zbekxonning (1312–1341) nabirasi Xonzoda begim bo‘lgan. Amir Temur o‘ziga valiahd etib tayinlagan. 1403 yili Qora shahar (Turkiya)da kasal bo‘lib vafot etgan.

¹³⁶ *Sulton Husayn*–Amir Temurning nabirasi, qizi Aka Begi (Tag‘ayshoh)ning o‘g‘li.

¹³⁷ *Shohruh* (1377–1447) – Amir Temurning kenja o‘g‘li, 1405 yildan Xuroson noibi, 1409–1447 yillarda Temuriylar saltanati oliy hukmdori.

¹³⁸ Qur‘oni karim, Tahrir surasi, 9-oyat.

¹³⁹ *Mo‘lton*–hozirgi Pokistondagi shahar.

Sulton Muhammadxon¹⁴⁰, amirzoda Rustam¹⁴¹ va boshqa amirlarga barong'orning o'ttiz ming otlig'ini olib Sind daryosidan kechib o'tib, Kashmir tog'i etagidagi yo'l bilan, Lohur viloyatiga qo'qqisdan bosqin qilishni buyurdim. O'zim o'ttiz ming otliq askar bilan g'o'lni¹⁴² boshqardim. Hindiston yurishiga jamlangan lashkarlar umumiy soni to'qson ikki ming otliqqa yetgan edi. Lashkarim soni Ollohning yerdagi elchisi Muhammad sallollohu alayhi vasallam ismi shariflari soniga to'g'ri kelganligi uchun, bu tasodifni istiqbolning xayrli va muborak follari sirasiga kiritdim.

Otlanib yo'lga tushdim va Badaxshon chegarasidagi Andarob degan joyga kelib tushdim. (Bu yerda bir necha kun bo'lib) Katur¹⁴³ tog'ida istiqomat qilib turgan kofirlarni yengdim. Ularga jazo berganimdan so'ng, dor ul-harb bo'lmish Hindiston g'azovotiga yuzlandim¹⁴⁴.

HINDISTONGA OLIB BORADIGAN YO'LNI AFG'ONLARDAN TOZALASH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Shu orada menga arz qildilarki, bir to'da afg'onlar Hindistonga olib boradigan yo'lga bosqin qilib, u yerda qaroqchilik qilayotgan ekanlar. Xususan, bulardan Karkas¹⁴⁵ qabilasining boshlig'i Muso Afg'oniy haddidan oshayotgan ekan. Mening vafodor xizmatkor va tobe'larimdan biri bo'lgan Lashkarshoh Afg'oniy Pirmuhammad Jahongir Eryob qal'asini qo'riqlashga qo'ygan edi. Muso Afg'oniy mazkur qal'aga ot solib, shiddat bilan bosib olibdi, Lashkarshoh Afg'oniy o'ldirib, qal'adagilarning bor-yo'g'ini talab ketibdi.

Shu paytda (huzurimga) Lashkarshohning inisi Malik Muhammad dod-faryod ko'tarib keldi. U og'asini o'ldirgan Muso Afg'oniyning jabru zulmidan shikoyat qildi. Men bo'lsam (uning so'ziga quloq solmagan bo'lib): «Hoy inson, Muso Afg'oniy menga xayrxohlardan biridir», dedim va uni qamab qo'yishlarini buyurdim. Amirlarim meni nohaq zulm o'tkazdi, deb aybladilar.

Biroq, buning aksincha, Muso Afg'oniy Malik Muhammadning hibsga olingani haqidagi xabarni va mening aytgan gaplarimni eshitib, ko'ngli taskin topdi. Shundan keyin, uni huzurimga kelishini talab qilib yozgan yorlig'imni olgach, hadiksiramasdan darhol yetib kelib, qal'ani menga peshkash qildi.

Men u qal'ani tomosha qilish uchun ichkarisiga kirganimda, uning (Musos Afg'oniyning) sipohiyalaridan biri meni o'ldirish qasdida o'q-yoy otdi. Keyin Muso Afg'oniy o'ziga yarasha jazosini topdi. Hindiston yo'li ochildi.

DEHLI HOKIMI SULTON MAHMUD VA MALLUXONLARNI YENGISH BOBIDAGI KENGASHIM

Sulton Mahmud¹⁴⁶, Malluxon¹⁴⁷ ikkisi ellik ming otliq va piyoda askar, 120 zanjirband fil bilan Dehli qal'asini mustahkamlab, menga qarshi jangga shaylandilar. Ko'nglim g'ash bo'ldi. Bordiyu Dehli qal'asining qamaliga kirishsam, bu ish uzoq muddatta cho'zilib ketsa, (unda nima qilaman?) Kengashni shundan topdimki, g'anim lashkari dadillanib, (qal'adan) chiqib, saf tortib jang maydoniga kirishi uchun, o'zimni kuchsiz va (qo'rqqandek) qilib ko'rsatmoqchi bo'ldim. Shu sababdan, lashkardan uzoqrokda xandaq qazdirdim. Lashkarim bilan xandaq ichiga yaxshilab joylashganimdan keyin, lashkarlarimning bir favjini dushmanga qarshi jangga tashladim. Dushman

¹⁴⁰ ... *Sulton Muhammadxon* – «Tuzuklar»ni aslyatdan forschaga tarjima qilgan tarjimon yoki xattot xatosi, aslida Sulton Mahmudxon (1388–1402) bo'lishi lozim, Chig'atoyxon avlodi, Amir Temur hukmronligi davrida xon deb e'lon qilinganlardan biri. (–A.A.)

¹⁴¹ *Amirzoda Rustam* (1381–1424) – Amirzoda Umarshayxning o'g'li. 1405–1408 va 1415 yillari Isfahon hokimi bo'lgan. 1424 yili Isfahonda vafot etgan.

¹⁴² *G'o'l* (yoki *qo'l*, *qalb*) – lashkarning markaziy qismi.

¹⁴³ *Katur*–Hindikushdagi tog'li viloyat, Kofiriston, hozir Nuriston deb ham ataladi.

¹⁴⁴ Hindistonga yurish 1398 yil aprel oyida boshlanib, 1399 yil aprel oyining 27 sigacha davom etgan.

¹⁴⁵ *Karkas*–xato yozilgan. Kakar bo'lishi kerak. Hozirgi Pokistonning shimoli-g'arbida yashaydigan qabila. (–A.A.)

¹⁴⁶ *Sulton Mahmud* (Sulton Nosiriddin Mahmudshoh II)–Shimoliy hindistonni idora qilgan Tug'luqiylar sulolasi (1320–1413)dan chiqqan podshoh. U 1393–1399 yillari mamlakat hukmdori bo'lgan.

¹⁴⁷ *Malluxon*–Sulton Mahmudshoh hukmronligi davrida vazir va amiralumaro bo'lib, hukumatni deyarli o'zi boshqargan.

qarshisiga borgach, o‘zlarini kuchsiz ko‘rsatib, qo‘rqqanday bo‘lib chekinishlarini va g‘animlarni dadillantirib kelishni buyurdim. Dushman lashkari bu holni ko‘rib o‘zlarini g‘olib hisoblab, gerdayib jang maydoniga chiqqan edilarki, (mening) qahrli lashkarim favjlari bilan yuzma-yuz keldilar. Dehli hokimi sulton Mahmud jangga kirishdi va yengilib tog‘ tarafga qochdi. Beqiyos xazina va mol-mulki sipohiyalarimga nasib bo‘ldi.

Bir yil ichida Hindiston poytaxti Dehlini zabt etdim¹⁴⁸ va mazkur yilning oxirlarida saltanatim poytaxti (Samarqand)ga qaytdim¹⁴⁹.

GURJISTON MAMLAKATINI EGALLASH UCHUN QILGAN KENGASHIM

Hindistondan zafar qozonib qaytganimdan keyin, hali safar charchog‘i chiqmay turib, ikki Iroq hokimlaridan menga arznoma keldi. Yozishlaricha, Gurjiston kofirlari haddilaridan oshib, chegarani buzgan emishlar.

Men hamisha podshoxdar uchun kofirlarga qarshi g‘azovot qilishdan, mamlakatlarni zabt etishdan va jahongirlikdan yaxshiroq ish yo‘q, degan fikrda edim. Gurjiston imonsizlarining tug‘yon ko‘targani haqidagi xabar kelishi bilanoq kengash o‘tkazib, «o‘sha diyordagi boshqa buzuqi odamlarning ham bosh ko‘tarishiga yo‘l ochilmasin», deya zudlik bilan ularni daf qilishga tutindim. Xind yurishidan kelgan sipohiyalarimga «xohlovchilar shu yerda qolsin, xohlovchilar men bilan borsin», deb ixtiyorni o‘zlariga berdim. Xuroson, Qandahor, Seyiston, Kermon, Tabariston, Gilon, Mozandaron va Fors viloyatlaridagi lashkarlarimga jang hozirligini ko‘rib, Isfahon atrofiga kelib, mening zafarli lashkarimga qo‘shilsinlar, deb yorlig‘lar jo‘natdim.

Xar bir mamlakatdagi itoatdan bo‘yintovlovchilarni turli yerlarga tarqatib yuborishni maslahat ko‘rdim. Chunonchi, Xuroson va Forsdagi bo‘yintovlovchilarni Turonzaminga ko‘chirdim va bu mamlakatlarning sathini ularning muxolifligidan tozaladim.

So‘ng Gurjiston viloyati qal‘alarini zabt etish uchun o‘sha mamlakat ustiga otlandim. Sipohiyalarning ko‘ngliga nima o‘tirsas, shuni qildim. Boshimga po‘lat dubulg‘a, egnimga dovudiy sovut kiydim, belimga Misr qilichini bog‘lab, bahodirligu kurash taxtiga o‘tirdim. Turonlik dovyuraklarga, Xuroson pahlavonlariga, Gilon va Mozandaron botirlariga qo‘rqinch soldim va Sivos¹⁵⁰ hamda Gurjiston qal‘alarini fath qildim. Qal‘adan turib (qarshilik ko‘rsatganlarning) barchasini mag‘lub etdim, qal‘adan olgan o‘ljalarni esa g‘olib askarlarimga ulashdim. Ozarbayjonlik buzuqi, bevosh kishilarni jazoladim.

Shundan keyin Malatiya¹⁵¹ qal‘asi va uning tevaragidagi yerlarni fath etishga kirishdim. O‘sha qal‘alarni fath aylab xotirjam bo‘lganimdan so‘ng Halab¹⁵² va Hums¹⁵³ tomonlarga qarab yo‘naldim va bir oz harakat bilan bu mamlakatlarni ham o‘zimga qaratdim. So‘ng Misr va Shom mamlakatlarini zabt etishga kamar bog‘ladim¹⁵⁴.

MISR VA SHOM (MAMLAKATLARINI) FATH ETISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Mening shon-shavkatim va qudratim ovozasi (Rum) qaysarining¹⁵⁵ qulog‘iga yetdi. U o‘ziga qarashli Sivos hamda Malatiya qal‘alari hamda ularga tobe’ yerlarni zabt etganim, qal‘alar ichidagi askarlarining barisini tarqatib, tevarak-

¹⁴⁸ Dehli 1398 yil 18 dekabrda zabt etilgan.

¹⁴⁹ Bu voqea 1399 yil 27 aprelda yuz bergan.

¹⁵⁰ *Sivos*–Kichik Osiyoning yirik qal‘a-shaharlaridan; o‘rta asrlarda Sebastiya deb nomlangan. «Sultoniya–Tabriz–Ko‘niyo» karvon yo‘li ustida joylashgan shahar. hozirgi vaqtda Turkiyadagi shu nomdagi viloyat markazi. (–A.A.)

¹⁵¹ *Malatiya*–Rum mamlakatining mashhur shaharlaridan. Hozirda Turkiyaning shu nomdagi viloyat markazi.

¹⁵² *Halab* – Shom(Suriya)ning shimolida joylashgan qadimiy shahar (milod.av. 20-asrdan ma‘lum), o‘rta asrlarda Aleppo nomi bilan mashhur bo‘lgan.

¹⁵³ *Hums*–qadimgi Emessa, Osi (Oront) daryosi bo‘yida joylashgan va Shomga qarashli qadimiy shahar.

¹⁵⁴ Misr va Shom zabtiga Amir Temur yetti yillik (1399–1404) yurish vaqtida, aniqrog‘i 1399–1401 yillari kirishgan.

¹⁵⁵ Bu yerda Usmonli imperiyasi sultoni Yildirim Boyazid I (1389–1402) nazarda tutiladi. 1403 yilning 8 martida Oqshaharda vafot etgan. O‘rta asrlarda bitilgan tarixiy manbalarda Rum mamlakati sultonlari shu nom bilan atalgan. (–A.A.)

atrofga sochib tashlaganim haqidagi xabarni eshittach, tomirlaridagi g'ayrat harakatga keldi va lashkarim zarbasidan qochib, qaysar qoshida panohtopgan qora Yusuf Turkman¹⁵⁶ ig'vosi bilan ustimga lashkar tortishga qaror qildi.

Qaysar baloga yo'liqib, davlati vayron bo'lishi yaqinlashib qolgandi, chunki u Qora Yusufning ig'vosiga uchib, menga qarshi lashkar tortgan edi. (Qolaversa) Misr va Shom qo'shinlarini ham yordamga chaqirgan edi. Men kengashib lashkarimni uch favjga ajratsam yaxshi bo'lar, dedim. Biroq jangda yengish-engilish ishi takdir pardasi ostida yashirinligi bois bu to'g'rida amirlarim bilan kengash o'tkazdim. Ular sipohiyarlarga xos ish tutib, urush ochmoqni maslahat berdilar.

(Shunday bo'lsa) ham men qaysarning (g'ayrat) o'tini achchiq-chuchuk gap bilan so'ndirmoqni maslahat ko'rdim va unga maktub yo'lladim. Xatning qisqacha mazmuni shunday edi: «Eru ko'kni yaratgan Tangri taologa cheksiz shukrlar bo'lsinkim, yetti ikdim mamlakatlarining ko'pini mening farmonimga kirgizdi va olam sultonlari, hokimlari menga egilib, itoat halqasini jon qulokdariga takdilar. O'z qadrini bilib, haddidan oshmay jasorat oyokdarini tiygan bandasini Tangri yorlaqasin! Sening naslu nasabing qaerga borib taqalishi jahon xalqi oldida ma'lumdir. Shunday ekan, holingga munosib ish tutib, jur'at oyog'ini oldinga qo'yimgilki, ranju mehnat balchig'iga botib, balo chuquriga yiqilgaysan. Iqbol eshigidan haydalgan bir to'da ig'vogar kishilar g'arazli ishlarini bajarish uchun sening panohingdan joy olib, uxlab yottan fitnani uyg'otmishlar. Yana o'shalarining ig'vosi bilan davlating yuziga ofat va balo eshigini ochmagil. (Darhol) Qora Yusufni mening oldimga yuborgil. Yo'q esa taqdir pardasi ikki lashkar saflari to'qnashganda yuzingga ochilg'usidir»¹⁵⁷.

Maktubni tanilgan elchilarim bilan qaysarga yuborganimdan keyin Shom poytaxti (Damashq)ga borib turishga qaror qildim. Hums va Halab yo'li orqali u yerga ravona bo'ldim. halab shahriga yetganimda Misr podshosi Malik Barquq o'g'li Malik Faraj¹⁵⁸ mening Damashqqa kelayotganimni eshitib, shoshilinch ravishda Misrdan Damashqqa qarab yo'l olgani haqida xabar keltirdilar. Men Misr va Shom lashkarlarining qushilishiga iul quimaslik uchun zudlik bilan o'tlanib, oldinga yurdim. Lekin Malik Faraj abjirlik qilib, mendan oldin Damashqqa yetib oldi. (Shunday bo'lsa ham) men uning orqasidan shaharga yetib bordim va Damashqni zabt etdim¹⁵⁹.

RUM¹⁶⁰ MAMLAKATINI ZABT ETIB, QAYSAR¹⁶¹ LASHKARINI SINDIRISH BOBIDA QILGAN KENGASHIM

Shom shaharlarini zabt etganimdan keyin va Misru Shom podshosi Malik Faraj jang maydonini tashlab qochgandan so'ng, Runga yuborgan elchim Yildirim Boyazidning teskari javobini olib keldi. Lekin (Boyazid) Misr va Shom lashkari mendan yengilganini eshitgach, o'ylanib qolgani va sarosimaga tushib, shoshilinch ravishda yurishga tayyorgarlik ko'ra boshlaganini ham aytdi. Men esa kengashib Damashq shahrini olib, Shom viloyatlarini bo'ysundirgach, Mosul¹⁶² yo'li bilan Bag'dodga qarab yurdim. Bu bilan qaysarning menga qarshi urush qilish niyati bor-yo'qligini bilib olmoqchi bo'ldim.

Tabriz tarafga qarab borar ekanman, amirzodalardan ba'zilarini ko'p sonli lashkar favjlari bilan Bag'dod ustiga jo'natdim. Bu vaqtda Bag'dod hokimi Sulton Ahmad Jaloyir shaharni va uning qal'asini qo'rikdashni navkari Farajga topshirib, yoniga ko'p odamlarni qo'shib bergandi. Amirzodalar Bag'dodga yetib, shaharni qurshab oldilar. Ish urush qilishga borib taqalgach, (chopar orqali) bor haqiqatni menga arz qildilar. (Bu xabarni) eshitib o'zim Bag'dodga borib, shahar va qal'ani ozod etishga qaror berdim. Tabriz yo'lidan orqaga qaytib, yurish bilan Bag'dodga keldim va ehtiyotkorlik bilan harbiy hiylalar ishlatib, qal'ani qo'lga olishga kirishdim. Qamal muddati ikki oyu va yana bir necha

¹⁵⁶ Qora Yusuf Turkman–1380–1468 yillari Iroq va Ozarbayjon ustidan hukm yuritgan Qora-qo'yunlilar sulolasidan chiqqan hukmdor (1388–1420). (–A.A.)

¹⁵⁷ Lekin Boyazid Yildirim Amir Temurning talabini inobatga olmagan, aksincha, unga haqoratimiz javob maktubi yo'llagan.

¹⁵⁸ Malik Barquq o'g'li Malik Faraj–1382–1517 yillarda Misr bilan Shomda hukmronlik qilgan Burjiylar sulolasidan chiqqan hukmdor (1399–1405). Sharkdagi Amir Temurga qarshi kuchlar, To'xtamish, Qora-qo'yunli turkmanlari, Sulton Ahmad jaloyir va Rum sultonlari bilan ittifokdosh bo'lgan.

¹⁵⁹ Bu voqea 1401 yil 11 yanvarda yuz bergan.

¹⁶⁰ *Rum*–bu yerda: Usmonli sultonligi. (–A. A.)

¹⁶¹ *Qaysar*–bu yerda: Usmonli sultoni Boyazid I Yildirim nazarda tutilgan. (–A.A.).

¹⁶² *Mosul*–arab Iroqining shimolidagi katta shahar, Jazira o'lkasining markazi.

kunga cho‘zilgandan keyingina qal’a bilan shahar ishg‘ol etilib, g‘alaba qozonildi¹⁶³. Qal’a boshlig‘i Faraj Dajla daryosida g‘arq bo‘ldi. Men shaharga kirdim va barcha bebosh, buzuqi kishilarni qatl etishni, qal’a va imoratlarni buzib yer bilan barobar qilishni buyurdim.

Bag‘doddan keyin Ozarbayjonga keldim va o‘sha yerda bir qancha vaqt turib qoldim. Shu asnoda Qaysarning Halab, Hums va Diyorbokr¹⁶⁴ viloyatlariga lashkar favjlarini yuborgani va mendan qochib uning panohiga kirgan Krra Yusuf esa qaroqchilar boshlig‘iga aylanib, ayniqsa, ikki muqaddas shahar¹⁶⁵ ziyoratiga qatnovchilarning karvonlariga ko‘p zarar keltirayotganligi xabari qulog‘imga chalindi. Buning ustiga o‘sha taraflardan bir jamoat kishilar kelib, ular ham Qora Yusufning jabr-zulmidan arz qildilar. Shuning uchun uning jazosini berib, qaysarning ko‘zini g‘aflat uyqusidan ochib qo‘yishim lozim ko‘rindi. Bu xususda maslahatni shundan topdimki, har bir shahar va qabiladan lashkar to‘plab, qaysarning ustiga yopirilib borgayman. Lashkarlar jam bo‘lgandan keyin hijriy 804 yilning rajab oyida (milodiy 1402 yil fevralida) Ozarbayjondan chiqib, unga qarshi jang qilish uchun yo‘lga tushdim. O‘zimdand ilgari lashkarimdan bir necha favjini Rum mamlakati ustiga to‘satdan bosqin qilishga tayin etdim. Yana bir necha favjga esa yo‘limizdagi to‘xtash manzillarini ko‘zdan kechirib, oziq-ovqatni hozirlab turishni buyurdim. O‘zim Ankuriya¹⁶⁶ yo‘li bilan yurish qildim. qaysar to‘rt yuz ming otlig va piyoda askari bilan menga qarshi yuzlandi. Urushni boshladim va uni yengdim¹⁶⁷. Qaysarni lashkarboshilarimdan biri qo‘lga tushirib, huzurimga keltirdi.

Etti yillik yurishdan so‘ng zafar va nusrat bilan Samarqandga qaytdim¹⁶⁸.

¹⁶³ «Zafarnoma» muallifi Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, Amir Temur 1401 yil 9 iyulda Bag‘dodni ikkinchi marotaba egallagan.

¹⁶⁴ *Diyorbokr*–Sharqiy Anatoliyadagi shahar, hozir Turkiyaning janubi-sharqida.

¹⁶⁵ Makkai mukarrama va Madinai munavvaraga berilgan faxrli nom.

¹⁶⁶ *Ankuriya*–Hozirgi Anqara shahrining o‘rta asrlardagi nomi.

¹⁶⁷ Bu jang 1402 yilning 20 iyulida Anqara ostonasidagi Chimbukobod mavzeida Amir Temurning Boyazid Yildirim ustidan qozongan to‘lab g‘alabasi bilan yakunlangan. (–A.A.)

¹⁶⁸ Amir Temurning harbiy Eron, Ozarbayjon, Kichik Osiyo va Suriyaga qilgan yetti yillik harbiy yurishi 1399–1404 yillarda ro‘y bergan. Amir Temur 1404 yil avgust oyida Samarqandga qaytgan. (–A.A.)

IKKINCHI KITOB

Mamlakatlarni fath etguvchi baxtli farzandlarim va jahonni idora etguvchi qudratli nabiralaringa ma'lum bo'lsinkim, Tangri taolo dargohidan umidim shulki, ko'plab farzandlarim, avlodu zurriyotim saltanat taxtiga o'tirib, mamlakatlarni idora etgay. Shuning uchun saltanat qurish, davlat tutish bobida o'zim qo'llagan ishlarni bir necha Tuzukka¹⁶⁹ bog'ladim va saltanatni boshqarish haqida qo'llanma yozib qoldirdim, toki farzandlarim, avlodim va zurriyotimdan bo'lganlarning har biri unga muvofiq ish yuritsin. Mehnatu mashaqqatlar, ko'p harbiy yurishlar, urush-taloshlar bilan, Tangrining inoyatiyu hazrati Muhammadning, unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo'lsin, tole'i baland xalqining sharofati, onhazratning ulug'vor avlodi, qimmatli sahobalariga beg'araz muhabbatim, do'stligim orqali qo'lga kiritgan davlat va saltanatni sakdagaylar.

Bu tuzuklardan saltanat ishlarini boshqarishda qo'llanma sifatida foydalangaylar, toki mendan ularga yetadigan davlat va saltanat zararu tanazzuldan omon bo'lgay.

Endi mening nomdor baxtiyor farzandlarim va mamlakatlarni zabt etguvchi iqtidorli nabiralaringa yo'l-yo'rig'im shulki, men o'n ikki narsani o'zimga shior qilib olib, saltanat martabasiga erishdim. Shu o'n ikki tuzuk yordamida mamlakatni qo'limda tutib, saltanatimni boshqardim va saltanat taxtiga zebu ziynat berdim. Ular ham ushbu tuzukka amal qilsinlar. Mening va o'zlarining davlatu saltanatlarini ehtiyot qilsinlar.

Tuzuklar jumlasidan o'z davlatim va saltanatimga bog'lagan birinchi tuzukim shulkim, Tangri taoloning dini va Muhammad mustafoning shariatiga dunyoda rivoj berdim. har yerda va har vaqt islom dinini qo'llab-quvvatladim.

Ikkinchi (tuzukim) shulki, o'n ikki tabaqa va toifadagi kishilar bilan mamlakatni qo'limda tutib, saltanatimni boshqardim. Davlat, saltanat ustunlarini o'shalar bilan quvvatlab, majlislarimni shular bilan ziynatladim.

Uchinchi (tuzukim) shulki, maslahat, kengash, tadbirkorlik, faollik va hushyorlik, ehtiyotkorlik bilan g'anim qo'shinlarini yengib, mamlakatlarni o'zimga bo'ysundirdim. Saltanatim ishlarini murosayu madora, muruvvat, sabr-toqat va chidam bilan yurgizdim. Ko'p narsani bilib tursam ham o'zimni bilmaslikka soldim, do'stu dushman bilan murosayu madora qildim.

To'rtinchi (tuzukim)—davlatim ishlarini to'ra va tuzukka asoslangan holda boshqardim. To'ra va tuzukka tayanib, saltanatda o'z martaba va maqomimni mustahkam sakdab turdim. Amirlar, vazirlar, sipoh, raiyat, har biri o'z lavozim va martabasidan mamnun holda xizmatimda bo'lib, undan ortig'iga da'vogarlik qila olmadi.

Beshinchi (tuzukim)—amirlarim va askarlarimni martabayu unvonlar, oltin-kumush bilan xushnud etdim. Bazmlarda ularga (munosib) o'rin berdim, shuning uchun janglarda jonlarini fido qildilar. Dirham va dinorlarni ulardan ayamadim. Ularning yumushlarini yengillashtirish uchun mehnatu mashaqqatlarini o'zimga yukladim va ularni tarbiyat etdim. Amirlar, sipohsololar, bahodirlar bilan ittifoq bo'lib, ularning mardligu mardonavorligiga tayanib, shamshir zarbi bilan yigirma yetti podshohning taxtini egalladim. Eron, Turon, Rum, Mag'rib, Shom, Misr, Iroqi arab, Iroqi ajam, Mozandaron, Gilon, Shirvon, Ozar-bayjon, Fors, Xuroson, Jeta Dashti, Dashti qipchoq, Xorazm, Xo'tan, Kobuliston, Boxtarzamin, Xindiston mamlakatlariga podshoh bo'lib, hukm surdim.

Saltanat to'nini kiygach, o'z to'shagimda rohatda uxlash huzur-halovatidan voz kechdim. O'n ikki yoshimdan jahongashtalik qismatim bo'ldi, ranju mehnatlar tortdim. Har xil tadbirlar qo'lladim, (g'anim) favjlarini sindirdim. Amirlar va askarlarning isyonlarini ko'rdim, ulardan achchiq so'zlar eshitdim. Lekin sabru bardosh bilan o'zimni eshitmagan, ko'rmaganga solib, ularni tinchitdim. Qilich ko'tarib jang maydoniga otildim va viloyatlar, mamlakatlarni bo'ysundirib, dunyoda nom chiqardim.

Oltinchi (tuzukim)—adolat va insof bilan Tangrimning yaratgan bandalarini o'zimdan rozi qildim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahm-shafqat bilan, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim. Xayr-ehson ishlarim bilan odamlarning ko'nglidan joy oldim. Siyosat va insof bilan sipohlarimni, raiyatni umid va qo'rqinch orasida tutib turdim. Fuqaro va qo'l ostimdagilarga rahmdillik qildim, askarlarimga in'omlar ulashdim.

¹⁶⁹ *Tuzuk*—qonun; turkiy xalkdar orasida amalda bo'lgan qonun-qoidalar.

Zolimdan mazlumning haqqini oldim. Zolim yetkazgan moddiy va jismoniy zararlarni isbotlaganimdan keyin, uni shariatga muvofiq ikkisi o'rtasida muhokama qildim va bir gunohkorning o'rniga boshqasiga jabr-zulm yetkazmadim.

Menga yomonliklar qilib, boshim uzra shamshir ko'targanlar, ishimga ko'p ziyon yetkazganlarni ham, agar ular iltijo bilan tavba-tazarru qilib kelsalar, hurmatlab, yomon qilmishlarini xotiramdan o'chirdim. Martabalarini oshirdim. Ular bilan muomalada shunday yo'l tutdimki, agar xotiralarida menga nisbatan shubhayu qo'rquv bo'lsa, butunlay unutishar edi.

Ettinchi (tuzukim)—sayyidlar, ulamo, mashoyix, oqilu donolar, muhaddislar, tarixchilarni sara, e'tiborli odamlar hisoblab, izzatu hurmatlarini o'rniga qo'ydim. Shijoatli kishilarni do'st tutardim, chunki Tangri taolo jasur kishilarni ardoqlaydi. Ulamo bilan suhbatda bo'ldim va pok niyatli, toza qalbli kishilarga talpindim. Bularning himmatlaridan ulush tilab, muborak nafasleri bilan duo-fotiha berishlarini iltimos qildim. Darvish, faqir va miskinlarni o'zimga yaqin tutdim, ularning ko'ngillarini og'ritmadim va biron talablarini rad etmadim. Buzuqi, og'zi shaloq, g'iybatchi odamlarni majlisimga yo'latmadim, so'zlariga amal qilmadim. Biror kimsaga nisbatan tuhmatu g'iybat qilsalar, quloq solmadim.

Sakkizinchi (tuzukim)—azmu jazm bilan ish tutdim. Biror ishni bajarishni o'ylasam, butun zehnim, vujudim bilan berildim, bitirmagunimcha undan qo'limni tortmadim. Har neki desam, unga o'zim amal qildim. Hech kimga g'azab bilan qattiq muomalada bo'lmadim va hech bir ishda tanglik qilmadim, toki Tangri taoloning g'azabiga duchor bo'lmayin va ishimni buzib, holimni tang aylamasin deb. Odam Atodan boshlab to Xotamgacha va undan to hozirgi damgacha¹⁷⁰ o'tgan sultonlarning qonunlarini va turish-turmushlarini donolardan so'rab-surishtirdim. Har qaysilarining yo'l-yo'rikdari, turish-turmushlari, qilish-qilmishlari, aytgan gaplarini xotiramda saqladim va yaxshi axlokdari, ma'qul sifatlaridan o'rnak olib, ularga amal qildim. Davlatlarining tanazzulga uchrashi sabablarini surishtirdim va davlatu saltanat zavoliga sabab bo'luvchi ishlardan saqlandim, naslni buzuvchi, ocharchilik, vabo kasali keltiruvchi zulmu buzuqchilikdan sakdanishni o'zimga lozim bildim.

To'qqizinchi (tuzukim)—raiyyat ahvolidan ogoh bo'l-dim, ulug'larini og'a qatorida, kichiklarini farzand o'rnida ko'rdim. Har yerning tabiati, har el va shaharning rasmi odatlari, mizojidan voqif bo'lib turdim. Har bir o'lka va shahar axdining ashrof-ulug'lari bilan do'st tutindim. Mizojlariga, tabiatiga to'g'ri kelgan, o'zlari tilagan odamlarni ularga hokim qilib tayinladim. Har bir diyoy aholisining ahvolidan ogoh bo'lib turdim. Har bir mamlakatning ahvolini, sipohu raiyyat kayfiyatini, turish-turmushini, qilish-qilmishlarini, bular o'rtalaridagi aloqalarni xatga bitib, menga bildirib turishlari uchun diyonatli, to'g'ri yozuvchi kishilarni belgiladim. Bordiyu egri yozganlari menga bildirilsa, ularni jazoladim. Hokimlaru sipohdan qay birining xalqqa jabr-zulm yetkazganini eshitsam, ularga nisbatan darhol adolatu insof yuzasidan chora ko'rdim.

O'ninchi (tuzukim)—turku tojik, arabu ajamning turli toifa va qabilalaridan bo'lgan va menga nisbatan xayrixohlik qilgan kishilarning ulug'lariga hurmat ko'rsatdim, qolganlarini ham o'z holiga yarasha siyladim. Yaxshilariga-yaxshilik qildim, yomonlarini esa o'z yomonliklariga topshirdim.

Kim menga do'stlik qilsa qadrladim, do'stligini unutmadim va unga muruvvat, ehson, izzatu ikrom ko'rsatdim. Kimki mening xizmatimni qilsa, uning xizmati haqqini ado etdim. Kimki menga dushmanlik qilsayu, keyin pushaymon bo'lib, iltijo bilan himoya istab, tiz cho'kib huzurimga kelsa, dushmanligini unutib, muruvvat va do'stlik ko'rsatdim. Chunonchi, ulus amiri Sher Bahrom avval menga hamroh edi, boshimga ish tushganda meni tashlab ketdi va dushmanlarimga qo'shib, menga qarshi qilich ko'tardi. Oxiri bergan tuzim haqqi tiz urib, yana iltijo qilib keldi. Asl er-yigit ekani va jang-jadal bilan suyagi qotgan mardlardan bo'lganligi sababli yomon ishlarining hammasidan ko'z yumdim. Huzurimga kelgach, o'zini hurmatlab, martabasini oshirdim. Uni mardu mardonligi uchun kechirdim.

O'n birinchi (tuzukim)—farzandlar, qarindoshlar, yoru birodarlar, qo'shnilar va men bilan bir vaqtlar do'stlik qilgan barcha odamlarni davlatu ne'mat martabasiga erishganimda unutmadim, (molu mulk va naqd pul bilan) hakdarini ado etdim. O'z farzandlarim, qavmu qarindoshlarimdan qarindoshlik mehrini uzmadim. Ulardan noravo ish o'tgan bo'lsa, darhol (qo'l-oyog'ini) bog'lab, o'ldirishga buyurmadim. Har kimni (turish-turmushning pastu balandlarida) turli yo'llar bilan sinab bilib oldim va ularga shunga yarasha muomala qildim. hayotning ko'p issiq-sovug'ini ko'rib, ulardan saboq olib, tajribamni oshirdim. Shuning uchun do'stu dushman bilan kelishib yashadim.

¹⁷⁰ Forscha matnda shunday: «Az Odam to Xotam va az Xotam to in dam». (—A.A.)

O‘n ikkinchi (tuzukim)—do‘st-dushmanligiga qaramay, har joyda sipoxdarni hurmat qildim, chunki ular boqiy mato bo‘lgan jonlarini foni dunyo moli uchun sotadilar. O‘zlarini ma‘raka-maydonga, halokatga otib, jonlarini qurbon qiladilar.

Agar g‘anim sipohidan biror kimsa o‘z valine‘matiga sidqidildan xizmat qilib, urush kunlarida menga qarshi qilich ko‘targan bo‘lsa ham, unday odamga nisbatan lutf-marhamatlar ko‘rsatdim. Qoshimga (panoh istab) kelganda, uni qadrlab, ishonchini qozondim, vafodorligi va haqiqat bilan xizmat qilishiga ishonдим.

Qaysi bir askar tuz haqi va vafodorlikni unutib, xizmat vaqtida o‘z egasidan yuz o‘girib, mening oldimga kelgan bo‘lsa, unday odamni o‘zimga eng yomon dushman deb bildim. Chunonchi, To‘xtamishxon bilan bo‘lgan urushda uning amirlari menga xabarlar va shikoyatlar yozib, uz hukmdori, ya‘ni mening dushmanim bo‘lmish To‘xtamishxon bergan tuz haqini unuttidilar. Vafodorlik va haqiqatni bir chekkaga yig‘ishtirib qo‘yib, mening huzurimga panoh istab kelganlari uchun ularni la‘natladim, o‘zimcha, «Bular o‘z sohibiga vafo qilmagach, menga qilarmidi?» deb o‘yladim.

DINU SHARIAT TUZUKI

O‘z tajribamda ko‘rib bildimki, davlat agar dinu tartib asosida qurilmas, to‘ra-tuzukka¹⁷¹ bog‘lanmas ekan, unday saltanatning shukuhi, qudrati va tartibi yo‘qoladi. Bunday saltanat yalang‘och odamga o‘xshaydirkim, ko‘rgan har kimsa (undan) nigohini olib qochadi. Yoxud har xil qalang‘i-qasang‘i odamlar tap tortmay kirib chiqadigan tomsiz, eshigi-to‘sig‘i yo‘q uyga o‘xshaydi.

Shuning uchun ham men saltanatim binosini islom dini, to‘ra va tuzuk asosida mustahkamladim. Saltanatni boshqarishimda uchragan har qanday voqea va ishni to‘ra va tuzuk asosida ado etdim.

Dilimning mashriqidan ko‘tarilgan birinchi tuzuk shundan iborat bo‘ldiki, islom dinini yoyib, Muhammad, unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo‘lsin, shariatini quvvatladim. Jahonning turli mamlakatlari, katta-kichik shaharlarida islom dinini va odamlarning eng xayrlisi (hazrati Muhammad payg‘ambar)ning to‘g‘ri yo‘llarini targ‘ib etdim. O‘z saltanatimni shariat bilan bezadim.

Ravshan dinga rivoj berishda qo‘llagan birinchi tuzukim shu bo‘ldiki, sayyidlar orasidan layoqatli bittasini ahli islomga boshliq—sadr etib tayinladim. Tamom vaqflarni¹⁷² boshqarish va nazorat qilish uchun mutavalli tanlashni, har bir shahar va viloyatda qozi, muftiy, muhtasib tayinlashni uning o‘ziga havola qildim. U sayyidlar, ulamo, shayxlar va boshqa arboblarga suyurg‘ol¹⁷³ belgilab, har birining vazifasini tayin qilsin, dedim.

Lashkar uchun maxsus qozi va raiyat uchun alohida qozi tayinladim; har mamlakatga shayxulislom yubordimki, toki musulmonlarni gunoh ishlardan qaytarib, ularni yaxshi va savob ishlarga undasin. Noiblarimga har bir shaharda masjidlar, madrasalar, xonaqoxdar qurishni, yo‘lovchi musofirlar uchun yo‘l ustiga rabotlar solishni, daryolar ustiga ko‘priklar qurishni buyurdim.

Musulmonlarga diniy masalalardan ta‘lim berib, shariat aqidalari, islom dini ilmlari, tafsir, hadis, fiqxdan dars bersinlar deb, har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qildim.

Turli mamlakatlardagi sadrlar va qozilarga shariatning asosiy talablari qanday bajarilayotganligi xususida menga xabar qilib turishlarini buyurdim. Shunga o‘xshash har el va har shaharda sipoh va raiyat orasida urf-odatlariga oid janjalli ishlar haqida menga ma‘lumot berib tursin, deb adolat amirini tayinladim.

Shu tariqa islom dinini rivojlantirib, shariatni musulmon mamlakatlariga yoydim. Islom dinini yoyib, unga ravnaq berganim haqidagi ovoza kattayu kichik ahli mo‘minning qulog‘iga yetgandan keyin, islom olimlari: «Tangri taolo har yuz yilda Muhammad, unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo‘lsin, diniga rivoj berish uchun bir kishini islom dinining yoyuvchisi va rivoj berguvchisi sifatida ixtiyor etadi. Bu sakkizinchi yuz yillikda¹⁷⁴ Amir Sohibqiron¹⁷⁵ islom

¹⁷¹ To‘ra—bu yerda: tartib, qoida yoki qonun ma‘nosida (—A.A.)

¹⁷² *Vaqf*—podshoh va boy-badavlat kishilar tarafidan masjidlar, xonaqohlar, mozorlarga yoki ayrim yirik dinu tariqat arboblari, ularning maoshi uchun berilgan yer-suv, mol-mulk.

¹⁷³ *Suyurg‘ol*—in‘om, sovg‘a (er, mol-mulk).

¹⁷⁴ *Sakkizinchi yuz yillik*—hijriy hisob; milodiy XIV asr.

¹⁷⁵ *Sohibqiron*—Amir Temurga zamondoshlari tomonidan uning toleiga qarab berilgan nom. Mushtariy va Mirrixning bir-biriga yaqinlashgan holati «qiron burji» deb ataladi, Amir Temur Mushtariy (Yupiter) va Mirrix (Mars)ning bir-biri bilan yaqinlashgan fursatlarda tug‘ilgan, deb hisoblanadi. E‘tiqodga ko‘ra, bunday bola kelajakda toj-taxt va baxt-saodat egasi bo‘ladi.

dinini jahon ahliga tarqatdi. Shuning uchun bu yuz yillikda Muhammad diniga rivoj berguvchi zot shu kishi bo'lg'ay», deb fatvo berdilar.

Zamon ulamosining ulug'i bo'lmish Mir Sayyid Sharif¹⁷⁶ bu xususda menga maktub yo'llab, unda ilgari va keyingi avlod islom olimlarining barchasi bir og'izdan ittifoq bo'lib, Olohi taolo, hazrati risolatpanoh Muhammad payg'ambarimiz, unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo'lsin, diniga rivoj beruvchi sifatida har yuz yilda bir kishini ixtiyor etadi, deb yozibdurlar. Sakkizinchi yuz yillikning boshida Amir Sohibqiron dini mubinni rivojlantirdi va har tomonga yoydi. Dini islom olamning turli o'lkalari va shaharlarida ravnaq topdi. Hakdi ravishda (bu asrda) dinning tarqatuvchisi Amir Sohibqiron ekanligi tasdiqlandi. Ushbu maktubning nusxasi budir:

«Yo, Oллоh! Kimki Muhammad dinini qo'llab-quvvatlasa, Sen ham uni qo'llagil, kimki Muhammad dinini xor qilsa, Sen ham uning o'zini xor qilg'il.

Risolatpanoh payg'ambarimiz hijrat etganlaridan to shu kungacha sakkiz yuz yildan oshdi. Har yuz yil boshida Olohi taolo va taqaddus o'z elchisi hamda habibi Muhammad dinini uning ummatiga tarqatuvchi va rivoj berguvchini ixtiyor qiladi. Olohgga hamdu sanolar bo'lsinki, sakkizinchi yuz yillik boshida Olohi taolo Amir Sohibqironni islom dinining yoyuvchisi va rivojlantiruvchisi sifatida ixtiyor etdi va u turli o'lkalar hamda mamlakatlarda xalqqa Muhammad dinini qabul kldirdi. Ilk islom olimlari dinni yoyuvchilar va rivojlantiruvchilar ahvolini o'rganib, o'z kitoblarida bu hakda ma'lumot berganlar. Bu rivoj beruvchilar quyidagilardir:

Hijratdan keyingi birinchi yuz yillikda dinga rivoj beruvchi kishi Umar ibn Abdulaziz¹⁷⁷ edi. U xorijiyalar¹⁷⁸ minbardan turib, hazrati Aliga ta'na qilishib, la'natlar yog'dirishib, islom dinini zaiflashtirganda, bu (nizoni) bartaraf qildi. O'sha vaqtda islom axdi ittifoqi buzilib, o'rtada kinayu adovat paydo bo'lgan edi. Bir toifa odamlar to'g'ri yo'ldan borgan xalifalarni la'natlab, ularga ta'nayu dashnom yog'dirdilar; boshqa birlari esa mo'minlar amiri hazrati Alini, imom Husayn¹⁷⁹ va hazrati Abbosni¹⁸⁰ la'natlar edilar. Bu ikki guruh ham o'zaro adovatda bo'lib, o'ta mutaassib edilar. Umar ibn Abdulaziz bu nizolarni bartaraf qilib, islom diniga rivoj berdi.

Ikkinchi yuz yillikning boshida kelgan dinga rivoj beruvchi xalifa Ma'mun ibn Xorun ar-Rashid¹⁸¹ edi. U islom dinida paydo bo'lgan yetmish ikki turli botil¹⁸² mazhablarni yo'qotib, haq mazhabi—axdi sunnat va jamoatni rivojlantirdi. Ali ibn Muso Ja'farni¹⁸³, undan Oллоh rozi bo'lsin, Xurosondan olib kelib, uni o'ziga valiahd deb e'lon qildi. Uning izni va maslahati bilan mamlakatda hukmronlik qildi.

Uchinchi yuz yillik boshida dini Muhammadiyga rivoj berib ravnaqqa yetkazgan xalifa Muqtadir Billoh Abbosiy¹⁸⁴ edi. Abu Tohir boshchiligidagi qarmatlar¹⁸⁵ Makkai muazzamani bosib olib, arafa kuni hajga borganlardan o'ttiz mingtasining joniga qasd qildilar va ularni shahid etdilar. Muqaddas qora toshni¹⁸⁶ Ka'ba devoridan sug'urib oldilar. Islom mamlakatlarini vayron etib, (xalqni) qatliom va talon-toroj qildilar. Shu sababdan islom dini zaiflashib qoldi. Muqtadir Billoh bu qavm ustiga lashkar tortib, ularni uloqtirib tashladi (va fitnani bostirdi). Bu bilan islom dini va shariatiga rivoj berdi.

To'rtinchi yuz yillikning boshida dini Muhammadiyini rivojlantirgan kishi Izzuddavla Daylamiy¹⁸⁷ edi. Shu davrning xalifasi abbosiy Muti' Amrilloh¹⁸⁸ (hukmronligi vaqtida bo'lgan) kinu adovatlar hamda unga tobe'

¹⁷⁶ *Mir Sayyid Sharif Jurjoniy* (1330–1414) – Jurjonlik mashhur faylasuf olim. 1387 yili Amir Temur uni Samarqandga olib kelgan va u Sohibqiron tomonidan qurilgan «Dorushshifo» madrasasida dars bergan.

¹⁷⁷ Umar ibn Abdulaziz (712–720)—Umaviya sulolasi (661–750)ga mansub sakkizinchi xalifa. Forscha matnda «muravvij», «mujaddidin» istilohlari keltirilgan

¹⁷⁸ *Xorijiyalar*—(arab. «ajralib chiqqanlar»; isyonchilar)—VII asrning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan islomdagi g'oyaviy-siyosiy oqim.

¹⁷⁹ *Imom Husayn*—xalifa Ali ibn Abu Tolibning kichik o'g'li (626–680). Kufada xalifa Yazid (680–683) askarlari bilan bo'lgan urushda 680 yil 10 oktabr kuni o'ldirilgan.

¹⁸⁰ *Hazrati Abbos*—Muhammad payg'ambarning amakisi al-Abbos ibn Abdulmuttalib. (—A.A.)

¹⁸¹ Ma'mun ibn Xorun ar-Rashid (813–833)—mashhur xalifa Xorun ar-Rashid (786–809)ning o'g'li va taxt vorisi, Abbosiylar sulolasidan yettinchi xalifa.

¹⁸² *Botil*—bekor qilingan, buzuq, yolg'on.

¹⁸³ Ali ibn Muso Ja'far (765 yoki 770–818)—Muhammad payg'ambar avlodi.

¹⁸⁴ Muqtadir Billoh Abbosiy (908–932)—Abbosiylar xonadoniga mansub o'n to'qqizinchi xalifa.

¹⁸⁵ *Qarmatlar*—ismoiliylar mazhabi shoxobchalaridan birining tarafdorlari, IX asrda Iroqning janubida paydo bo'lgan.

¹⁸⁶ Matnda «al-hajar al-asvad».

¹⁸⁷ *Izzuddavla Daylamiy*—Buvayxiylar sulolasidan (932–1062) chiqqan va Iroqda 967–978 yillari hukmronlik qilgan podshoh.

¹⁸⁸ *Muti' Amrilloh* (946–974)—Abbosiy xalifalardan biri.

kishilarning zulmi oqibatida dini islom zaiflashgan va islom mamlakatlarida turli-tuman fisq-fasod ko'paygan edi. Izzuddavla bu xalifani taxtdan yiqitib, o'rniga o'g'li At-toi' Billohni¹⁸⁹ valiahd qildi. Izzuddavla shaxsan o'zi bu dinni tarqatish va tozalashda, bid'atni yo'qotishda, noshariy ishlarni bartaraf etishda, jabr-zulmni tugatishda mutasaddi bo'ldi. Muhammad diniga rivoj berdi.

Beshinchi yuz yillik boshida dinu shariatni rivojlantirgan odam Sulton Sanjar ibn sulton Malikshoh¹⁹⁰ edi. Shayx Ahmad Jom¹⁹¹ va hakim Sanoiy¹⁹² uning zamondoshlari bo'lib, sulton ularning muridi edi. Bu davrda dinsizlar va johillar islom dinini zaiflashtirdilar. Sulton Sanjar dinsizlarni yo'qotib, islom dinini rivojlantirishga kirishdi. Muhammad diniga itoat va tobelikda shunday darajaga erishdiki, shariatga xilof bo'lgan hech bir ish qilmadi.

Oltinchi yuz yillikning boshida dinga rivoj berguvchi qozonxon ibn Arg'unxon ibn Huloguxon¹⁹³ edi. Islom dini turkistonlik kofirlarning¹⁹⁴ istilosi natijasida zaiflashgan edi. Ollohi taolo din rivoji uchun qozonxonni yuz ming askari bilan oyoqqa turg'izdi. (Tangri taoloning irodasi bilan unga topshirilgan) yuz ming askar Lor sahrosida shayx Ibrohim hamaviy¹⁹⁵ rahnamoligida Ollohga iymon keltirib, musulmon bo'ldilar. Tillarini: «Olloxdan boshqa xudo yo'q, Muhammad Ollohning (erdagi) elchisidir», degan iymon kalimasiga ochdilar va kufr-bid'at ishlarini tashladilar. Mamlakatda va shaharlarda shariatga rivoj berdilar.

Ettinchi yuz yillikning boshida kelgan Uljaytu Sulton¹⁹⁶ ibn Arg'unxon, laqabi Sulton Muhammad Xudobanda edi. Mazkur sanada¹⁹⁷ og'asi g'ozonxondan so'ng saltanat taxtiga o'tirdi. (Bir kuni) uning qulog'iga «Dini Muhammadiy shu qadar bo'shashganki, namoz vaqtida musulmonlar tashaxduddan¹⁹⁸ so'ng Muhammadga, uning avlodiga salavot aytmay qo'yibdilar», degan gap yetkazildi. U o'rnidan turib Sultoniya¹⁹⁹ jome masjidiga bordi va u yerga islom ulamosi hozir bo'lishini buyurdi. So'ngra sulton ulardan: «Namoz vaqtida Muhammadga va uning naslu avlodiga salavot aytishning nima fazilatlar bor?», – deb so'radi. Ular bir ovozdan: «Xudoyi taolo hukmiga ko'ra, namozda Muhammad va uning avlodiga salavot aytish lozimdir», –deb javob berdilar. O'sha payt bir guruh ulamo: «Imom Shofi'iy²⁰⁰, Muhammadga va uning avlodiga salavot aytmasdan o'qilgan namoz buzilgan xisoblanadi, deb aytganlar», –deb o'z fikrini bildirdi. Yana bir guruhi aytdilarkim: «Imomi A'zam²⁰¹ demishdirki, Muhammadga va uning avlodiga salavot aytilmay o'qilgan namoz makruhdir²⁰²».

Shunda sulton ulamodan so'radi: «Nega salavot aytganda payg'ambarimizning naslu avlodidan bo'lgan har bir kishining ismi (alohida) zikr etilmaydiyu, (faqat) xotam ul-anbiyo bo'lmish payg'ambarimizga salavot aytgandagina «va uning avlodi...» deb qo'shadilar?». Butun ulamo bu savolga javob berishga oqizlik qilib, o'ylanib qolishdi. Shunda sulton aytdi: «Bu savolga javob berishda xotirimga ikki dalil keladi. Birinchisi shulki, dushmanlar payg'ambarimiz Muhammadni o'g'ilsiz (abtar) deb atadilar. Tangri taolo naslsizlikni ularning o'ziga ravo ko'rdi. Dunyodan nasllari uzildi. Agar nasl qolgan bo'lsa ham nom-nishonsiz bo'lib, ularning nomini biror kishi tilga olmaydi. Ammo payg'ambarimiz oilasining zurriyotlari soni shu qadar o'sdiki, ularning hisobini Ollohdan boshqa hech kim bilmaydi. (Shuning uchun) payg'ambarimizga, unga Ollohning marhamatlari va salomlari bo'lsin, salavot

¹⁸⁹ At-toi' Billoh (946–991)–Abbosiy xalifalardan.

¹⁹⁰ Sulton Sanjar ibn sulton Malikshoh (1118–1157)–1038–1194 yillari Eron bilan Iroqni idora qilgan Saljuqiylar sulolasi vakili.

¹⁹¹ Ahmad Jom (1049–1142)–Xurosonlik mashhur hadis olimi va mutasavvif shoir.

¹⁹² Hakim Sanoiy (1070–1140)–G'aznaviylar sulolasi davrida yashagan yirik mutasavvif shoir.

¹⁹³ G'ozonxon ibn Arg'unxon ibn Huloguxon (1295–1304) yillarda Eron, Ozarbayjon va Iroqni idora qilgan, tarixda Elxoniyilar nomi bilan mashhur bo'lgan mo'g'ul sulolasi vakili. Islom dinini qabul qilib, qator ijtimoiy-siyosiy islohotlar o'tkazgan.

¹⁹⁴ «Turkistonlik kofirlar...»–bu yerda Movarounnahr, Eron, Ozarbayjon va boshqa mamlakatlarni istilo qilgan (XIII asr) Chingizxon qo'shinlari nazarda tutilgan.

¹⁹⁵ Shayx Ibrohim Hamaviy–xurosonlik yirik shayx Sadridin Ibrohim nazarda tutilmokda.

¹⁹⁶ Uljaytu Sulton (1304–1317)–Elxoniyilardan. Musulmon bo'lgani uchun Sulton Muqammad Xudobanda nomi bilan tanilgan.

¹⁹⁷ 1304 yil nazarda tutilmoqda.

¹⁹⁸ Tashaxhud (arab. guvohlik)–Ollohning yagonaligi va Muhammad payg'ambarning elchiligini bildiruvchi diniy ibora; islom dinidagi 5 asosiy arkonning birinchisi; ko'pincha «kalimai shahodat» deyiladi.

¹⁹⁹ Sultoniya–Elxon Uljaytuxon qurdirgan shahar, Huloguiylar poytaxti.

²⁰⁰ Imom Shofi'iy–sunnilylikda shofi'iylik mazhabining asoschisi va bosh imomi, faqih. Asli ismi Abu Abdulloh (767–820).

²⁰¹ Imomi A'zam (ulug' imom)–sunnilylikdagi to'rt mazhabdan biri hisoblangan hanafiylik mazhabining asoschisi. Asl ismi Abu hanifa Nu'mon ibn Sobit (699–767).

²⁰² Makruh (arab.–rad etilgan, qoralangan, nomaqbul)–shariat hukmlaridan biri (farz, mandub, muboh, harom bilan birga). qat'iyon taqiq qilinmagan, lekin nomaqbul hisoblangan va rad etilgan amallar makruh hisoblangan, bunday xatti-harakat uchun jazo belgilanmagan.

aytgandan keyin ularga ham (Olloxdan) yaxshilik tilaydilar. Ikkinchisi shulki, o'tgan barcha payg'ambarlarning dinlari, qilgan ishlari yo yo'qolardi yoki o'zgarardi. Ular dinining ahkomlari doimiy emas edi. Ammo hazrati Muhammad, unga Ollohning marhamatlari va salomlari bo'lsin, dini o'zgarishdan omon bo'lib, qiyomatgacha shu yo'lda saqlanur. Shunday bo'lgach, onhazrat (payg'ambar)ning ummatlari salavot aytish vaqtida, uning muborak nomini zikr etgan paytda, uning avlodini ham eshlari lozimdir. Ummatlarga ma'lum bo'lsinkim, Muhammad dinining homiylari, Kur'oni karimni sharxdovchilar, maqtovgacha loyiq shariat ilmining hofizlari, payg'ambarlik ilmining vorislari aynan shu kishilardir. Musulmon dinining ilmlari va islomning farzu vojiblarini ulardan o'rgansinlar, ularga ergashib, hurmat qilishni burchlaridan biri deb bilsinlar», –dedi.

Sulton shu so'zlarni aytgani hamono, masjidga to'plangan ulamo va odamlar birdaniga guldiratib, payg'ambarga va uning avlodiga salavot o'qidilar. Shunda sulton aytdi: «Muhammad avlodidan birinchisi–hazrati Ali, so'nggisi–imom Muhammad Mahdiy oxirzamondir. Shunday bo'lgach, payg'ambarimiz avlodining izni va ruxsatisiz uning mulkini o'z tasarrufimizga kiritmasligimiz zarur, aks holda bosqinchilik qilgan bo'lamiz».

Sultonning bu so'zlari xosu ommning qulog'iga eshitilgach, barcha ulamo uning aytganlarini qabul etdi. Gaplari inobatga olinganidan so'ng, sulton amr qildi: «haqiqat shul erkan, ahli bayt²⁰³ nomiga xutba o'qib, ularning nomi zarblangan pullar chiqarish lozim». Bu gaplarni eshitgan, ko'rgan ulamo uning fikrini tasdikdab, Ollohga iymon keltirdilar va «Uljaytu Sulton dinu shariatga rivoj beruvchi», deb fatvo yozdi-lar.

Sakkizinchi yuz yillikda chiqqan zot dinni rivojlantirib ravnaqqa yetkazuvchi Amir Sohibqirondirki, olamning turli mamlakatlari va shaharlarida dinu shariatni rivojlantirdi; sayyidlar va ulamoni izzatu ikrom qildi. Payg'ambar xonadoni zurriyotlarining izni va ruxsati bilan uning mulkini o'z tasarrufiga kiritdi...»

Mir Sayyid Sharif yozgan ushbu maktub menga yetgach, Tangri taologa shukr aytib, Muhammad va uning xonadoniga iltijo qilib, Tangri taologa yolvordim: «Menga dinu shariatni yoyish va unga rivoj berishda kuch-quvvat ato etgil!» So'ng bu maktubni olib, pirimning huzurlariga yubordim. (Ul zot) maktub hoshiyasiga mana bu so'zlarni yozib menga qaytardilar: «Dinu shariatga rivoj beruvchi (Amir) Temur Sohibqironga, Olloh uni qo'llasin, ma'lum bo'lsinkim, bu ish ul qutbi saltanatga Ollohi taolo tarafidan berilgan juda katta ehson va buyuk yordamdir. Dinni yoyish, shariatga rivoj berishdek ulkan ishda Tangri taolo senga yordam bag'ishlamish. (Sadoqatu ixlosing va yaxshi ishlaringni) qancha ko'paytirsang, Olloh ham senga (inoyat va karamini) shuncha oshirgay».

Pirimga yuborgan ushbu maktub, uning xati bilan ziynatlanib menga qaytgach, sayyidlar va ulamoni izzatu ikrom etishni bajo keltirib, shariat rivoji uchun ilgarigidan ham ko'proq sa'y-harakat qildim. Bu maktubni (boshimdan kechmish) voqealar daftariga²⁰⁴ yozishlarini buyurdim.

MAMLAKAT ISHLARI TUZUKI

Dinu shariat ishlari tuzukini tartibga keltirganimdan keyin, saltanatim korxonasining tuzukini tuzishga kirishdim. Saltanat ishlarini qonun va qoidalar, to'ra va tuzukka solib, saltanatim martabay u e'tiborini saqladim. Saltanatim obro'-martabasini saqlash tuzuklari quyidagilardir.

Birinchidan, saltanatim qonun-qoidalarini islom dini va kishilarning eng xayrlisi (hazrati Muhammad)ning shariatiga bog'lab, izzatu hurmatlash vojib bo'lgan onhazratning avlodi va sahobalariga muhabbat bildirish asosida tuzdim. Saltanatim martabasini to'ra va tuzuklar asosida shunday saqladimki, uning ishlariga aralashishga hech bir kimsaning qurbi yetmasdi.

Ikkinchidan, sipohu raiyatni umid va qo'rquv orasida saqladim. Do'st-dushmani murosayu madora martabasida tutdim. Qilmishlarini, aytgan gaplarini sabr-toqat va chidam bilan o'tkazdim. Do'st-dushmandan kimki menga iltijo qilib kelsa, do'stlarga shunday muomala qildimki, do'stligi yanada ortdi, dushmanlarga esa shunday munosabatda bo'ldimki, ularning dushmanligi do'stlikka almashdi.

²⁰³ *Ahli bayt*–Muqammad payg'ambar xonadoniga mansub, umuman esa, yaqin kishilar tushuniladi.

²⁰⁴ *Voqealar daftar*–podshohlilikda har kuni bo'lib turadigan voqealar yozib borilgan maxsus daftar, kundalik. Asar matnida «*Daftari vaqoye*». «*Temur tuzuklari*» asari qator sharq qo'lyozmalari kataloglarida «*Vaqoye*», «*Voqeot*» deb ham nomlangan. «*Boburnoma*» asari ham ko'pgina sharq qo'lyozmalari kataloglarida shu nom bilan keltirilgan.

Menda biron kimsaning haqi bo'lsa, haqini hech vaqt unutmadim. Biron kimsa bilan tanishgan bo'lsam, uni hech vaqt nazarimdan chetda qoldirmadim. Davlatim va saltanatim quyoshi ko'tarilib kelayotgan vaqtda menga iltijo qilib kelgan yaxshi-yomon odamlar, xoh yaxshilik, xoh yomonlik qilgan bo'lsin, saltanat taxtiga o'tirganimdan keyin ularni xayr-ehsonlarim bilan xijolatga qo'ydim. O'zimni ularning yomonliklarini unutgandek tutib, yomon qilmishlari daftari ustiga afv qalamini tortdim.

Uchinchi, hech kimdan o'ch olish payida bo'lmadim. Tuzimni totib, menga yomonlik qilganlarni Parvardigori olamga topshirdim. Ish ko'rgan, sinalgan, shijoatli er-yigitlarni qoshimda tutdim. Sofdil kishilar, sayyidlar, olimlar va fozillarga dargohim doim ochiq edi. Nafsi yomon himmatsizlarni, ko'ngli buzuc qo'rqokdarni majlisimdan quvib yubordim.

To'rtinchi, ochiq yuzlilik, rahm-shafqat bilan xalqni o'zimga rom qildim. Adolat bilan ish yuritib, jabr-zulmdan uzoqroqda bo'lishga intildim.

Shu paytda pirimdan²⁰⁵ xat keldi. Ular bunday yozibdilar: «Buyuk zafarlar sohibi Amir Temurga, Olloh uni hamisha qo'llasin, ma'lum bo'lsinkim, (uning) saltanati korxonasi Tangri taolo korxonasining bir (kichik) nusxasidirki, unda turli mansabdagi xodim va xizmatkorlar, noiblar, eshik og'alari bordir, ularning har biri martabasiga yarasha o'z yumushi bilan mashg'uldir, hech biri o'z martabasidan chetga chiqmaydi va doimo Ollohning amriga muntazir turadi. Shunday ekan, sen hamisha hushyor va ehtiyotkor bo'l, toki vazirlar, lashkarboshilar, amaldorlar, ish yurituvchilar, sipohsolorlardan hech biri o'z martabasi chegarasidan chiqmasun va doimo sening hukmingni kutib turishsun. Har toifa va har qavmni o'z martabalarida tutginki, (bu bilan) saltanating nizomga kelib, davlat intizomga kirgay. Agar har narsani va har kimni o'z martabasida saqlay olmasang, saltanatingga bundan ko'p xalalu ziyon yettay. Demak, har kimning qadr-qiyamatini, tutgan mavqeini, har narsaning o'lchovini belgilab olishing va shunga muvofiq ish yuritishing kerak.

(Hazrati) Muhammad avlodidan bo'lganlarning martabasini boshqalardan yuqori ko'tarib, ularning izzat-hurmatini o'rniga qo'ygil. Ularga qancha ko'p muhabbat bildirsang ham, uni isrof deb o'ylama, chunki qaysi ish xudo yo'lida bo'lsa, unda isrof yo'kdir. O'n ikki toifa bilan davlatingga ziynat berib, shular bilan saltanat qurgil. Vassalom».

Pirimning ushbu maktubi menga yetgach, unda buyurilgan har bir narsani bajo keltirdim. Saltanatim ishlarini tartib-intizomga solib, saltanatim martabasiga to'ra va tuzuk bilan zebu ziynat berdim. Saltanatimni o'n ikki toifadagi kishilar bilan mustahkamladim.

Saltanatim martabasi bo'lmish to'ra-tuzuklar va qonun-qoidalarni ham shu o'n ikki toifaga bog'lab tuzdim. Bu o'n ikki toifani saltanatim falakining o'n ikki burji va davlatim korxonasining o'n ikki oyi deb hisobladi.

Birinchi toifa—sayyidlar, ulamo, shayxlar va fozillarni o'zimga yaqinlashtirdim. Ular mening saroyimga doimo kelib-ketib, majlislarimni bezab turishardi. Diniy, huquqiy, akdiy masalalarni o'rtaga tashlab, qimmatli fikrlar bildirishardi. Halol va haromga oid masalalarni men ulardan o'rgandim.

Ikkinchi toifa—aqlli kishilar va kengash sohiblari, ehtiyotkor, qat'iyatli arboblardan, keyinini o'ylab, olisni ko'rib ish yurituvchi, keksa va tajribali kishilarni xos majlisimga kiritib, ularning suhbatlaridan, ishlaridan naf olib, tajribalar hosil qilardim.

Uchinchi toifa—duogo'y kishilarni qadrladim. Xilvatda ulardan duolar tilab, istaklarimning bajo etilishini o'tinib so'rardim. Majlislarda, yig'inlar, bazmlar va jang maydonlarida ulardan ko'p barakotlar topdim. Chunonchi, mening lashkarim To'xtamishxon lashkarining ko'pligini ko'rib sarosimaga tushib qolganda, sohibi duo bo'lmish Mirziyoddin Sabzavoriy²⁰⁶ boshidan sallasini oldi; qo'llarini duoga ochib (men uchun) Tangridan zafar tiladi. Hali duosi tugamay, duo ta'siri ko'rindi va lashkarim yog'iyini qochirdi.

Yana bir misol shulki, saroyim haramidagilardan biri qattiq betob bo'lib, o'limi yaqinlashdi. Duogo'y sayyidlardan o'n ikki kishi yig'ilishib keldilar. Har biri o'z umridan bir yilni unga bag'ishladi va u sog'ayib yana o'n ikki yil umr ko'rdi.

²⁰⁵ Mir Sayyid Baraka taxmin qilinadi. (–A.A.)

²⁰⁶ Nizomiddin Shomiy va Sharafiddin Ali Yazdiy «Zafarnoma»larida Mir Sayyid Baraka nomi keltiriladi. (–A.A.)

To'rtinchi toifa—amirlar, sarhanglar²⁰⁷, sipoh-solorlarga majlisimdan o'rin berib, martabalarini yuqori ko'tardim. Ular bilan suhbatlashib, maslahatlar oldim.

Jang maydonida mardona qilich chopishgan shijoatli jasur kishilarni xush ko'rardim; jang maydonlariga ot choptirib kirib-chiqish usullarini, g'anim lashkari to'pini buzib, saflarini sindirishni, nayza sanchib, qilich chopishni ulardan so'rar edim. Sipohgarlik ishlarida ularga ishonib kengash so'rar edim.

Beshinchi toifa—sipoh va raiyat bo'lib, har ikkisiga bir ko'z bilan qaradim. Sipohiylerden chiqqan bahodirlar, dovyuraklarga maxsus faxrli o'tog'²⁰⁸, kamar va o'kdon takdim etib, martabalarini ko'tardim.

Har mulk va mamlakatning beklari, ulug'lari, boshliq-oqsoqollarini²⁰⁹ hurmatladim; ularga sovg'a-salomlar berib, xizmatlaridan foydalandim. Sipohiylerimni hamisha jangga tayyor holda tutdim; oylik hakdarini so'rattirmay vaqtda berardim. Chunonchi, Rum yurishida sipohiylerimga o'tgan va kelajakda qiladigan xizmatlari uchun yetti yillik oziq-ovqatlarini birvarakayiga berdim. Sipoh va raiyatni shunday tutdimki, birontasi ikkinchisiga zulm ko'rsatib, oyoqosti qilolmas edi. Boshqa sipohiylerini o'z martabalariga va darajalariga qarab shunday saqladimki, ular haddidan oshib ortiqcha qadam qo'yolmasdi. Ularning martabalarini na ko'p ko'tarib hovliqtirdim va na ko'p tushurib ko'ngillarini cho'ktirdim. Qaysi biri biror xizmat ko'rsatar ekan, in'omlar berib, boshqalardan ayricha hurmatladim.

Kimning akdi va shijoatini sinov tarozusida tortib ko'rib, boshqalarnikidan ortiqrokdigini ko'rsam, uni tarbiyamga olib, amirlik darajasiga ko'tarar edim. So'ngra ko'rsatgan xizmatlariga yarasha martabasini oshirib borardim.

Oltinchi toifa—ishonchli, to'g'ri e'tiqodli oqil-xiradmand kishilarkim, davlat sirlarini ularga ochib, saltanat ishlari bo'yicha ulardan maslahat olishimga loyiq edilar. Bu toifa kishilar bilan sirdoshlik qilib, o'z maxfiy ishlarim va pinhoniylar sir-asrorimni o'shalarga topshirdim.

Ettinchi toifa—vazirlar, devon kotiblari va munshiylerki, saltanatim saroyini shular bilan bezatdim. Bularni menga tobe' mamlakatlarni ko'rsatuvchi ko'zgu deb bildim. Chunki ular har mulk-mamlakat, sipoh va raiyat voqealarini menga bildirib turdilar. Bular davlat xazinasi, sipoh va raiyatga oid ishlarni tartibga solib yuritdilar. Saltanat mulkiga tushgan raxnalarni berkitishning loyiq chorayu tadbirlarini ko'rdilar. Saltanatim korxonasi xazinasining kirim va chiqimiga oid ishlarni to'g'ri olib bordilar. hamisha mamlakatda to'kinchilik va uning obodligi uchun harakat qildilar.

Sakkizinchi toifa—hakimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislarki, ular saltanat korxonasiga rivoj beruvchilardir. Ularni o'z atrofimga to'pladim. hakimlar va tabiblar bilan ittifoqda bemorlarni davolatar edim. Munajjimlardan sayyoralarning qutlug'-qutsiz kunlari, ularning harakati va osmonda aylanishini anikdab olardim. Muhandislar bilan ittifoqda oliy imoratlar barpo etib, bog'u bo'stonlarning tarhini chizdirardim.

To'qqizinchi toifa—muhaddislar, (payg'ambar, uning avlodlari va sahobalari) haqida rivoyatlar nakd qiluvchilar hamda qissaxonlar bo'lib, ularni ham o'zimga yaqinlashtirdim. Payg'ambarlar va avliyolar haqidagi qissalarni, o'tgan podshohlar to'g'risidagi xabarlarini, ularning saltanat taxtiga qanday yetishganlarini, davlatlarining qanday sabablarga ko'ra zavol topganini ulardan so'rab bilardim. Har qaysisining qissalari va xabarlari, ishlari va so'zlarini eshitib tajribam ortdi. Olamda bo'layotgan voqealarni ulardan eshitardim va jahon axdi ahvolidan xabar topar edim.

O'ninchi toifa—mashoyixlar, so'fiylar, (Xudoni tanigan) oriflardir. Ularning xizmatlarida bo'lib, suhbatlar qurdim va oxirat foydalarini oldim. Ulardan Tangri taoloning so'zlarini eshitib, karomatlar ko'rdim, mo'jizalarini mushohada etdim va suhbatlaridan rohatlanib, huzur qildim.

O'n birinchi toifa—kasbu hunar egalardir; bularning har toifa va sinfidan bo'lganlarini davlatxonamga olib kelib, o'z o'rdamdan o'rin belgiladimki, safardayu turg'unlikda sipohimga kerak yarokdar hamda boshqa jihozlarni hozirladilar.

O'n ikkinchi toifa—har mamlakat va diyoyor sayohatchilariyu musofirlarining boshini siladim, ular turli mamlakatlardan menga xabar keltirib turdilar. Har bir mamlakatu diyorga savdogarlar va karvonboshilar tayinladimki, ular Xo'tan, Chinu Mochin²¹⁰, Hindiston, arab mamlakatlari, Misr, Shom, Rum, Jazoir, Farangistongami²¹¹, qaerga

²⁰⁷ *Sarhang*—(fors. qo'shin qo'mondoni)—sarkarda; Bu atama tarjimon Abu Tolib Husayniy at-Turbatiy tomonidan qo'llangan bo'lishi mumkin.

²⁰⁸ *O'tog'-ya*'ni o'tov, bu yerda maxsus jihozlangan o'tov nazarda tutiladi. (—A.A.)

²⁰⁹ Matnda «Kalontaron va kadxudoyon».

²¹⁰ *Chinu Mochin*—Sharq qo'lyozmalarida odatda Xitoy nazarda tutiladi. (—A.A.)

²¹¹ *Farangiston*—keng ma'noda G'arbiy Yevropa, tor ma'noda Fransiya. (—A.A.)

borishmasin, u yerlarning nafis matolari va munosib tuhfaridan keltirsinlar. O'sha mamlakatlarda istiqomat qiluvchi kishilarning hol-ahvoli, turish-turmushi haqida menga xabar olib kelsinlar. Har bir mamlakat hukmdorining o'z raiyatiga qanday muomalayu munosabatda ekanligini aniqlasinlar.

MENING DARGOHIMGGA ILTIJO QILIB, PANOH ISTAB KELGAN TURKU TOJIK, ARABU AJAM TOIFALARIDAN BO'LGANLAR HAQIDAGI TUZUK

Birinchi navbatda, mazkur toifa va tabaqalardan bo'lgan sayyidlar bilan ulamoni izzat-hurmat qilishni, har qanday istaklari bo'lsa darhol muhayyo etib, muqarrar ravishda ularning ahvolidan xabardor bo'lib turishni buyurdim. Agar sipohiyalar toifasidan bo'lsalar, xizmat o'rinlarini belgilab, hol-ahvollariga yarasha ehtiyojlari ta'minlansin. Agar kasbu hunar va ma'rifat axdlaridan bo'lsalar, bundaylarga saltanat korxonalaridan yumush berilsin. Bulardan boshqa bilagida kuchi bor faqir-miskinlar esa o'z ahvoli va kasbu koriga qarab ish tutsinlar. Yana shunday amr qildimki, sarmoyasi qo'lidan ketib qolgan savdogarga o'z sarmoyasini qaytadan tiklab olishi uchun xazinadan yetarli miqdorda oltin berilsin. Dehqonlar va raiyatdan qaysi birining dehqonchilik qilishga qurbi yetmay qolgan bo'lsa, unga ekin-tikin uchun zarur urug', asbob (mehnat quroli) tayyorlab berilsin. Agar fuqarodan birining uy-imorati buzilib, tuzatishga qurbi yetmasa, kerakli uskunalar bilan ta'minlansin va yordam berilsin.

Har toifa va har sinfdan kimki o'z ixtiyori bilan sipohiylik xizmatiga kirishni istasa, uni harbiy (xizmat)ga olsinlar. Asil va shijoatli sipohiyzoda qaysi toifadan bo'lmasin, unga o'rin berib, xizmatiga va ishiga yarasha tarbiyat qilsinlar.

Yana amr etdimki, uzoq-yaqindan biron kishi kelib, mening majlisimga kirar ekan, qaysi toifadan bo'lsa ham, davlatim dasturxonini ne'matidan uni mahrum qilmasinlar.

Kimki huzurimga kiritilsa va ko'zim unga tushsa, holiga yarasha hurmatlab, sovg'a-salomlar bilan kuzatsinlar. Har qanday odam mening adolat devonimdan panoh topgan ekan, gunohi bo'lsa ham, uni kechirsinlar. Ikkinchi, uchinchi marta yana gunoh yo'lga kirsam, u holda gunohiga yarasha jazolasinlar.

SALTANATNI O'Z TASARRUFIMDA SAQLASH UCHUN AMAL QILGAN TUZUKIM

Ushbu o'n ikki tuzukni o'zimga shior qilib olganimdan keyin katta ishonchu salobat bilan saltanat taxtiga o'tirdim. O'z tajribamdan sinab bildimki, agar qay bir podshoh shu o'n ikki narsaga ega bo'lmasin ekan, saltanatdan bebahra qolur.

Birinchi. Podshoh o'z so'ziga ega bo'lsin, ishini o'zi bilib qilsin, ya'ni sipoh va raiyat podshohning aytgan so'zini, qilgan ishini o'zi aytadi, o'zi qiladi, hech kimning bunga daxli yo'q, deb bilsin. Shunday bo'lgach, podshoh biror kimsaning saltanat martabasiga sherik bo'lgudek qilib aytgan gapiga va qilgan ishiga ergashmasin. Garchi yaxshi so'zni hammadan ham eshitish zarur bo'lsada, lekin boshqalar so'zda va saltanat ishlarida podshohga sherik yoxud undan ustun bo'lmasliklari shart.

Ikkinchi. Sulton har narsada adolatparvar bo'lsin, qoshida insofli, adolatli vazirlar tutsin, toki podshoh zulm qilgudek bo'lsa, odil vazir uning chorasini topsin. Ammo agar vazir zolim bo'lsa, ko'p vaqt o'tmay saltanat uyi qulaydi. Chunonchi, amir Husaynning zolim bir vaziri bor edi. U sipohu raiyatga nohaq jarimalar solar edi. Oradan ko'p vaqt o'tmay o'sha noinsof vazirning shumligidan amir Husaynning saltanat uyi xarob bo'ldi.

Uchinchi. Butun mamlakatda buyruq va taqiqlashlar podshohning o'z ixtiyorida bo'lishi lozim. Podshoh har ishda o'zi hukm chiqarsin, toki hech kim uning hukmiga aralashib, o'zgartira olmasin.

To'rtinchi. Podshoh o'z qarorida qat'iy bo'lsin, ya'ni har qanday ishni qilishga qasd qilar ekan, uni bekor etmasin va to bitirmagunicha undan qo'l tortmasin.

Beshinchidan. Podshoh hukmi joriy etilishi zarur, ya'ni qanday hukm chiqarishidan qat'i nazar, amalga oshirilishi kerak. Biron kimsa garchi hukmni zararli deb bilgan bo'lsa ham, unga monelik qilolmasin. Chunonchi, eshitganmanki, sulton Mahmud G'aznaviy²¹² G'azna²¹³ shahri maydoniga katta toshni keltirib qo'yishni buyurgan ekan. Undan o'tkinchi-ketkinchilarning ot-ulovlari hurkib o'ta olmay qolibdi. Shunda odamlar tosh yo'l bo'yidan olib tashlansa, deb sulton huzuriga qanchalik arz-shikoyat qilib borishmasin, sulton: «Chiqargan hukmimdan qaytmayman, unga xilof biron ish ham qilmayman», –degan ekan.

Oltinchidan. Podshohlik ishlarini tamoman boshqaga topshirib, erkni unga berib qo'ymasinkim, dunyo bevafo xotin kabi, uning xushtori ko'pdir. Agar shunday qilar ekan, o'zganing nafsi tez orada podshoh bo'lishni tilab, saltanat taxtini o'zi egallashga kirishadi. Chunonchi, sulton Mahmudga xoinlik qilgan vazirlar uni saltanat taxtidan tushirib, taxtni o'zlari egalladilar²¹⁴. Shunday bo'lgach, saltanat ishlarini ishonchli va mo'ttabar bir necha kishiga bo'lib berish lozim. Shunda har biri o'z ishiga bog'lanib, saltanat taxtiga ko'z olaytira olmaydi.

Ettinchidan. Saltanat ishlarida har kimning so'zini eshitsin, har kimdan fikr olsin. (Lekin) qaysi biri foydaliroq bo'lsa, uni ko'ngil xazinasida saqlab, vaqtida ishlatsin.

Sakkizinchidan. Saltanat ishlarida, sipohu raiyatga bog'liq masalalarda boshqalarning so'z va fe'lga qarab ish tutmasin. Vazirlar, amirlar biron kimsa haqida yaxshi-yomon so'z aytar ekanlar, eshitsin.

Lekin amal qilishda butun haqiqat ayon bo'lmaguncha shoshmay, mulohaza bilan ish tutsin.

To'qqizinchidan. Podshoh haybati sipohu raiyat ko'nglida shunday o'rnashgan bo'lishi kerakki, uning amr-farmoniga hech kim qarshilik qilishga jur'at etolmasin; itoat va tobe'lik qilsin, isyon ko'tarmasin.

O'ninchidan. (Podshoh) nima qilsa, o'z erkicha qilsin, nima desa o'z so'zida qat'iy tursin, chunki podshohlarning hukm hurmatidan boshqa bahramandliklari yo'kdir. Xazina, lashkar, raiyat, saltanat–bularning barisi uning hukmi bilandir.

O'n birinchidan. Saltanat ishlarida, hukm yurgizishda podshoh o'zini yagona bilib, hech kimni o'ziga saltanat sherigi qilmasin.

O'n ikkinchidan. (Podshoh) majlis ahlidan ogoh va hushyor bo'lsinkim, ular ko'pincha ayb axtarib, gapni tashqariga tashiydilar, podshohning so'zidan, ishidan vazirlarga, amirlarga xabar berib turadilar. Masalan, shunga o'xshash bir voqea mening o'zim bilan (ham) ro'y bergandi. O'zimning xos majlisimdagi bir qancha suhbatdoshlarim vazirlar va amirlarimning josuslari bo'lib chiqqandi.

SIPOH SAQLAB TURISH TUZUKI

Amr qildimki, qachonki asl sipohiylerden ish ko'rgan, jangu jadal bilan suyagi qotgan o'n kishi yig'ilsa, bulardan qaysi birining shijoati, botirligi ortiqroq bo'lsa, qolgan to'qqiztasi o'z roziligi va ma'qullashi bilan, uni o'zlariga sardor qilib, otini o'nboshi deb atasinlar.

O'n nafar o'nboshi jam bo'lsa, o'z ichlaridan eng ish ko'rgan, jang maydonlarida toblanib, tajriba orttirgan, bahodirlikda nomi chiqqan birovini amir qilib, uni yuzboshi deb nomlasinlar.

Agar o'n yuzboshi yig'ilsa, amirzodalardan aqlli, shijoatli, bahodir bir kishini amir etib saylab, uni mingboshi desinlar va amiri hazora deya murojaat qilsinlar.

Agar qaramlaridagi biron kimsa o'lsa yoki qochib ketsa, o'rniga yangi kishini tayinlash o'nboshilarning ixtiyorida bo'lsin. Shunga o'xshash yuzboshilar o'nboshilarni, mingboshilar yuzboshilarni tayin qilsin. Bulardan o'lgan, qochgan, yangi tayinlanganlar bo'lsa, sabablarini aytib, mening arzimga yetkazsinlar.

Yana buyurdimki, urush kunlarida va saltanat ishlarini boshqarishda mingboshining hukmi yuzboshiga, yuzboshiniki o'nboshiga, o'nboshiniki (esa) qo'l ostidagilarga joriy etiladi. Agar bu tuzukka qarshilik qilsalar jazoga tortilsinlar. Agar urush ishlarida kim kamchilikka yo'l qo'yar ekan, uni chetlatib, o'rniga boshqani qo'ysinlar.

²¹² Mahmud G'aznaviy (998–1030)–Xuroson, hozirgi Afg'oniston hududi va Shimoliy Hindistonni 977–1186 yillar idora qilgan G'aznaviyler sulolasi vakili, mashhur fotih, ilm-fan va adabiyot homiysi.

²¹³ G'azna (G'azni)–Kobulning janubida, qandahorga olib boradigan yo'l ustida joylashgan poytaxt shahar. (–A.A.)

²¹⁴ Bu o'rinda ham xattot yoki fors tarjimoni e'tiborsizligi sababli yo'l qo'yilgan xatoga duch kelamiz: «Mahmud» o'rniga «Mas'ud» o'qilishi kerak, chunki vazirlarning xoinligi Mas'ud G'aznaviy davrida bo'lgan. (–A.A.)

SIPOHGA ULUFA²¹⁵ BERISH TUZUKI

Amr qildimki, amirlar, mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar va oddiy sipohiyarga ushbu tartibda maosh berilsin.

Oddiy sipohiyga, o'z vazifasini o'rinlatib bajarishi sharti bilan, maoshi mingan otining bahosi bo'lsin. Bahodirlarning maoshi ikki ot bahosidan to'rt otgacha tayin qilinsin. O'nboshilar maoshi qo'l ostidagi oddiy sipohiyalaridan o'n barobar ortiq bo'lsin. Yuzboshilar maoshi o'nboshilarga qaraganda ikki barobar, mingboshilarniki esa yuzboshilarnikidan uch barobar ziyoda bo'lsin.

Yana hukm qildimki, sipohiyardan qaysi biri urush ishlarida xatolikka yo'l qo'ysa, maoshidan o'ndan birga kamaytirsinlar.

Yana buyurdimki, o'nboshi yuzboshining tasdiqi bilan, yuzboshi mingboshining tasdiqi bilan, mingboshi amir ul-umaro (amirlar amiri)ning tasdiqi bilan ulufa olsinlar.

Amr qildimki, amirlar amirining maoshi o'z qo'l ostidagilardan o'n barobar ortiq bo'lsin. Shunga o'xshash, devonbegi va vazirlarning maoshlari esa amirlarnikidan o'n barobar ko'p bo'lsin. Yasovullar²¹⁶, qalaqchilarning²¹⁷ maoshlari o'z xizmatlariga yarasha, mingdan o'n ming (mikdorida) bo'lsin.

Ahli majlis bo'lmish sayyidlar, olimlar, fozillar, hakimlar, tabiblar, munajjimlar, qissaxonlar, xabarchilar va roviylarga o'z hollariga qarab, suyurg'ol, vazifa²¹⁸ va maosh belgilasinlar. Piyodalar, xizmatchilar, chodirchilarga yuzdan minggacha²¹⁹ maosh bersinlar.

Yana hukm qildimki, amir ul-umaro o'z haqini devonbegi va vazirlarning tasdiqi bilan olsin. Davlat tomonidan belgilangan butun maoshlarning to'liq ma'lumotlarini devonbegi va vazirlar avval menga bildirsin, so'ngra tanxoh²²⁰ berilsin.

Yana buyurdimki, sipohiyarning har biriga maosh olish yorlig'i topshirilsin. Ularga berilgan mablag' miqdori shu yorliqning orqasiga yozib qo'yilsin.

SIPOHGA TANXOH VA ULUFA TAQSIMLASH TUZUKI

Amr qildimki, piyodalar, qalaqchilar, yasovullar, chopovullarning bir yillik maoshlarini hisoblab, belgilangan mablag'ni devonxonaga keltirib, shu yerda ularga (amirlari orqali) ulashsinlar. Oddiy sipohiyalar va bahodirlarning olti oylik maoshini ham hisoblab, tanxoh xazinasidan olib berishni buyurdim.

O'nboshi, yuzboshilarga maosh shahar omonligi²²¹ xazinasidan va podsholik mulki daromadidan nakd pul hisobida yozilsin. Mingboshilarga viloyat ichidagi ekinzor yerlardan tuyul²²² bersinlar. Amirlar va amir ul-umarolarga esa chegaralardagi viloyatlardan biri tuyul qilib belgilansin.

Viloyatlardan tushgan daromadlarni ushbu yo'sinda taqsimlashni buyurdim: viloyatlar va mamlakatlardan olingan ja'mi daromadni taqsimlab, maosh berish yorliqlariga biriga kam, biriga ortiq qilib yozsinlar. So'ng yorlikdar devonxonaga keltirilsin. Amirlar va mingboshilar shu yorlikdardan birini chiqarib olsin. Agar yorlikda maoshidan ortiq (ko'rsatilgan) bo'lsa, boshqani o'ziga sherik qilsin. Bordiyu kam bo'lsa, uni qo'yib boshqa yorliq tortib olsin.

Yana buyurdimki, amirlar, mingboshilar raiyatdan molu jihot²²³ yiqqanlarida, xirojdan ortiqcha sovrun, qo'nalra²²⁴ va shilon²²⁵ talab qilmasinlar.

²¹⁵ *Ulufa*–harbiylarga beriladigan haq, maosh.

²¹⁶ *Yasovul*–xonlarning kichik xizmatchisi; qo'riqchi, yaso bajarilishini nazorat qiluvchi.

²¹⁷ *Qalaqchi*–hosilga qarab xiroj miqdorini belgilab beruvchi minsabdor.

²¹⁸ *Vazifa* –bu yerda, nafaqa ma'nosida.

²¹⁹ Matnda aniq pul birligi ko'rsatilmagan. Kichikroq pul birligi nazarda tutilgan bo'lsa kerak.

²²⁰ *Tanxoh*–saroy xizmatchilari, lashkarboshilar va boshqalar uchun maxsus xazinadan beriladigan maosh pul, ba'zida alohida xizmat ko'rsatgan beklarga tanxoh sifatida yer-suv berilgan.

²²¹ *Shahar omonligi xazinasini*–fath etilgan shahar aholisidan to'plangan «moli omon» (o'lpon) saqlanadigan xazina.

²²² *Tuyul*–xiroj va soliq yig'ib olish haqqi bilan in'om etilgan yer-mulk, viloyat.

²²³ *Molu jihot*–qishloq xo'jalik mahsulotlaridan natura tarzida olinadigan soliq; daromadning beshdan bir yoki uchdan bir qismi hajmida olingan.

Tuyul qilib berilgan har bir mamlakatga ikkitadan vazir tayinlasinlar. Biri viloyatdan yig'ilgan molni yozib, raiyat ahvolini tekshirib tursinki, jogirdor–er egasi²²⁶ fuqaroga jabr-zulm yetkazib, ularning holini xarob etmasin. U viloyatdan yig'ilgan butun mol-ashyolarni kirim daftariga yozishi lozim. Ikkinchi vazir esa, (daromadning) xarj etilgan qismini chiqim daftariga yozsin va (yig'ilgan mollardan) sipohiylarning maoshiga taqsim kdsin. Qaysi amirga tuyul berilar ekan, uni uch yilgacha o'z holiga qo'ysinlar. Uch yil o'tgandan so'ng uni tekshirib ko'rsinlar. Agar mamlakat obod, raiyat rozi ekan, shu holicha qoldirsinlar. Agar ahvol bunga ters bo'lsa, ul viloyatni xolisaga²²⁷ o'tkazib, uch yilgacha o'sha yer egasiga haq berilmasin.

Yana buyurdimki, xirojni raiyatdan kaltaklash va savalash yo'li bilan emas, balki ogoxdantirish, qo'rqitish va tushuntirish yo'li bilan undirsinlar. qaysi hokim hukmining ta'siri kaltaklash ta'siridan kamroq ekan, unday hokim hukumat yurgizishga yaroqsizdir.

O'G'ILLAR VA NABIRALARGA ULUFA BERISH TUZUKI

Amr qildimki, to'ng'ich o'g'lim Muhammad Jahongir valiahdimdir; u viloyat hokimi bo'lib, o'n ikki ming otliq askar va ularning ulufasini olsin.

Ikkinchi o'g'lim–Umarshayx o'n ming otliq askar va ularning ulufasini olsin. U bir viloyatni olsin.

Uchinchi o'g'lim–Mironshoh to'qqiz ming otliq askarga ulufa olib, bir viloyatni boshqarsin.

To'rtinchi o'g'lim–Shohrux yetti ming otliq askarga ulufa olib, bir viloyatga ega bo'lsin.

Nabiralar esa har qaysisi, iste'dodiga yarasha, uch mingdan yetti ming otliqqacha ulufa olib, bir viloyatga egalik qilsin.

Va yana menga qavm-qarindoshligi bor kishilarga, o'z holiga qarab, qobiliyatiga yarasha, birinchi darajali amir martabasidan tortib to yettinchi darajali amir martabasigacha bo'lgan amirlik va hukmdorlik (mansablari) berilsin. Ularning har biri o'z martabasiga yarasha ish tutib, haddidan oshmasin. Bunga xilof ravishda ish tutganlar javobgarlikka tortilsin.

O'G'ILLAR, NABIRALAR, QAVM-QARINDOSHLAR, AMIRLAR VA VAZIRLARNI JAZOLASH YO'LI BILAN SALTANATDA INTIZOM SAQLASH HAQIDA TUZUK

Amr qildimki, agar o'g'illarimdan qaysi birovi saltanat martabasiga da'vogarlik qilib bosh ko'tarar ekan, uni o'ldirishga, qo'llarini bog'lashga yoki muchasidan biron joyini kamaytirishga hech kim jur'at qilmasin. Lekin o'z da'vosidan kechmaguncha, uni asirlikda sakdasinlar, toki Xudoning mulkida urush chiqmasin. Agarda nabiralar yoki qavm-qarindoshlardan biri menga qarshi ko'tarilsa, uni darvishlik holatiga solsinlar¹.

Saltanatim qo'rg'onlari bo'lmish amirlar, agar ish ustida nifoqqa borsalar, ularni martabasidan tushirsinlar va yerlari tortib olinsin. Agar davlatga ziyon yetkazgudek ish qilsalar, ular boshqa amirlarga tobe' etilsinlar. Agar sipohiylik ishlarida yalqovlik qilgan bo'lsalar, ularga yozish-chizish bilan shug'ullanuvchilar orasidan ish berilsin. Agar shundan keyin ham xatolikka yo'l qo'yib, kaltabinlik qilsalar, ikkinchi bor xizmatga olmasinlar.

²²⁴ *Qo'nalg'a*–elchilar, xon choparlari, o'tkinchi amaldorlar va sipohiyga qo'noq berish; ularning navkarlari, soqchilari va xizmatchilarini, shuningdek, ot-ulovini boqish majburiyati.

²²⁵ *Shilon*–xalqadn to'planadigan soliq turi.

²²⁶ ... *yer egasi*–matnda «jogirdor» – podshoh oldidagi alohida xizmatlari uchun soliq yig'ish haqi bilan yer tortiq qilingan mansabdor shaxs. Boburiylar davrida qo'llangan atama. Undan oldingi manbalarda uchramaydi. Abu Tolib Husayniy tarjima jarayonida o'z davrida muomalada bo'lgan so'zni ishlatib ketgan ko'rinadi. 13–14 asrlargacha «iqta» shaklida, so'ngra 16 asrgacha ko'proq «suyurg'ol» shaklida, Boburiylar davrida esa «jogir» deya atalgan. Mana shu kabi holatlar tarjimon asil manbaga nisbatan ancha erkin munosabatda bo'lganini ko'rsatadi. (–A.A.)

²²⁷ *Xolisa*–davlat ixtiyorida bo'lgan, barcha soliqlardan ozod etilgan yer-suv va mol-mulkni tasarruf etuvchi oliy idora.

Saltanat saroyining ishonchli va e'tiborli kishilari bo'lmish vazirlar xususida shunday buyruq berdim: agar ular saltanat ishlarida xiyonat etsalar va saltanatni ag'darishga jazm qilgan bo'lsalar ham, ularni o'ldirishda shoshilmasinlar. Avvalambor ularni ayblovchi va xabar yetkazuvchilarning kimligini tekshirib ko'rsinlar. Qoralovchilar da'volarining rost-yolg'onligini sinchkovlik bilan sinab ko'rsinlar. Chunki ko'p hollarda hasadchilar bilan g'iybatchilar yo ko'rolmay yoki tamagirlik bilan yolg'on to'qib, uni chinday qilib ko'rsatadilar va (chirkin) maqsadlariga yetishadilar. Talaygina pastkash, razil odamlar borki, davlat dushmanlarini yaxshilab, uning jonfidoyilarini hiylagarlik va makkorlik bilan xarob qiladilar, makru sotqinlik bilan saltanat qo'rg'oniga putur yetkazmoq payida bo'ladilar.

Chunonchi, amir Husayn mening vazirlarimdan biri bilan til biriktirib, unga boylik va'da qilgan holda davlatimning tayanchlaridan bo'lmish amir Iygu Temur va amir Jakuni menga qarshi qayrashni buyurdi. Uning shum niyatidan ogoh bo'ldim, shuning uchun ular xususida aytilgan hamma gaplarni eshitmaganga oldim.

Yana bir voqea yuz bergandi. Yaqinlarimdan ba'zilar yolg'iz qolganimizda va odamlar oldida ulug', e'tiborli amirlarimdan sanalgan amir Abbosga hasad qilib, dushmanlik ko'rgizib, uning haqida bo'lmag'ur gaplarni aytdilar. Yolg'on so'zlari shamoli bilan g'azabim o'tini alangalatdilar. Natijada gaplarini tekshirib ko'rmasdan g'azab ustida amir Abbosni o'limga mahkum etdim. Oxir-oqibatda ularning amir Abbos haqiga xiyonat etganlarini angladim va qilgan ishimdani o'kinib, pushaymon bo'ldim.

Mamlakat xazinachilari bo'lmish moliya vazirlari moliya ishlarida xiyonat qilsalar va (boylikning bir qismini) o'zlashtirib olgan bo'lsalar, (tekshirib ko'rilsin). Agar o'zlashtirib olgan mablag'i o'ziga tegishli haq miqdoridan oshmasa, mazkur mablag' unga in'om o'rnida qoldirilsin. Agar o'zlashtirib olgan mablag'i maoshidan ikki barobar ortiq bo'lsa, ortig'i oladigan maoshi hisobidan ushlab qolinsin. Agar maoshidan uch barobar ko'p mablag' olgan bo'lsa, hammasi (saltanat xazinasiga) tortiq sifatida olinsin.

Yana hukm qildimki, (vazirlarni) ortiqcha siylamasinlar, chunki alohida izzat-ikrom ko'rsatib, o'zlarini obro'sizlantirib qo'yishlari mumkin. Bu esa saltanatga ziyon yetishiga sabab bo'lur.

G'arazgo'y, buzuqi va hasadgo'y odamlarning vazirlar haqidagi uydirmalarini eshitmasinlar, chunki bu tabaqadagi kishilarning dushmani ko'p bo'ladi, negaki, olam axdining barchasi dunyotalabdir. Agar vazirlar bunday odamlarning ko'ngliga qarasarlar, davlatga xiyonat qilgan bo'lurlar; qaramasalar, (unday odamlar) vazirlarga dushmanlik qilurlar.

Chig'atoyxonning²²⁸ bir vaziri bo'lgan ekan. G'arazgo'ylar uni «xazinadan bir necha ming oltin o'g'irladi», deb (xonga maktub) yozgan edilar. Maktubni xonga ko'rsatganlarida, u mazkur vazirni huzuriga chaqirtirib, unga «g'azab» qilib debdi: «Sen nazari past odam ekansan. Mendek podshohning vaziri bo'laturib, xazinamdan atigi shuncha o'zlashtiribsan, xolos!» Dono vazir (xonning) bu qadar katta ehsonidan mamnun bo'libdi va bor davlatining barchasini keltirib xonga peshkash qilibdi. (Bu bilan) xon oldida o'z martabasi va obro'-e'tiborini sakdab qolibdi.

(Yana hukm qildimki), qaysi bir sipohiy haddidan oshib, qo'l ostidagi kishiga zulm o'tkazar ekan, uni tutib, mazlum qo'lga topshirsinlar, toki uning jazosini zulm ko'rganlar bersin.

Qishloq oqsoqoli va shahar ulug'lari kichikroq darajadagi odamga zulm qilsalar, o'sha zulmga yarasha, har kimning ko'tarishicha jarima solsinlar. Agar darug'alar va hokimlar xalqqa jabr-zulm etib, ularni xarob qilgan bo'lsalar, ishlariga loyiq jazo berilsin. Biror kimsaning gunohi isbotlangandan keyin undan jarima olsalar, so'ng yana darra bilan urmasinlar. Agar darra urish bilan jazolasalar, undan jarima olmasinlar.

O'g'rilar xususida buyurdimki, ular qaerda bo'lmasin, tutib olinsa, yaso²²⁹ bo'yicha jazolansin. Kimki birovning molini zo'rlik bilan tortib olgan bo'lsa, mazlumning molini zolimdan qaytarib olib, egasiga topshirsinlar.

Agar kimda-kim tish sindirsa, ko'zni ko'r qilsa, quloq va burun kessa, sharob ichsa, zino ishlar qilsa, devondagi shariat qozisi yoki ajrim chiqaruvchi qoziga olib borib topshirsinlar. Shariatga oid ishlarni hal etishda islom qozisi hukm chiqarsin. Urf-odat ishlarini esa ajrim qozisi taftish qilib, so'ng mening arzimga yetkzasin.

²²⁸ Chig'atoyxon—Chingizxonning ikkinchi o'g'li (1227–1241), Chig'atoy ulusi xoni. Ushbu ulusga hozirgi Sharqiy Turkiston, Qoshg'ar, Ili va Yettisuv vohasidagi yerlar, shuningdek, Movarounnahr kirgan. Tarmashirinxonning (1326–1334) 1327 yildagi yurishidan keyin hozirgi Afg'oniston va shimoli-g'arbiy hindiston yerlari ham bu ulusga kirgan. (–A.A.)

²²⁹ Yaso—turk-mo'g'ul xalqlari orasida amalda bo'lgan qonun-qoidalar; Chingizxon davrida joriy etilgan.

VAZIRNI TANLASH TUZUKI

Amr qildimki, vazirlar ushbu to'rt sifatga ega kishilardan bo'lishlari lozim: **birinchisi**–asillik va toza nasllik, **ikkinchisi**–aql, farosatlilik, **uchinchisi**–sipohu raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomalalik, **to'rtinchisi**–sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik.

Kimki shu to'rt sifatga ega bo'lsa, unday odamni vazirlik martabasiga loyiq kishi deb bilsinlar. Uni vazir yoki maslahatchi etib tayinlasinlar. Mamlakat ishlarini, sipoh va raiyat ixtiyorini unga topshirsinlar. Bunday vazirga to'rt imtiyoz–ishonch, e'tibor, ixtiyor va qudrat berilsin.

Kamolotga erishgan vazir ulkim, davlat muomalalarini tartibga keltirib, mulkiy va moliyaviy ishlarni to'g'rilik bilan, asli-nasli tozaligini ko'rsatib, ajoyib tarzda bajaradi. Olgulik joyidan olib, bergulik yerga beradi. Ruxsat etuvchi va taqiqlovchi buyruqlarida uning asilligi bilan toza naslligi ko'rinib turadi. (Hech kimga) dushmanlik va jabr-zulm qilmaydi. Xoh sipohdan, xoh raiyatdan bo'lsin, har kimning nomini yaxshi so'zlar bilan tilga oladi. Birovdan yomonlik axtarmaydi, aytsalar eshitmaydi. Agar birovdan yomonlik ko'rgan bo'lsa, unga nisbatan shunday muomala qiladiki, u (oxiri) yomonligidan qaytadi. O'ziga yomonlik qilgan odamga nisbatan shunday yaxshilik qiladiki, u (oxiri) oldiga bosh egib keladi.

Qaysi vazir g'iybat gaplarni aytsa, uydirma gaplarga quloq solsa, jabr-zulm qilsa, o'ziga yoqmagan kishilarni yo'qotish payiga tushsa, uni vazirlikdan tushirish lozim. Nasliyu zoti past, hasadchi, gina-kek saqlovchi, qora ko'ngilli kishilarga zinhor vazirlik lavozimi berilmasin. Buzuqi, qora ko'ngilli, zoti past odam vazirlik qilsa, davlatu saltanat tez orada qulaydi. Masalan, Malikshoh Saljuqiy²³⁰ o'z vaziri Nizomulmulkni²³¹ martabasidan tushirdi. Vazir boshdan-oyoq yaxshi sifatlariga o'ralgan edi. Uning o'rniga zoti past, yomon bir kishini vazir qilib tayinladi. Bu shumqadam vazirning qabih ishlari, zulmu sitami va nafs buzukdigi kasofatidan saltanat binosi buzila boshladi. Shunga o'xshash yana bir misol. Abbosiylardan xalifa Musta'sim Billoh²³² hasadchi, gina-kuduratchi Ibn Alqamiyni o'ziga vazir etib tayinladi. U ko'nglida xalifaga nisbatan gina-kudurat, dushmanligi bor bo'lgani uchun, xalifani munofiqona gaplar bilan aldab, o'zi esa huloguxon bilan til biriktirib, uni xalifalik tepasiga olib keldi. Xalifa Musta'simni esa qo'lga olib, o'limga mahkum etdi. Shuni e'tiborga olib, asli toza, nasli pok, ulug' zotlardan bo'lgan, yaxshi ravishlik kishilardan topib, vazir qilinglar. Chunki asli toza kishi xatolikka yo'l qo'ymaydi, badasl esa (hukmdoriga) vafo qilmaydi.

Qaysi vazir soflik, to'g'rilik bilan vazirlik ishiga kirishib, davlatning moliya mulki ishlarini diyonat, savob bilan, nafs buzukdik qilmay, omonatga xiyonat etmay bajarar ekan, unday vazirni eng oliy martabalarga yetkazsinlar. Qaysi vazir buzuqlik qilib, yomonlik yo'li bilan mamlakat ishlarini yurgizar ekan, ko'p o'tmay unday saltanatdan xayru barakot ko'tariladi.

Dono vazir shuldirk, o'z o'rniga qarab, goh qattiqqo'llik, gohida esa muloyimlik bilan ish yuritadi. Bunday vazir ortiqcha qattiqqo'llik ham qilmaydi, ko'p muloyimlik bilan yumshab ham ketmaydi. Agar kup muloiimlik qilsa, dunyotalab, tamagir odamlar uni yutib yuboradilar. Agar ortiqcha qattiqqo'llik ishlatsa, undan qochadilar va unga boshqa murojaat qilmaydilar. Demak, dono vazir shuldirk, saltanat korxonasining ishlarini eng to'g'ri chorayu tadbirlar qo'llab, yaxshi anglagan holda amalga oshirib, davlatni tartib-intizomga keltiradi. Saltanat ishlarini sabr-toqat, chidam bilan ado etadi, muammolarni o'z o'rnida qattiqqo'llik, o'z o'rnida muloyimlik bilan hal qiladi. Bu xildagi vazirni davlat sherigi deb bilsinlar, chunki davlatu saltanat uch narsa: mulk, xazina va lashkar bilan tikdir. Dono vazir bularning har uchalasini tadbirkorlik bilan yaxshi ahvolda, saranjom tutadi. Jami yaxshi xulkdar sohibi bo'lgan vazir aziyat yetganda ham hech kimga ko'nglida gina-advovat saqlamaydi. Agar ginayu kek sakdab, dushmanlik qilarkan, bunday vazir munofiqdir. Unday vazirdan ehtiyot bo'lish kerak, chunki u davlat dushmanlari bilan til biriktirib, xazinani va lashkarni xarob qiladi. Akdli vazir ulki, bir qo'li bilan raiyatni, ikkinchi qo'li bilan esa sipohni tutadi. Olgulik joydan olib, bergulik joyga beradi. Sergaklik va ehtiyotkorlikni qo'ldan qo'ymaydi. To'g'rilik va rostlik bilan muomalada bo'lib, har ishning oqibatini o'ylab ish tutadi. Davlat foydasini ko'zlagani uchun, birovga

²³⁰ *Malikshoh Saljuqiy* (1055–1092) – Saljuqiylar sulolasidan (1038–1194) chiqqan va Jaloliddin Malikshoh I nomi bilan mashhur podshoh. 1072–1092 yillari hukmronlik qilgan.

²³¹ *Nizomulmulk, Abu Ali al-hasan ibn Ali ibn Ishaq at-Tusiy* (1018–1092) – Saljuqiy sultonlardan Alp Arslon (1063–1072) va Malikshoh I (1072–1092)ning bosh vaziri. Nizomulmulk «Siyosatnoma» nomli katta tarixiy asari bilan ham mashhur.

²³² *Musta'sim Billoh*–Abbosiylar sulolasiga mansub Bag'dod xalifalarining so'nggi vakili. 1242–1258 yillari hukmronlik qilgan.

dushmanlik qilishni ko'ngliga keltirmaydi. Tajribali, ishbilarmon va bilimdon vazir shunday bo'ladiki, mamlakat obodonligini, raiyat va sipohning tinch-farovonligini, xazina boyligini doim ko'zda tutadi. Davlat, saltanatga foyda keltiradigan ishlarni bajarishga tirishib, harakat qiladi. Saltanatga zarar yetkazadigan xatarli ishlarni bartaraf qilishda molu jonini ayamaydi. Sipohu raiyatga tegishli muhim ishlarni yaxshilik yo'li bilan, to'g'ri tadbir ishlatib, amalga oshiradi. Yaxshi xulki vazir shulki, uning ezgu ishlari yomon fe'l-atvoridan ustunlik qiladi.

Eshitishimcha, Nizomulmulkning ozgina yomon qilmishlarini ko'plab xayrli ishlari mag'lub etgan edi. U hajga bormoqchi bo'lib turgan vaqtida avliyolardan biri unga debdi: «Malikshoh davlatining xizmatida bo'lib, amalga oshirayotgan xayrli ishlaring va Tangri taoloning bandalariga yetkazib turgan yordaming haj qilish bilan barobardir».

Yana eshitganmanki, Ali ibn Laqatiy xalifa horun ar-Rashidning vaziri edi. Undan Tangri taoloning bandalariga ko'p nafu foyda yetardi. Kunlardan bir kuni u o'z ixtiyori bilan vazirlikni tark etmoqchi bo'libdi. O'shanda din peshvolaridan biri unga shunday deb yozibdi: «Sen xalifa dargohida mulozimlik qilib, vazirlik ishini bajarib turaver. Bu ishni tashlashni o'ylamagin ham, chunki (bu martabada turib) xalqqa yetkazayotgan yordaming va nafing, sen qilgan butun ishlaringu harakatlaringning eng oliysidir».

Yana shuni eshitdimki, hazrati payg'ambarimizdan, unga Tangrining marhamatlari va salomlari bo'lsin, so'rabdilar: «Agar siz nabiy va rasul etib yuborilmaganingizda, qaysi ish bilan mashg'ul bo'lardingiz?» Ular shunday deb javob bergan ekan-lar: «Sultonlar xizmatida bo'lishni ixtiyor etib, Tangri taoloning bandalariga foyda va yaxshilik yetkazardim».

Shu sababdan, xalqqa yordamu madad berish maqsadida, men ham Tug'luq Temurxonning o'g'li Ilyos Xojaga vazirlik hamda sipohsolorlik qilishga rozi bo'lgan edim. Tangri taoloning bandalariga yordam qilganimdan bo'lsa kerakki, Oллоh taolo meni saltanat martabasiga yetkazdi.

Tadbirkorlik va qilich vositasi bilan biror mamlakatni zabt etgan yoki (himoya etib) sakdab qola olgan vazirni e'zozlab, izzat-ikrom etsinlar. Uning martabasini oshirib, uni «qilich va qalam sohibi» deb atasinlar.

Aqlli, bilimdon va hushyor vazir shunday bo'ladiki, bir to'g'ri tadbir qo'llab g'anim qo'shinini parokanda qilib yubora oladi. Murosayu madora, xushmuomalalik bilan sipohni birlashtirib, dushman lashkarini o'ziga rom qiladi. Bunday vazir valine'matning soqchisi bo'lib, podshosining boshiga tushgan muhim va mushkul ishlarni tadbirkorligi hamda uzoqni ko'ra bilishi bilan osonlashtiradi. Agar saltanat ishlarida chigil-jumboq uchrasa, aqlu farosat barmog'i bilan uni yechib yuboradi. Chunonchi, Alibek Joniqurboniy meni band etgach, burga to'la uyga qamab qo'ydi. Vazirlarimdan Azizuddin Termizdan yurish qilib, menga yordam berish uchun yetib keldi, (tadbir ishlatib) Alibekni uxlatib qo'ydi. Bu ishi bilan uning ko'zini mendan berkitib, quvvat bag'ishladi. Shijoat va mardligim tutib, qo'limdagi qilich zarbi bilan ko'p soqchilar orasidan qutulib najot topdim. Shunga o'xshash Nizomulmulk ham Sulton Malikshohni qaysar bandidan xalos etgan edi²³³.

Shunday bo'lgach, bunday vazirni davlat sherigi deb bilib, aziz tutsinlar, zinhor uning so'zidan chiqmasinlar. U nima degan bo'lsa bari akd ko'zgusidir.

Agar podshoh zolim bo'lib, vaziri odil bo'lsa, podshohning jabr-zulmini (to'xtatish) chora-tadbirini ko'radi. Lekin vazir zolim bo'lsa, saltanat ishlari tez muddatda inqirozga uchraydi.

AMIRLIK VA HUKMDORLIK MARTABALARI TUZUKI

Eng yaqin navkarlarimdan uch yuz o'n uch kishiga amirlik mansabi berishni buyurdim, chunki ular asli toza, aql-farosatli, bahodir, dovyurak, tadbirkor, sergak, ehtiyotkor, oldi-ketini o'ylab ish tutadigan kishilardir. Ularning har biriga o'rinbosar tayinladim. Agar amirlardan birontasi vafot etsa, u holda, o'rinbosari uning o'rniga o'tiradi va uni «amirlikka nomzod» deb ataydilar. Mening bu uch yuz o'n uch amirimning barisi aql-hush egalari, bazmu jang sherlari, mahoratli sarkardalar, lashkar to'pini buzib, uni mag'lub etuvchi kishilardandurlar.

²³³ Saljuq sultoni Malikshoh davrida «qaysar» iborasi faqat Vizantiya imperatoriga nisbatan ishlatilgan. Bu sultonning imperatorga asir bo'lgani tarixiy manbalarda tasdiklanmaydi. (–A.A.)

Tajribamdan sinab bildimki, jangning sir-asrorini, g‘anim askarlarini sindirish yo‘lini bilgan, urush qiziganda o‘zini yo‘qotmasdan, qo‘l-oyog‘i bo‘shashmasdan, lashkar favjlarini jangga boshlay oladigan, agar qo‘shin safiga raxna tushsa, uni tezda tuzata oladigan kishigina amirlik va hukmronlikka loyiq hisoblanadi.

Shunday kishi amir ul-umaro bo‘la oladiki, men yo‘g‘imda, tinchligu savashda o‘rinbosarim bo‘lib, shonshavkat va mahobat bilan butun sipohga buyruq berib, unga qarshilik qilganlarni jazolay oladigan bo‘lsin.

Uch yuz o‘n uch kishidan to‘rt nafarini beglarbegi etib, bir kishini amir ul-umaro qilib tayinlashni buyurdimki, uning hukmi yurishlarda, urushlarda amirlar va butun sipoh tomonidan so‘zsiz ijro etilsin. U o‘zim borimda yo‘ldoshim, yo‘g‘imda esa o‘rinbosarimdir.

G‘ayratli, or-nomusli bo‘lgan yana o‘n ikki kishiga ushbu tartibda amirlik darajasini berdim.

Birinchi amirni ming kishiga buyruq berish huquqi bilan amir etib tayinladim. Ikkinchi amirni ikki ming kishiga buyruq berish huquqi bilan ikki ming askarga amir etib qo‘ydim. Shunga o‘xshash, uchinchi amirni—uch ming, to‘rtinchisini—to‘rt ming, beshinchisini—besh ming va shu tartibda o‘n ikkinchi amirgacha ko‘paytirib borib, olti mingdan o‘n ikki minggacha askarga amir qilib belgiladim. Amirlik tartibiga qarab, birini ikkinchisiga noib etdim. Masalan, birinchi amirni ikkinchi amirning noibi, ikkinchi amirni uchinchi amirning noibi, shu tartibda o‘n birinchi amirni o‘n ikkinchi amirning noibi qilib belgiladim. O‘n ikkinchi amir esa amir ul-umaroning noibi bo‘ldi. Amir ul-umaro esa mening noibim hisoblanadi. Qaysi bir amirga biror korhol bo‘lsa, o‘rniga noibi o‘tirsin.

Yana buyurdimki, o‘sha uch yuz o‘n uch kishidan yuztasi—o‘nboshi, yuztasi—yuzboshi, yuztasi—mingboshi bo‘lsin. Jang paytida amir ul-umaro—amirlarga, amirlar—mingboshilarga, mingboshilar—yuzboshilarga, yuzboshilar—o‘nboshilarga boshliq, deb buyruq berdim. Shuningdek, o‘nboshining ishini—yuzboshiga, yuzboshining ishini—mingboshiga, mingboshining ishini—amirga, amirning ishini—amir ul-umaroga buyurmasinlar. O‘nboshi bilan bitadigan ishni yuzboshiga, yuzboshi bitirsa bo‘ladigan ishni mingboshiga yuklamasinlar. Amirlardan qaysi biri o‘zi qiziqib ish so‘rar ekan, unga buyursa bo‘lur.

ASKARNI ENG QUYI MARTABADAN OLYI MARTABAGACHA TARBIYALAB KO‘TARISH TUZUKI

Amr qildimki, bahodirlardan kimki qilich chopishda o‘zini ko‘rsatsa, birinchi marta bo‘lsa—o‘nboshi, ikkinchi marta botirlik qilsa—yuzboshi, uchinchi martasida esa mingboshi qilib tayinlasinlar. O‘nboshi qo‘li ostidagilardan biri botirlik ko‘rsatsa, birinchi galda uni o‘nboshi qilsinlar. Qilich chopishda o‘zini himoya qila turib ko‘zga tashlangan askarlar bundan istisnodir, chunki ho‘kiz ham suzishganda shoxini niqtaydi. Shunday ekan, sipohiyning aslu nasabiga ham qarash lozim.

Agar mingboshi qilich zarbi bilan g‘animning bir favj lashkariga shikast yetkazsa, uni birinchi amir etib tayinlasinlar. Birinchi amir yov lashkari safini buzib, ularni tarqatib, bahodirlik ko‘rsatsa, uni ikkinchi amirlik darajasiga ko‘tarsinlar. Shunga o‘xshash, qaysi amir yov lashkari to‘pini to‘zdirib, ish ko‘rsatar ekan, uni o‘z martabasidan yuqori ko‘tarsinlar. Sipohiylerden kimki astoydil qilich chopsa, oyligini oshirsinlar. Qaysi bir sipohiy urushdan yuz o‘girib qochsa, uni iltifotimizdan mahrum etsinlar. Agar majburan chekingan bo‘lsa, uzrini qabul qilsinlar. Agar uni vahima bosgan bo‘lsa, izza qilsinlar. Qaysi sipohiy, dushman qarshisida qilich chopib, yaralansa, uni taqdirlab, in‘om bersinlar. Bordiyu yaralangandan keyin qochgan bo‘lsa, unga tahsin o‘qib, yaralanganini e‘tiborga olsinlar. Chunki u g‘animga hujum qilmagan takdirda ham, yov hamlasi vaqtida jarohatlangandir, yarasi uning ne holga tushganining guvohidir.

Qaysi bir sipohiy o‘zini ko‘rsatgan bo‘lsa, rag‘batlantirib haqini ado etsinlar. Qaysi bir sipohiy xizmatda yurib qarilik yoshiga yetarkan, uni oylik-hakdan mahrum etmasinlar va martabasidan tushirmasinlar. Hech bir sipohiyning xizmati nazardan chetda qolmasin. Chunki ular davlat xizmatida ekan, boqiy hayotlarini foniyl dunyo nakdi uchun ayamaganining o‘zi ham in‘omga va moddiy ta‘minotga loyiqqligini bildiradi. Uni in‘omidan mahrum qilib, xizmatlarini ko‘rsatmasalar, noinsoflik qilgan bo‘lurlar.

Yana amr qildimki, qaysi bir amir yoki sipohiyning mening davlatim uchun xizmati singgani aniq bo‘lsa—g‘anim lashkarini sindirgan, biror mamlakatni zabt etgan yoki (jon-jahd bilan) qilich chopishgan bo‘lsa, xizmatini taqdirlab, haqini ado qilsinlar. Yoshi keksa sipohiy larni hurmatlab, aziz tutsinlar. Ulardan foydali maslahatlar olsinlar, chunki

ularning aytadigan gaplari o‘z tajribalarida ko‘rib, bilganlaridir. Ularni saltanat korxonasining ustunlari deb bilsinlar. Ulardan keyin o‘g‘illarini o‘rinlariga o‘tqazsinlar.

Yana amr qildimki, g‘anim tomonidan qo‘limizga har qanday sipohiy asir bo‘lib tushsa, uni o‘ldirmasinlar. Unga ixtiyor berilsin. Agar navkarlikni qabul qilsa, navkar bo‘lsin; yo‘q desa, uni ozod etsinlar. Bunga misol, men qaysar bilan urushda²³⁴ qo‘lga tushgan to‘rt ming rumlik askarni ozod qildim.

G‘anim sipohiyalaridan qaysi biri o‘z davlatining tuzini okdab, bizga qarshi qilich chopgan, so‘ngra ixtiyoriy ravishda yoki majbur bo‘lib, panohimizga kelsa, bunday askarga ishonib, uni aziz tutsinlar. Chunki u o‘z sohibiga vafodorlik qilib, yegan tuz haqini oqlagan. Shunga o‘xshash, men ham Sher Bahromga nisbatan shunday qildim. Amir Husayn bilan bo‘lgan urushda u men bilan yuzma-yuz to‘qnashib, qilich chopishdi; keyinroq esa o‘zi ilojisizlikdan mening panohimga kelganida, uni hurmatladim.

Mengli Bug‘a ham Balx urushida menga qarshi lashkar tortdi. Jang boshlanishidan avval o‘zim tomonga og‘dirish maqsadida unga xat yubordim. U esa Tug‘luq Temurxonning haqiga ko‘rnamaklik qilmadi va menga qarshi lashkar tortib, erlarcha jang qildi. Oxir-oqibat yengildi. Keyinchalik o‘z ixtiyori bilan huzurimga tiz cho‘kib, panoh izlab kelganda, uning martabasini ulug‘ladim, iltifotu marhamatlar ko‘rsatdim. Unga qilgan inoyatlarim haqi o‘rtamizdan o‘tgan noxushliklar butunlay unutildi. Yig‘inlarda uning qilgan bahodirliklaridan so‘zlab, ofarin aytar edim. O‘zi aslida er yigit bo‘lgani uchun mening davlatimda ham ko‘p bahodirlik ko‘rsatib, meni mamnun etdi. Ozarbayjon urushida qora Yusuf bilan to‘qnashganimda²³⁵, lashkarim og‘ir ahvolga tushib qoldi. Shunda u maydonda qora Yusufning o‘lgan askar boshliqlaridan birining boshini nayza uchiga sanchib, baland ko‘tardi va lashkarimga qora Yusufning boshi deb, uni o‘ldiga chiqardi. Bundan lashkarim dadillanib, jangga tashlandi va qora Yusuf lashkarining o‘rtasiga hujum qilib, qora Yusufni qochirdi. Bu urushda qora Yusuf ustidan qozonilgan g‘alabani Mengli Bug‘a nomiga yozdirdim va uning martabasini oshirdim.

AMIRLAR, VAZIRLAR, LASHKAR HAMDA RAIYATNI TAQDIRLAB, MARTABALAR VA IN‘OM SOVG‘ALAR BERISH TUZUKI

Amr qildimki, qaysi bir amir biron mamlakatni fath etsa, yo g‘anim lashkarini yengsa, unga uch narsa bilan imtiyoz bersinlar: faxrli xitob, tug‘ va nog‘ora topshirib, uni «bahodir» deb atasinlar; uni davlat va saltanat sherigi (deb) bilib, kengash majlisiga kirgizsinlar; unga chegara viloyati topshirilsin va o‘sha yerlik amirlar unga bo‘ysunsinlar. Agar amirlardan qaysi birovi to‘rani (xon o‘g‘lini) yengsa yoki biron amirzodaga shikast yetkazsa, yo biror o‘lka xonini mag‘lub etsa, uni yuqoridagi tartibda mukofotlasinlar. Chunonchi, Dashti qipchoqqa, O‘rusxonga qarshi urush uchun yuborgan amirim Iygu Temur uni yengib qaytgach, amirni mukofotlab, unga tuman (lashkar), tug‘, bayroq va nog‘ora berdim. Uni davlatimga sherik bilib, o‘zimga maslahatchi va vazir qildim. Kengashlarimga kiritdim va chegaradagi viloyatlardan birini unga takdim etib, u yerlik amirlarni unga bo‘ysundirdim.

Shunda hasadchilar uning haqida (turli uydirma) gaplar tarqatib: «O‘rusxonning ulusini talon-toroj qilib, mol-mulkini o‘ziniki qilib oldi», –dedilar. Bu gaplari bilan undan ko‘nglimizni bir oz sovutdilar. Biroq men Bahrom Chubin²³⁶ qissasini eshitib tajribam ortgandi. Voqea bunday bo‘lgan ekan. Xoqon²³⁷ uch yuz ming jangari turk askari bilan Hurmuz ibn Nushirvon²³⁸ ustiga lashkar tortdi. Hurmuz esa Nushirvonning vaziri, maslahatchisi va sipohsolori bo‘lmish Bahrom Chubinni 320 ming askar bilan xoqonga qarshi urushga yo‘lladi. U xoqon lashkari bilan to‘qnashib, uch kechayu uch kunduz jangu jadalda tin bilmadi. Oxiri xoqonni yengib, bor haqiqatni Hurmuzga arz qildi, qo‘lga kiritgan butun o‘lja, mol-mulkni Hurmuzning huzuriga jo‘natdi. Shu asnoda hasadchilar va g‘iybatchilar Hurmuz majlisida unga qarshi tuhmat qilib: «Bahrom mol-mulkning katta qismini o‘ziga olib qoldi, xoqonning asl

²³⁴ Amir Temurning Rum sultoni Boyazid I Yildirim bilan 1402 yilning 20 iyulida Anqara ostonasida bo‘lgan jang nazarda tutiladi.

²³⁵ Bu jang 1400 yili bo‘lgan.

²³⁶ *Bahrom Chubin* (vaf. 592 y.) – Sosoniylar zamonida o‘tgan mashhur sarkarda, vazir va Eron podshosi. 590–591 yillari hukmronlik qilgan.

²³⁷ Milodning 590 yili Eronga bostirib kirgan g‘arbiy turk-larning xoqoni Shaba nazarda tutilgan.

²³⁸ *Hurmuz ibn Nushirvon*–Sosoniylar sulolasidan shahanshoh Hurmuz IV (579–590), Xusrav Anushirvonning o‘g‘li. (–A.A.)

qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan qilichi va toji, javohirlar qadalgan etigini o'zlashtirib oldi», –dedilar. Hurmuz ham xomtama bo'lib, Bahromning (avvalgi) xizmatlarini unutdi. G'arazgo'y va g'iybatchi kishilarning gaplariga ishonib, Bahrom Chubinni gunohkor va xoin deb bildi. Unga ayollar yopinchi, bo'g'ov va zanjir kishan yubordi. Bahrom bo'yniga bo'g'ov, oyog'iga zanjir kishan solib, ayollar libosini kiydi. So'ng huzuriga amirlar, sipoh boshlikdarini chaqirtirib, saroyda yig'ilganlar oldiga shu alpozda chikdi. Sarkardalar va oddiy sipohiylar bu holni ko'rib, Hurmuzga ta'nayu dashnomlar yog'dirishdi. Undan ixloslari qaytdi. Sipoh Bahrom Chubin bilan ittifoq bo'lib, Hurmuz dargohiga bostirib keldi: uni saltanatdan tushirib, Ajam mamlakati saltanatining taxtiga Xusrav Parvizni²³⁹ o'tqazdilar.

Men bu voqeadan saboq olganim sababli, sipohimning ta'nayu dashnomlariga qolib ketmaslik uchun amir Iygu Temurni huzurimga chorladim; saroy xodimlari va xalqni to'plab majlis qurdim. O'rusxon ulusidan o'lja qilib olingan butun mol-mulkni bir yerga to'plab, amir Iygu Temurga va u bilan birga qilich chopgan bahodirlaru sipohiylarga in'om qildim.

Yana amr qildimki, jangda o'zini ko'rsatib, qarshisidagi g'anim lashkarini sindirgan har bir amirning martabasini oshirsinlar.

Chunonchi, Tobon bahodir To'xtamishxon bilan bo'lgan urushda (ot solib), g'anim bayroqdoriga yetib oldi va dushman bayrog'ini yerga tushirdi, o'zi bir necha joyidan yaralandi. Hasadchilar va shu qahramonlikka da'vog'arlar uning bu xizmatini mendan yashirmoqchi bo'ldilar. Lekin men uni (in'omdan) xoli qoldirish insofdan emas, deb bilib, Tobon bahodirga amirlik martabasini berdim. So'ngra unga izzat-ikrom ko'rsatib, bayroq takdim etdim.

Yana amr kldimki, o'nboshi, yuzboshi va mingboshilardan qay biri dushman safini buzib, o'z qarshisidagi askar favjini sindirsa, o'nboshi bo'lsa, shahar hokimligini bersinlar. Yuzboshi bo'lsa, uni biron mamlakat hukmdori etsinlar. Bunga misol shulki, yuzboshi Barlos bahodir To'xtamishxon bilan bo'lgan urushda yov lashkari bilan yuzma-yuz to'qnashib, dushmanni sindirdi. Uni histori Shodmon mamlakatiga hokim etib tayinladim. Yana buyurdimki, mingboshilardan birontasi qarshisida turgan g'anim lashkarini sindirsa, uni mamlakat hukmdori qilsinlar. Bunga misol, Muhammad Ozod Katur jangidan (bir oz burun) Burxon o'g'lon lashkarini mag'lubiyatta uchratgan siyohpo'sh²⁴⁰ jamoasini yengib, ularga o'nnglanmas zarba berdi. Muhammad Ozodni Kunduz va Ko'lob²⁴¹ mamlakatlariga voliy etib tayinladim.

Yana hukm chiqardimki, amirlardan qaysi biri g'anim qo'lidagi biror mamlakatni fath etib, dushman tasarrufidan ozod qilsa, shu mamlakatni uch yilga unga in'om tariqasida bersinlar.

Va amr kildimki, qaysi bir askar kdlich chopib bahodirlik ko'rsatsa, unga in'om tariqasida gurzi, qimmatbaho toshlar qadalgan o'tog', kamar, turna bellik qilich va bir ot bersinlar hamda o'nboshilik martabasiga ko'tarsinlar. Ikkinchi, uchinchi bor bahodirlik ko'rsatsa, yuzboshi va mingboshi martabasiga yetkazsinlar.

KATTA NOG'ORA VA BAYROQ BERISH TUZUKI

Amr qildimki, o'n ikki katta amirlarning har biriga bitta bayroq va bir nog'ora berilsin. Amir ul-umaroga bayroq va nog'ora, tuman tug'i²⁴² va chortug'²⁴³ takdim etsinlar. Mingboshiga esa bir tug' va karnay bersinlar. Yuzboshi va o'nboshiga bshtadan katta nog'ora bersinlar. Aymoqlarning²⁴⁴ amirlariga bo'lsa, bittadan burg'u takdim etsinlar. To'rt beglarbegrining har biriga bittadan bayroq, nog'ora, chortug' va burg'u bersinlar.

²³⁹ Xusrav Parviz (581–628) – Sosoniylar sulolasiga mansub podshoh.

²⁴⁰ Siyohpo'sh–yuziga qora mato tortilgan odam; ba'zi manbalarda Katur (Kofiriston) xalqi islomni qabul qilmaganliklari uchun shunday atalgan.

²⁴¹ Ko'lob–qadimgi Xuttalon; «Temur tuzuklari» birinchi kitobining 11 va 13 kengashlarida Xuttalon shaklida berilgan. Asarning 1868 yilgi Tehron nashrida Ko'lob emas, Xuttalon shaklida yozilgan. «Ko'lob» atamasi XVII asrdan keyingi nusxalarda paydo bo'lgan.

²⁴² Tuman shug'i–o'rta asrlarda uchiga qo'tos, ot yoli yoki dumi, yarim oy yoki kerilgan besh panja tasviri o'rnatilgan lashkarning bayroqsimon nishon-belgisi; ushbu asarda tug' atrofida to'plangan harbiy bo'linma ma'nosida ham keltirilgan.

²⁴³ Chortug'–harbiy bo'linma amirining darajasini bildiruvchi uchi o'tkir nayza; bayroqning bir turi.

²⁴⁴ Aymoq (o'moq)–bir necha qarindosh-urug'lar ittifoqi; qabila.

(O'n ikki) amirdan qaysi biri dushman favjini sindirsa yoki g'anim qo'li ostidagi biror mamlakatni fath etsa, uni takdirlab, agar birinchi (darajali) amir bo'lsa, ikkinchi (darajali), ikkinchi bo'lsa, uchinchi (darajali), uchinchi bo'lsa, to'rtinchi (darajali) amir martabasini bersinlar. Shu tartibda o'n birinchi (darajali) amirgacha davom ettirsinlar. Agar o'n birinchi (darajali) amir bo'lsa, uni o'n ikkinchi (darajali) amir qilib, bayroq, tug' va nog'ora bersinlar. Shu yo'sinda birinchi (darajali) amirga bitta tug', ikkinchisiga–ikkita, uchinchisiga–uchta, to'rtinchisiga–to'rtta tug' va nog'ora berib, ularni tumantug' va chortug' olish martabasiga yetkazib rag'batlantirsinlar.

SIPOHNING YAROQ-JABDUQLARI VA ANJOM-JIHOZLARI TUZUKI

Buyurdimki, yurish vaqtida oddiy askarlardan har o'n sakkiz kishi o'zi bilan birga bir chodir olsun, har bir askar ikki ot, bir kamon, bir sadoq (o'kdon), bir qilich, arra, bigiz, bir qop, juvoldiz, tesha, bolta, o'nta igna va (orqaga osiladigan) charm xalta olsun.

Bahodirlardan har besh kishi bir chodir olsun. Har biri bitta javshan²⁴⁵, dubulg'a, bir qilich, sadoq, yoy va tuzukka muvofiq ot olsun.

O'nboshilardan har biri o'zi bilan birga bir chodir, sovut²⁴⁶, qilich, sadoq, o'q-yoy va beshta ot olsun.

Yuzboshilardan har biri bir chodir, o'nta ot, qurol-aslahadan: qilich, sadoq, o'q-yoy, gurzi, cho'qmor, koskan²⁴⁷, zirih, bagtar²⁴⁸ olsun.

Mingboshilardan har biri o'zi bilan birga bitta chodir, bir soyabon, qurol-aslahadan javshan, dubulga, nayza, qilich, sadoq va o'q-yoydan ko'targanicha olsun.

Birinchi amir bir chodir, bir o'tov, bir juft soyabon, qurol-aslahadan shu mikdorda olsinlarki, qo'l ostidagilarga ham bergudek bo'lsin. Shunga o'xshash ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi amirdan tortib to amir ul-umarogacha har qaysilari, o'z martabalariga yarasha, chodirdan, o'tovdan, otlardan boshlab, to boshqa harbiy anjomlarga sarakom-sarishta qilib qo'ysinlar. Birinchi amir bir yuz o'n ot, ikkinchi amir bir yuz yigirma, uchinchi amir bir yuz o'ttiz, to'rtinchi amir bir yuz qirq ot, amir ul-umaroga yetguncha tartib shunday bo'lsin. U esa o'zi bilan birga uch yuzdan kam ot olmasin.

Piyodalar bo'lsa har biri o'zi bilan birga bir qilich, bir kamon va ko'targanicha o'q-yoydan olsinlar. Biroq jang paytida tuzuklarda ko'rsatilganidan kam bo'lmasin.

URUSH VA TINCHLIKDA²⁴⁹, «YOTISHU HUZUR»DA²⁵⁰ VA MAJLIS YIG'INLARDA HOZIR BO'LISH TUZUKI

Amr qildimki, sipohiyar, amirlar, mingboshilar, yuzboshilar va o'nboshilar devonxonaga, bazm-majlislariga kulohsiz, etiksiz, kavushsiz, bo'rk yoqalik chakmonsiz, xanjarsiz²⁵¹, qilichsiz hozir bo'lmasinlar. O'n ikki ming qilich osgan askar urushu tinchlik vaqtida butun yaroq-aslahalari bilan ko'shkda, devonxonaning o'ngu so'l tarafidan, orqasidan va oldidan qurshab tursinlar. Shu tartibda har kecha ulardan ming kishi soqchilik qilish uchun hozir bo'lishsin. har yuz qilichlik ustiga bir yuzboshi qo'yilsin va unga shartlashilgan maxfiy so'zni²⁵² aytsinlar.

Yana amr qildimki, urush paytida o'n ikki amirdan har biri, mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar o'n ikki ming qurollangan otliq sipohiy bilan bir kecha-kunduz davomida har qaysilari xonni qo'rikdash uchun hozir bo'lsinlar. Bu o'n ikki ming otliq lashkarni to'rt favjga bo'lib, bir favjini barong'orga, boshqasini javong'orga, bittasini O'rduning

²⁴⁵ *Javshan*—oddiy temir sovut.

²⁴⁶ *Matnda «zirih»* – sovutning simdan to'qilgan, o'q va tig' o'tmaydigan bir turi.

²⁴⁷ *Koskan*—bosh kiyimi ostidan o'raladigan sim ro'mol. U jangchini o'q, qilich va gurzi zarbidan saqlagan.

²⁴⁸ *Bagtar*—temir simdan to'qilib, usti baxmal yoki boshqa mato bilan o'ralgan harbiy kamzul.

²⁴⁹ *Matnda «Bazmu razm».*

²⁵⁰ *Matnda «Potash»* – ya'ni lashkar dam olayotgan payt. (–A.A.)

²⁵¹ *Matnda «Bo'kda».*

²⁵² *Matnda «Yo'qiy»* –ya'ni o'ran (parol) deyilmoqchi.

oldiga, boshqasini esa O'rduning orqa tarafiga tayinlasinlar. Ushbu favjlar navbatma-navbat O'rdudan yarim farsang uzoqlashib soqchilik qilsinlar. Ushbu to'rt sipohiy favj o'zlari uchun hirovul belgilasinlar, hirovuldan esa qorovullar tayinlansin. Ular bo'lsa ehtiyotkorlik va hushyorlikni qo'ldan bermay, O'rduga xabar yetkazib tursinlar.

Yana hukm qildim, atrofimda joylashgan lashkar va O'rduga, har biriga bittadan kutvol tayinlasinlar va O'rduni qo'rikdash, soqchilik qilish ishlari shular ustiga yuklansin. Bozor aholidan²⁵³ soliq olish ham shular zimmasida bo'lsin. Agar O'rdi aholidan biron kimsaning narsasi o'g'irlansa, ular javobgarlikka tortilsinlar.

(Lashkar orasidan) to'rt favj chopqunchilar tayinlashni buyurdim. Bular to'rt farsang masofada lashkar yonida yurib, ularni qo'rikdab borsin. Bordiyu lashkardan biron kishi o'ldirilganini yoki yaralanganini ko'rsalar, uning ishini o'z zimmalariga olishlari lozim. Agar biron kimsaning narsasi o'g'irlansa, ular javobgardirlar.

Yana buyurdimki, lashkarning uchdan bir qismi chegaralarni qo'rikdash ishiga belgilansin; ikki qismi esa doim saltanat xizmatiga hozir tursin.

VAZIRLARNING XIZMAT QILISH TUZUKI

Amr qildimki, to'rt vazir har kuni devonxonada muqarrar hozir bo'lsinlar.

Birinchisi—mamlakat va raiyat vaziri. Bu vazir mamlakatning muhim va kundalik ishlarini, raiyat ahvolini, viloyatlardan yig'ilgan hosil, soliq-o'lponlar, ularni taqsimlash, kirim-chiqimlarni, (mamlakat) obodonligini, (aholining) farovonligi ishlarini va mulkni qay tarzda tartibga keltirayotganligini menga bildirib tursin.

Ikkinchisi—sipoh vaziridirki, sipohiylarning ulufasi va tanxohi borasida menga ma'lumot bersin; sipoh tarqoq holatga tushib qolmasligi uchun ularning ahvolidan xabardor bo'lsin, vaziyatni menga anglatib tursin.

Uchinchisi—egasiz qolgan, o'lib ketgan va qochganlarga tegishli mollarni, kelib-ketayotgan (savdogarlar va sayyoxdar)ning mol-mulkidan olinadigan zakot va bojlarni, mamlakat chorvalarini, ularning o'tlov-yaylovlarini boshqarib, bularning barisidan yig'ilgan daromadni omonat tarzida saqlovchi vazirdir. U g'oyib bo'lganlar va o'lganlarning mol-mulki bo'lsa, merosxo'rlariga topshirsin.

To'rtinchisi—saltanat ishlarini yurituvchi vazir. U butun saltanat idoralarning kirim-chiqimlari, xazinadan sarf qilingan tamom xarajatlar, (hatto) otxona va (saroydagi) boshqa jonzotlarga qilingan xarajatlargacha ogoh bo'lishi lozim.

Yana amr qildimki, chegara yerlar va menga tobe' mamlakatlarga oid (ishlarga mas'ul) uch vazirdan iborat davlat hay'ati tuzilsin. Ular mazkur yerlardagi moliyaviy muomalalar va keladigan daromadlarni boshqarsinlar.

Bu yetti vazir devonbegiga bo'ysunishi lozim hamda u bilan ittifoqda muhim moliyaviy ishlarni amalga oshirmokdari va mening arzimga yetkazmoqlari zarur.

Yana hukm qildimki, bir kishini arzbegi qilib tayinlasinlar. U sipoh, raiyat va arz-dod qilib (huzurimga) keluvchilarning ahvolini, mamlakatning obod-xarobligini, muhim ishlardan qaysi biri bitgan-bitmaganligini mening arzimga yetkazib tursin.

Amr qildimki, sadri a'zam sayyidlar va boshqa arboblarga suyurg'ol tariqasida berilgan yerlar hamda vaqflarning ahvolini, ular vazifalarini qay darajada ado etayotganini, ularga ajratilgan jamg'armalarning taqsimlanishini menga arz qilib tursin.

Islom qozisi shariat ishlarining borishi va ajrim qozisi dunyoviy ishlar haqida menga bildirib tursinlar.

Yana amr qildimki, saltanat ishlari, mamlakatni idora etish, undagi o'zgarishlar, almashtirishlar, sipohiylar va amirlarning tayinlanishi, turli kengash-tadbirlarni xos majlisda menga arz etsinlar. Bu majlislarda maxfiy va sirli ishlarni pinhon tutishga qodir maxsus kotib hozir bo'lib, rostlik qalami bilan maxfiy-yashirin kengashlarni va gaplarni yozib borsin.

Va yana majlis kotiblarini²⁵⁴ tayinlashni buyurdimki, devon majlisida navbatma-navbat hozir bo'lib, majlisda ko'rilgan, hal qilingan muhim masalalar va ayrim ishlar tafsilotlarini yozib olib, saqlasinlar. Menga arz qilingan

²⁵³ *Bozor ahli*—harbiy yurishlar vaqtida o'g'ruqda savdo-sotiq bilan mashg'ul bo'lgan kishilar. Ular askarlardan o'lja tushgan mollarni arzon bahoda sotib olish va o'z galida askarlarning ehtiyojiga zarur bo'lgan narsalarni sotish uchun doimo lashkarga hamroh bo'lganlar. Askarlarning o'zlari ham fursat kelganda oldi-sotdi bilan shug'ullanganlar. (—A.A.)

gaplar, chiqargan hukmlarim, majlislarda ko‘rilgan mamlakat ahamiyatiga molik ishlardan tortib, juz‘iy ishlargacha barchasini qalamga olib, (boshimdan kechirgan) voqealar daftariga kirgizsinlar.

Saltanatning har bir idorasida bo‘ladigan kirim-chiqimlarni, kundalik xarajatlarni yozib borish uchun bir kotib tayinlansin.

ULUSLAR, QO‘SHINLAR²⁵⁵ VA TUMANLARNING²⁵⁶ AMIRLARINI TAYINLASH TUZUKI

Buyurdimki, yurish vaqtida har bir ulus va tuman amiri har chodirdan²⁵⁷ bir otliq, har ikki olachukdan bir otliq, har bir uydan bir otliq askar ajratib, o‘zlari bilan birga olib ketsinlar. Ular qaysi mamlakatga kelib tushsalar, oladigan ulufalari o‘sha yerning sug‘oriladigan maydoni va o‘tlog‘i hisobidan belgilansin. Uluslarning amirlariga yarg‘u²⁵⁸ va bayroqlar bersinlar. Amirlar uluslar va tumanlarning hol-qudratiga yarasha otliq askar hozirlab, yurishga olib kelsinlar.

Qaramog‘imdagi qirq aymokdan o‘n ikkitasiga–barlos, tarxon, arg‘in, jaloyir, tulkichi, do‘lday, mo‘g‘ul, sulduz, to‘qay, qipchoq, arlot, totorga tamg‘a berilsinkim, bular mening xos navkarlarim bo‘lib hisoblansinlar.

Barlos urug‘idan (quyidagi) to‘rt kishini amir ul-umaro qildim: Amir Xudoydod, unga Badaxshon mamlakatini in‘om etdim; amir Jaku, amir Iygu Temur va amir Sulaymonshohga ham bittadan chegara mamlakatini tortiq qildim. Barlos urug‘idan yana yuz kishini mingboshi qildim. Amir Jaloliddin barlosni o‘ninchi amir, amir Abu Sa‘idni to‘qqizinchi amir darajasiga ko‘tardim.

Tarxon ulusidan amir Boyazidni yettinchi amir darajasiga tayinladim. Ulardan yigirma kishini yuzboshi qildim.

Arg‘in ulusidan Tosh Xo‘jani sakkizinchi amir qildim. Bulardan yigirma kishini mingboshi, yuzboshi va o‘nboshi qilib tayinladim.

Jaloyir ulusidan Tug‘ Temur va Sher Bahromni sakkizinchi va to‘qqizinchi amir etib tayinladim. Bulardan yigirma kishini yuzboshi va o‘nboshilikka belgiladim.

Tulkichi ulusidan Uljaytu Apardiyga amirlik martabasini berdim.

Do‘lday ulusidan Tobon bahodir va Son bahodirga amirlik martabasini berdim.

Mo‘g‘ul ulusidan Temur Xoja O‘g‘lonni amirlik martabasiga yetkazdim.

Sulduz ulusidan Elchi bahodirga amirlik martabasini berdim.

To‘qay ulusidan Ali Darvishni amir qildim.

Qipchoq ulusidan Sari Bug‘aga amirlikni berdim.

Arlot ulusidan amir Muayyidnikim, singlim uning nikohida edi, amir ul-umaro etib tayinladim. Salaychi bahodirni ham amirlikka ko‘tardim.

Totor ulusidan Qo‘naqxonga amirlik (martabasini) berdim.

Tamg‘aga yetmagan yigirma sakkiz aymoq boshlikdariga ulus amirligini berdim. Ular yurish va jangu jadal paytida tuzukka binoan o‘z ulusidan otliq askar to‘plab, hozir bo‘lsinlar.

NAVKARNING BEGIGA VA BEKNING NAVKARIGA MUOMALA QILISH TUZUKI

Haqiqiy navkar bilsinkim, u agar (qo‘l ostida) o‘z navkari bo‘lgan takdirda undan nimani talab qilsa, uning begi ham undan aynan shu narsani kutadi. Shunday bo‘lgach, o‘zini bek xizmatidan ozod etilgan deb hisoblamasin. Yana shuni ham bilishi kerakki, agar begi unga avvaliga inoyat-marhamatlar ko‘rsatsayu, oxiri inoyatsizligu iltifotsizlik

²⁵⁴ Matnda «majlisnavison».

²⁵⁵ *Qo‘shin (qo‘shun)*–lashkar bo‘linmasining atalishi; ammo bir qo‘shinga birlashtirilgan askarlar soni tayin bo‘lmagan. Turli manbalarda bir qo‘shin 50–100 kishidan 600–1000 kishigacha yetgani qayd etilgan.

²⁵⁶ *Tuman (shumon)*–o‘n mingdan iborat raqamni anglatib, lashkar hisobiga ham, mablag‘ hisobiga ham nisbatan qo‘llangan. Ko‘pincha mazkur raqamdan iborat lashkar birikmasi va bu birikmani yuborishi lozim bo‘lgan qabila yoki urug‘lar uyushmasi ma‘nosida keladi.

²⁵⁷ Matnda «xirgohdan».

²⁵⁸ *Yarg‘u*–yaso va yo‘sun (qonun) asosida chiqarilgan hukm; bu yerda biron haq-huquq beruvchi rasmiy hujjat ma‘nosida.

qilsa, u holda ayb va nuqsonni begidan emas, o'zidan axtarsin. To'g'ri navkar o'z begiga ixlos qo'yib, xolis xizmat qilishi kerak. Qaysi navkar begiga ixlos qo'ymay, ko'nglida gina-kudurat sakdasa, ixlossizlik va adovati tufayli baxtsizlikka duchor bo'ladi. Lekin o'z begiga ixlos qo'ygan navkarning boyligiyu davlati va noz-ne'matlari kundankun ortib boradi.

Begiga e'tiqodi kuchli navkar ulkim, uning og'ir-qattiq e'tirozli so'zlaridan ranjib, ko'nglida kek saqlamaydi. Begidan tanbeh eshitsu, o'zini aybdor deb biladi. Bunday navkar ta'minu tarbiyaga loyikdir.

Qaysi navkarning himmati yemak-ichmak, yaxshi kiyinmakkagina bog'lanar ekan, albatta, ish vaqtida sustkashlik qiladi.

Qaysi navkar o'z xizmati, haq-burchini unutib, ish vaqtida (mehnatdan) yuz o'girar ekan, unday navkardan yuz o'girmoq lozim. Qaysi navkar ish vaqtida bahona izlab, jangu jadal paytida ijozat so'rab, qochishni mo'ljallasa, bugungi ishni ertaga qoldirsa, Po'lod va Temur O'g'lon boshimga ish tushganda o'zlarini shu qabilda tutib, meni tashlab ketganlari kabi, bunga o'xshash navkarlar nomlarini ham tilga olishga munosib emasdir. Bunday odamlarni parvardigori olam (hukmiga) topshirish zarur.

Yana haqiqiy podshohlarga lozimdirki, qaysi navkarni o'zlari ulug'lab (martabasini) ko'targan bo'lsalar, tezda uni xorlab tuban tushirmasinlar. O'zlari ko'targan kishilarni pastta urmasinlar. Kimniki bilgan va tanigan bo'lsalar, uni unutmasinlar. Agar ahyon-ahyonda uning izzat-nafsigaga tegib xo'rlagan bo'lsalar, evaziga ilgarigidan ikki barobar ortiq izzatini oshirsinlar va o'sha navkarni o'z ixlosiyu e'tiqodiga havola qilsinlar. Agar u ko'nglida gina-advat saqlasa, tez orada o'zi baxtsizlikka uchraydi. Begining ko'nglida yaxshiligi bilan joy olgan har bir navkar kuni kelib yaxshilik ko'rishi anikdir.

Qaysi bir navkar o'z ixtiyori bilanmi yoki ixtiyorsizmi begidan ajrab ketsayu, keyinroq yana qaytib kelsa, uni hurmatlasinlar, chunki u ajralib ketganidan pushaymonligi uchun ham qaytib kelgan.

Yana amr qildimki, g'anim tomonidan navkar bizga qarshi qilich ko'tarar ekan, o'z yurtining tuz haqini halollagan sanaladi. Agar shunday kishilardan birontasi jang paytida qo'lga tushsa yoki g'anim tomonidan umidi uzilib, bizga kelib xizmat qilishni istasa, uni aziz tutsinlar, martabasini oshirib, sodiq odam deb hisoblasinlar. Chunonchi, Mengli Bug'a, haydar Andxudiy va amir Abu Sa'id—bular olti ming otliq askar bilan Balx daryosi²⁵⁹ bo'yida menga qarshi jang qildilar. Keyinroq, Tug'luq Temurxondan noumid bo'lib, mening panohimga kelganlarida ularga izzat-ikrom ko'rsatib, histori Shodmon, Andijon va Turkiston viloyatlarini ularga in'om qildim.

Va amr qildimki, har bir navkar g'anim nazdida hurmat-e'tiborga ega bo'lib qadrlansayu, biroq jangu jadal paytida o'z begiga xiyonat qilsa, uning dushmaniga do'stlik ko'rsatsa, tuz haqini, bek hurmatini, navkarlik (burchini) va (undan) ko'rgan noz-ne'matlarini unutsa, o'z begining dushmaniga yon bosib, uni o'z begidan ustun qo'ysa, bunday kimsani xizmatga yo'lat masinlar. hayotning o'zi bundaylarning qilmishiga yarasha jazosini beradi.

Qaysi bir navkar yurish vaqtida o'z begidan yuz o'girib, undan ajralib, (sizning) oldingizga xizmat istab kelsa, unday navkarga ishonib bo'lmaydi. Agar u ma'lum muddatdan keyin ko'p xizmat qilib fidokorligini ko'rsatsa, u chog'da uni olib qolsa bo'ladi. Agar (biron navkar) tinchlik vaqtida sizga xizmat qilishni ixtiyor etsa, uni qadrlasinlar.

Agar vazirlardan yoki navkarlardan birontasi (urush kunlarida) tadbirkorlik ishlatib, dushman bilan aloqa bog'lab, unga oshnolik qilganday o'z begining ishini bitirsa, unday odamni eng aqlli do'stlardan va xizmatkorlardan deb hisoblash zarur. Lekin biror navkar yov bilan kelishib, o'z egasiga munofiqlik qilsa, bunday navkarni dushman qatorida sanash lozim.

Agar navkarlardan biri qilich chopishib, g'animni sindirar ekan, g'arazgo'y odamlarning uning haqida aytgan gaplariga quloq solmasinlar. Uning qilgan xizmatlarini yashirmasinlar, bir xizmatini o'nga yo'ysinlar, martabasini oshirsinlar, toki boshqa navkarlar buni ko'rib jonbozlik qilishga rag'batlansinlar.

Sipohiy favjlardan yoki amirlardan qaysi biri yov bilan kelishib, do'stu oshno bo'lib yashash yo'lidan burilib, g'animlar safiga birlashar ekan, ularni yurtdan chiqarib, hech yerdan o'rin bermasinlar. Bunga misol, Kesh²⁶⁰ lashkarining sarkardalari mendan yuz o'girib, amir hoji Barlos lashkariga qo'shildilar. Shundan keyin men ularga ishonmay qo'ydim.

²⁵⁹ *Balx daryosi*—Amudaryoning o'rta oqimdag nomi. (—A.A.)

²⁶⁰ *Kesh*—Shahrisabz shahri va viloyatining o'rta asrlardagi nomi.

Agar navkarni biron mamlakatga hokim qilgan bo'lsalaru, u bevafofigidan dushman bilan kelishib, yurtni unga taslim qilsa, o'lim jazosiga mahkum etsinlar. Mamlakatni qo'l ostida sakdab qololgan navkarni esa yuqori martabaga ko'tarib, hurmatlasinlar. Qaysi bir amir urush kunlari, ahvol tang bo'lgan paytda, jang maydonida ixlos qadamini mahkam qo'yib, do'st-oshnolik haqini sakdagan bo'lsa, uni o'z og'a-inisidek ko'rsinlar. Chunonchi, Kesh amirlari va lashkari mendan butunlay yuz o'girganlarida va amir Jaku Barlosdan boshqa hech kimsa oldimda qolmagan bir paytda, men amir Jakuni o'z aziz og'amday ko'rib, davlatimning ishonchli odami deb bildim. Uni amir ul-umaro etib tayinlab, Balx va hisor mamlakatlarini unga in'om qildim.

DO'STU DUSHMANGA MUOMALA QILISH TUZUKI

Turon mamlakatini fath etgan kunim va poytaxt Samarqandda saltanat taxtiga o'tirganimdan so'ng, do'stu dushman bilan (muomalada) bir tekis yo'l tutdim. Menga yomonlik qilgan, makr-hiyla ishlatib, jang maydonida menga qarshi qilich yalang'ochlagan Badaxshon amirlari, turku tojik qo'shinlarining ba'zi amirlari qilgan qing'ir ishlaridan qo'rquvda edilar. Chorasiz qolib, iltijo bilan mening panohimga kelganlarida ularga shunday yaxshiliklar qildimki, mening inoyatim va xayr-ehsonimni ko'rib, o'zlari sharmanda bo'ldilar. Kimni ranjitgan bo'lsam, ehsonu in'omlar bilan ko'nglidagi xafagarchilikni chiqardim va martabalariga qarab imtiyozlar berdim.

Lekin Sulduz va Jeta amirlaridan nafratlandim, chunki ular Qobulshoh²⁶¹ chingiziyni amirlik, keyinroq xonlik (taxti)ga o'tkazib, unga do'stona ixlos bilan xizmat qilish xususida ahdu paymon qilgandilar. Biroq keiirroq, mening saltanat taxtiga ultirganimni eshitishgach, menga xushomad qilmoqchi bo'lib, ontlarini buzdilar va uni o'ldirdilar.

Menga hasad qilib, o'ldirishga qasd qilgan kishilarga shunchalik sovg'a-in'omlar berib, muruvvatu ehson ko'rsatdimki, bu yaxshiliklarni ko'rib, xijolat teriga g'arq bo'ldilar.

Hamisha mening roziligimni olib ish tutgan do'stlarim oldimga panoh izlab kelganlarida, ularni o'zimning baxtu davlatimga sherik bilib, hech qachon mol-mulk va tirikchilik ashyolarini ulardan ayamadim.

Yana o'z tajribamdan bildimki, sodiq va haqiqiy do'st ulkim, o'z do'stidan ranjimaydi, do'stining dushmanini o'z yovi deb biladi. Agar kerak bo'lsa, do'sti uchun jonini ham ayamaydi. Shundayki, amirlarimdan qay birlari menga jon-dili bilan hamrohlik qilgan bo'lsalar, men ham ulardan hech narsani ayamadim.

Yana o'z tajribamda ko'rdimki, akdli dushman, johilu nodon do'stdan yaxshiroq ekan. Chunonchi, amir Qazag'anning nabirasi amir Husayn nodon do'stlardan edi. Uning do'stlik yuzasidan qilgan ishlarini hech bir dushman qilmaydi.

Amir Xudoydod menga shunday dedi: «Dushmaningni la'lu javohirdek saqlagil, qachonki biron toshloq yerga kelib qolsang, uni olib toshga shunday urginki, talqoni chiqib, undan nishon ham qolmasin». U yana shunday dedi: «Agar dushmaning bosh urib panohingga kelsa, rahm qilib, yaxshilik va muruvvat ko'rsatgil». Chunonchi, men To'xtamishxonga qilganim kabi. U panohimga sig'inib kelganda, unga yaxshilik va muruvvat ko'rsatdim. Agar dushman sendan muruvvat va xayr-ehson ko'rsayu, yana qaytadan dushmanlik yo'lini tutsa, uni parvardigorning (hukmiga) topshir.

Chin do'st uldirki, do'stidan hech qachon ranjimaydi, agar ranjisa ham, uzrini qabul qiladi.

SALTANAT SAROYIDA O'TIRISH VA O'RIN OLISH TUZUKI

Amr etdimki, o'g'illarim, nabiralarim, qavm-qarindoshlarim o'z daraja va martabalariga yarasha xuddi oy qo'rg'onlagandek, saltanat taxtini o'rab o'ltirsinlar.

Sayyidlar, qozilar, ulamo, fuzalo, shayxlar, ulug'lar va aslzodalar o'ng tomondan o'rin olsinlar.

Amir ul-umaro, beklarbegi, amirlar, no'yonlar, ulus, tumanlar, qo'shinlarning sardorlari va amirlari, mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar o'z martabalariga yarasha, chap qo'l tomonda o'tirsinlar.

²⁶¹ *Qobulshoh*—asli chingiziy shahzodalardan, darvishtabiat odam bo'lgan. 1364 y. boshida amir Husayn va Amir Temur uni xon ko'targan edilar.

Devonbegi va vazirlarning o‘rnini taxt qarshisidan ko‘rsatdim. Turli mamlakatlar, el-uluslarning yurt-og‘alari va beklari esa, vazirlar orqasida qator bo‘lib o‘tirishlarini buyurdim.

Bahodir degan faxrli nomga ega mard yigitlar, qilich chopib tanilgan o‘g‘lonlar saltanat taxtining orqasida, o‘ng qo‘l tomonda o‘tirsinar. Qorovulbegilarni esa saltanat taxtining orqasida, chap qo‘l tomonda o‘tirishlarini buyurdim.

Hirovul amiri mening ro‘paramdan o‘rin olsin. Ichki²⁶², xususiy yasovulim esa katta chodir eshigi oldida, taxtim poyasining to‘g‘risida tik tursin. Arz-dod qilib kelganlar o‘ng va chap tomonda tik tursinlar.

Oddiy sipohiyalar, xizmatchi va saroy kishilari²⁶³ har qaysilari o‘z martabalariga yarasha saf tortib, o‘z joylarini bilib tik tursinlar.

O‘rin olish qoidalarining bajarilishini nazorat qiluvchi to‘rt amirga, majlisga hozir bo‘lganlarni o‘z tartibi bilan taxtimning o‘ng va so‘l, oldi va orqasiga joylashtirishlarini buyurdim.

Yana hukm qildimki, qachon majlis qoidaga muvofiq tartibga keltirilgach, ming tovoq osh, ming dona non keltirib, umum yig‘ilganlarga shohona ziyofat bersinlar. Ming tovoq oshni mumtoz va xos kishilar bazmiga olib kelib, shundan besh yuz tovog‘ini ulus amirlariga, sarkardalarga, oqsoqollarga, har qaysisining nomiga atab tarqatsinlar.

MAMLAKATLARNI ZABT ETISH TUZUKI

Biron mamlakatda jabr-zulm va fisqu fasod kuchayib ketarkan, asl podshohlar adolat o‘rnatishib, fisq-fasodni, zulmni yo‘qotish niyatida ana shunday mamlakatga hujum boshlashi lozim. Tangri taolo shu niyatning sharofati bilan mamlakatni zolimning qo‘lidan tortib olib, odil (podshoh)ga topshiradi.

Chunonchi, men Movarounnaxr viloyatida adolat o‘rnatish niyatida uni zolim mo‘g‘ullar toifasining qo‘lidan tortib oldim.

Qaysi bir mamlakatda shariat zaiflashgan bo‘lsa, Olloh ulug‘ qilgan narsalarni xor tutsalar va Xudoning xos bandalarini ranjitsalar, chinakam jahongir sulton hazrati Muhammad sallollohu alayhi vasallam dini va shariatiga rivoj berish uchun o‘sha mamlakatta kirsin. Xudoning rasuli unga madadu inoyat ko‘rsatgay. Bunga misol, men Xindiston poytaxtini Feruzshohning²⁶⁴ nabirasi Sulton Mahmuddan, Malluxon va Sarangdan²⁶⁵ tortib oldim, dinu shariatga rivoj berdim va o‘sha diyorning butxonalarini buzdirdim.

Qaysi mamlakatning aholisi o‘z hokimi yoki voliysidan ozor chekkan va o‘sha diyor ahlining ko‘ngli o‘z voliysidan qolgan bo‘lsa, mamlakatlarni zabt etguvchi chinakam podshoh u yerlarni o‘z tasarrufiga olsin. Odil podshoh u yerga qadam qo‘yishi bilan fathu zafar ham unga yor bo‘lib, (u bilan) birga kiradi. Bunga misol, men Xuroson viloyatini Kurt sultonlaridan²⁶⁶ ajratib oldim²⁶⁷. Xuroson poytaxti–Hirotda qarab yuzlanishim bilan Sulton g‘iyosiddin butun mamlakatni, xazina-dafinalari bilan peshkash qilib menga topshirdi²⁶⁸.

Qaysi mamlakatda dindan qaytishlik, xudosizlik kuchaysa va u diyorning aholisi, sipohu raiyat turli maslakka kirib ittifoqlari buzilsa, u mamlakatning halokati yaqindir. Chinakam jahongir podshoh unday yurtni o‘z tasarrufiga olishi lozim. Misol uchun men Iroqi ajam va Fors viloyatlarini mal‘un dinsizlar vujudidan tozaladim, zolim hukmdorlarni ag‘darib, xudo bandalarini ularning jabr-zulmidan qutqazdim.

Qaysi bir viloyat xalqining e‘tiqodi hazrati Sayyid al-mursalin²⁶⁹, unga Ollohning marhamatlari bo‘lsin, xonadoni aqidalaridan farkdanib o‘zgargan bo‘lsa, podshohdar o‘sha viloyatni tasarruflariga olishlari va u yer aholisini buzuq e‘tiqodlaridan qaytarishlari lozim. Bunga misol, men Shom viloyatiga kirib, buzuq e‘tiqodli kishilarni jazoladim.

Jahongirlik qilishga kirishganimda to‘rt narsani xotirimda mahkam saqladim.

Birinchisi–qaysi mamlakatni zabt etmoqchi bo‘lsam, to‘g‘ri kengash va tadbir bilan ish tutdim.

²⁶² *Ichki*–podshoh va xonlarning xos xizmatchilari, beklar.

²⁶³ Matnda «*shilon*».

²⁶⁴ *Feruzshoh*–Shimoliy Hindistonda hukmronlik qilgan Tug‘loqiylar sulolasi (1320— 1413) dan chiqqan hukmdor. 1351–1388 yillari hukmronlik qilgan.

²⁶⁵ *Sarang*–Malluxonning inisi. O‘sha paytlarda Mo‘lton viloyatining hokimi lavozimida turgan.

²⁶⁶ *Kurt sultonlari*–G‘ur bilan hiroti idora qilgan sulola, unga Malik Shamsiddin Muhammad (1245–1278) asos solgan.

²⁶⁷ Amir Temur hirotidagi Kurtlar sulolasini 1381 yili tugatgan.

²⁶⁸ Ya‘ni, Xuroson xalqi Amir Temurni xaloskor sifatida kutib olgan.

²⁶⁹ *Sayyid al-mursalin*–barcha payg‘ambarlarning yetakchisi (Muhammad payg‘ambarning faxrli nomlaridan).

Ikkinchisi–xatoga iul quymaslik uchun har bir ishni ko‘p o‘ylab, sergaklik va ehtiyotkorlik bilan qildim. Shuning uchun menga Ollohning madadu inoyati yetib, nima tadbir qo‘llagan bo‘lsam, to‘g‘ri va rost chikdi. Har yer elulusining tabiati va xalkdning mizojlarini xotirimga keltirib, ularning tabiatiga muvofiq yo‘l tutib, shunga qarab ularga hokim tayinladim.

Uchinchisi–uch yuz o‘n uch asil zotli, shijoatli va aql-farosatli er yigitlarni atrofimga birlashtirdim. Birlik-ittifokdari shunday ediki, hammalari go‘yo bir tandek edilar. Barchalarining maqsadlari, ra‘ylari, so‘zlari va ishlari bitta edi. Bir ishni qilaylik deb qaror qilsalar, tugatmagunlaricha undan qo‘l uzmas edilar.

To‘rtinchisi–bugungi ishni ertaga qoldirmadim. YUMshokdik lozim bo‘lsa, muloyimlik qildim; qattiqqo‘llik ishlatish vaqti yetsa, qat‘iy choralar ko‘rdim. Shoshmaslik kerak yerda shoshilmadim, shoshilinch ishlarni kechiktirmadim. Qaysi ishni chorayu tadbir bilan bitirishning iloji bo‘lsa, unda qilich ishlatmadim.

Kunduzlari tajribali va dono kishilar bilan turli mamlakatlarni zabt etish shatranji ustida bosh qotirdim. Kechalari bo‘lsa to‘shagimda yonboshlab olib, mamlakat ishlarini qanday yurgizish kerakligi haqida o‘yladim va ularni bajarish vositalarini o‘zimcha tasavvur qilib ko‘rdim. O‘zga mamlakatlarni zabt etish yo‘llarini o‘z ko‘nglimda chamalab, qay tarzda hujum qilib, qanday chekinish mumkinligini belgilar edim. Sipohiyalarim bilan qanday muomala qilishim to‘g‘risida fikr yurgizib, qaysi birini qanday tarbiyat qilishim kerak, qaysi ishni qay biriga topshirsam, xato qilmagan bo‘laman deb, har ishning oldi-ketini o‘ylar edim.

Sipoh boshlikdaridan qaysi biri menga do‘stlik qilsa, uni haddan ortiq xayru ehsonlar bilan siyladim. Yaxshilik qilsam, yomonlik bilan javob bergan kimsalarni nopok deb bildim. Ikki olam sarvari va (Olloh) ning rasuli debdilarkim: «Zinodan tug‘ilgan kishi o‘ziga yaxshilik qilgan odamga yomonlik qilmaguncha dunyoni tark etmaydi».

Pirim menga yozdikim: «Xudoning va payg‘ambarining hukmiga amal qilgin, rasulullohning zurriyotiga yordam ber, Tangrining ne‘matlarini yeb, yana unga va uning payg‘ambarlariga dushmanlik qilgan podshohlarni Ollohning mulkidan chiqar. Parvardigorning mulkida adolatli ish tutgilkim, shunday demishlar: «Mamlakat kufr bilan turishi mumkin, lekin zulm bor yerda turolmaydi...»

Qabih xatti-harakat, yomon ishlardan Olloh mulkini tozalagin. YOmon taom badanga qanday ziyon qilsa, yomon xatti-harakat ham olamga shunday ta‘sir ko‘rsatadi. Zulmning nom-nishonini yo‘qot. Zolimning dunyoda uzoq hayot kechirishini yaxshilikdan deb bila ko‘rma. Zolim va fosikdarning uzoq yashashiga sabab shuki, o‘zlaridagi bor yomonliklarini yuzaga chiqarib, tugatmagunlaricha Tangri ularga muhlat beradi, keyin Ollohning qahru g‘azabiga uchraydilar. Gohida Ollohning qudrati bilan zolimlar, fisqu fujur qiluvchilar birdan bandu zindonga, talon-torojga, ochlikka, qahatga, vaboga, to‘satdan o‘lishga giriftor bo‘ladilar. Gohida begunoh bo‘lgan yaxshi, to‘g‘ri va taqvodor kishilar ham yomonlarning qilmishlaridan ofatu baloga uchraydilar. Shundaykim, to‘qayga o‘t tushsa, ho‘lu quruqqa qaramay barchasini kuydiradi. Kofirlar, zolimlar, fosiqu fujurlar qancha ko‘p zulm-xiyonat, fisq-fasod qilsalar, noz-ne‘matlari shuncha ko‘payar ekan, deb o‘ylamagin. Qisqasi, ularning ne‘matlari ko‘payishining sababini bilib olish kerak. Buning sababi ushbudir: «Ehtimol, haqiqiy ne‘matlar beruvchi (Olloh)ning inoyatini ko‘rib, ular (balki) zulmdan, fisq-fasoddan qaytib, imon-insofga kelib, uning ne‘matlariga shukr etarlar», deb shundai qilingandir. Biroq Ollohga shukr aytishni unutarkanlar, Tangrining dargohiga qaytmas ekanlar, Xudo va uning rasuli ne‘matlari haqini bilmas ekanlar, oxir-oqibat Parvardigorning qahru g‘azabiga giriftor bo‘ladilar».

Pirimning bu maktubi menga yetib kelgach, Xudo mulkini zolimlar, bid‘atchi munofikdar, fosiqu fujurlar qo‘lidan tortib olish, ularni yo‘qotish uchun belga himmat kamarini bog‘ladim.

SALTANATNI IDORA QILISH TUZUKI

Qaysi mamlakatni zabt etgan bo‘lsam, o‘sha yerning obro‘-e‘tiborli kishilarini aziz tutdim; sayyidlari, ulamolari, fuzalo va mashoyixlariga ta‘zim bajo keltirdim, ortiq hurmatladim. Ularga suyurg‘ol, vazifalar berib, maoshlarini belgiladim, o‘sha viloyatning ulug‘larini og‘a-inilarimdek, yoshlari va bolalari bo‘lsa o‘z farzandlarimdek ko‘rdim. Mazkur mamlakatlarning sipohi uchun dargohimga yo‘l berdim. Raiyatini o‘zimga qaratib oldim. Xammani qo‘rquv va umid orasida saqladim. Xar mamlakatning yaxshi kishilariga men ham yaxshilik qildim, nafs yomonlar, buzukdar va axloqsiz odamlarni mamlakatimdan quvib chiqardim. Pastkash va razil odamlarga o‘zlariga loyiq ishlar topshirdim

hamda haddilaridan oshishlariga yo‘l qo‘ymadim. Xar elning ulug‘larini va sharaf-e‘tiborli kishilarini hurmatlab, martabalarini oshirdim. Xar mamlakatda adolat eshigini ochdim, zulmu sitam yo‘lini to‘sdim.

(O‘z erki bilan) menga bo‘ysungan viloyat hokimlariga o‘sha yurt hukumatini berdim va ularni in‘omu ehson bilan qadrlab, o‘zimga tobe‘ qilib oldim. Bo‘ysunmaganlarini esa qilmishiga yarasha jazoladim. Odil, oqil va uddaburon kishilarni ularga hokim etib tayinladim.

Amr etdimki, o‘g‘ri va qaroqchilarni «Yaso» asosida jazolasinlar, fasodchi, buzuqi, nafsi yomon kishilarni mamlakatdan haydasinlar. Ezma-bekorchi odamlarni viloyat va shaharlarda qoldirmasinlar.

Har bir shahar va qishloqqa kutvol tayinlasinlarki, sipohu raiyatga soqchilik qilsin, kimning biron narsasi o‘g‘irlansa, buning mas‘uliyati uning zimmasida bo‘lsin.

Va yana buyurdimki, yo‘l ustiga kuzatuvchilar, zobitlar tayinlasinlarki, yo‘llarni qo‘rikdab, yo‘lovchilar, savdogarlar, musofirlarni kuzatib, mol-mulki va boshqa narsalarini manzildan-manzilga yetkazib qo‘ysinlar. Yo‘l ustida birortasining narsasi yo‘qolsa, o‘zi o‘ldirilsa yoki boshqa korhol yuz bersa, bular uchun javobgarlik ularning zimmasida bo‘lsin.

Yana buyurdimki, g‘arazgo‘y, nafsi buzuq kimsalarning tuhmati bilan katta va kichik shaharlar aholisidan hech kimni jazolamasinlar. Faqat gunohi to‘rt kishining guvohlik berishi bilan isbotlansa, gunohiga yarasha jazolasinlar. Amr etdimki, hech bir shahar va qishlokda odamlardan jon solig‘i²⁷⁰, uy solig‘i²⁷¹ olmasinlar. Sipohiylerden biron kishi raiyatning xonadoniga zo‘rluk bilan kelib tushmasin, raiyatning ot-ulovini tortib olmasin.

Har bir mamlakatning raiyati bilan bo‘lgan muomalada, ularga nisbatan xolislik bilan ish tutsinlar. Yana buyurdimki, har mamlakatning gadolariga vazifa yuklab ish bersinlar, toki shu yo‘l bilan gadolik yo‘qotilsin.

MULKU MAMLAKAT, SIPOHU RAIYAT AHVOLIDAN XABARDOR VA OGOH BO‘LIB TURISH TUZUKI

Amr qildimki, har yerda, viloyatu shahar va lashkar o‘rdusida kundalik voqealarni yozuvchilarni²⁷² tayin qilsinlarki, hokimlar, raiyat, sipoh, o‘z lashkari va yot lashkarning xatti-harakati haqida meni xabardor qilsin. Atrofdan kirgan-chiqqan mol-mulk, chetdan kirgan, chetga chiqqan yot kishilar, har turli mamlakatlardan kelgan karvonlar, qo‘shni podshoxdar, ularning gap-so‘zlari, ishlari haqidagi xabarlar va uzoq o‘lkalardan bo‘lib, mening dargohimga yuzlangan ulamo, fuzalo haqidagi so‘zlarni to‘g‘rilik bilan menga yozib tursinlar. Agar bunga xilof ish tutgudek bo‘lsalar, (bo‘lib o‘tgan) voqealarni yozmasalar, yozuvchining xabar yozgan barmokdari kesilsin. Agar xabar yozuvchi biror sipohiyning xizmatini yashirsa yoxud xabarni boshqa libosga kiyintirib (yolg‘on) yozgan bo‘lsa, u holda uning qo‘lini kessinlar. Agar yolg‘on xabarni tuhmat yoki g‘araz bilan yozgan bo‘lsa, uni qatl etsinlar va yana amr etdimki, ushbu xabarlarni kunma-kun, haftama-hafta, oyma-oy mening arzimga yetkazib tursinlar.

Amr qildimki, mingta tezyurar tuya mingan, mingta ot mingan yelib-yuguruvchi kishini chopqunchi, ming nafar tezyurar piyodani chopar etib tayinlasinlarki, turli mamlakatlar, sarhadlarning xabarlarini, qo‘shni hukmdorlarning maqsadlari va niyatlarini bilib, huzurimga kelib, xabar qilsinlar, toki biron voqea, korhol yuz bermasidan burun uning chorasi va iloji qidirilsin.

Chunonchi, To‘xtamishxonning O‘rusxondan yengilgani haqida menga xabar yetkazganlarida²⁷³, uning panoh izlab huzurimga kelishini bildim. (Shuning uchun) O‘rusxonga qarshi jang qilishga tayyorlana boshladim va To‘xtamishxonga yordam berdim.

(Shunga o‘xshash) yana bir misol. Hindistonni zabt etish uchun yo‘lga chiqqanimda²⁷⁴, bu o‘lkaning har bir viloyatida alohida hokim yoki voliy saltanat taxtida o‘tirgani haqida menga xabar keltirdilar. Chunonchi, Mo‘lton o‘lkasida Malluxonning inisi Sarang, Dehlida Sulton Mahmudxon saltanat bayrog‘ini yoygandi. Lohur²⁷⁵

²⁷⁰ Matnda «sari shumor».

²⁷¹ Matnda «xona shumor».

²⁷² Matnda «xabarnavis».

²⁷³ Gap 1376 yili To‘xtamishxon O‘rusxondan qochib, Samarqandga kelishi bilan bog‘liq voqealar ustida bormokda. (—A.A.)

²⁷⁴ Bu voqea 1398 yil apreli 1399 yil apreli oralig‘ida yuz bergan. (—A.A.)

²⁷⁵ Lohur—Panjobning markaziy shahri. (—A.A.)

nohiyasida Malluxon lashkar to'plagandi, qanauj²⁷⁶ viloyatida esa Muborakxon saltanatga da'vogarlik qilib bosh ko'targan edi. Qisqasi, Hindistonning har bir viloyatida biron-bir kimsa saltanat toju taxtiga da'vogarlik qilardi. Bu xabar qulog'imga yetgach, bu mamlakatni zabt etishim oson tuyuldi. Chunonchi, Hindistonni zabt etgan vaqtimda Rum qaysari mening ba'zi mamlakatlarimga chopqun qilgani, gurjilar bo'lsa o'z yurtlari chegarasidan tashqari chiqib, mening lashkarlarim qamal qilib turgan ba'zi qal'alar ichidagi odamlarga yordam berayotgani haqida xabar keltirdilar. O'z-o'zim bilan kengashib, agar Hindistonda ko'proq turib qolsam, Eron mamlakatida ham tartibsizlik boshlanishi mumkin, dedim. Shuning uchun Hindiston poytaxtidagi ishlarimni tezda tartibga keltirib, yurish boshladim. Yo'lda bir necha kun Movarounnahrda to'xtadim. U yerdan Rum va Gurjiston tomon yo'l oldim. O'sha mamlakatlarning barisini zabt etdim.

**TURLI MAMLAKATLAR AHOLISIGA
MUNOSABAT, ULARNING AHVOLIDAN
XABARDOR BO'LISH, AVLIYOLAR VA DIN
PESHVOLARINING MOZORLARINI
TUZATISH, VAQF HAMDA NAZR ISHLARINI
TARTIBGA KELTIRISH TUZUKI**

Amr etdimki, fath etilgan har bir mamlakatdagi sipohiyilar (o'z ixtiyorlari bilan) panohimga kelsalar, ularni navkar qilib, (askarlarim safidan) joy bersinlar. U diyorning raiyatini yomon hodisalardan, qatl va asiru band etilishdan, talanishdan muhofaza qilsinlar. Ularning mol-mulkini, buyumlarini talon-torojdan saqlasinlar. O'sha mamlakatdan tushgan o'lja mollar egalariga qaytarib berilishini tekshirsinlar.

Sayyidlar, ulamo, mashoyix, fuzalo, akobir va ulug'larni aziz tutsinlar. Beklar, oqsoqollar, dehqonlar²⁷⁷ va ekin maydonlariga ishlov beruvchilar ko'nglini xushnud etib, o'zlariga qaratsinlar. Raiyatni umid va qo'rqinch orasida tutsinlar. Gunohlari va qilmishlariga yarasha jazolasinlar. Menga bo'ysungan mamlakatlarning sayyidlari, olimlari, shayxlari, fozil kishilari, darvishlari, zohidlarini suyurg'ol, vazifa va oylik bilan siylasinlar. Faqiru miskin, nogironlarga nafaqa tayin qilsinlar. Mudarrislar va shayxlarga kundalik maoshlar belgilasinlar.

Avliyolar, din peshvolarining mozorlari va maqbaralariga vaqfdan mablag' ajratsinlar. U yerlarni palos, taom va chiroq bilan ta'minlasinlar. Birinchi navbatda amir al-mo'minin, mard kishilar shohi Ali ibn Abu Tolibning, unga Ollohning karami va ehsoni bo'lsin, muqaddas qabrlarini yaxshi sakdash uchun Najaf bilan hillani vaqf etib bersinlar. Imom Husaynning, Olloh undan rozi bo'lsin, nurga cho'mgan muqaddas mozori, avliyolar ulug'i shayx Abdulqodir Jiloniyning²⁷⁸ muqaddas qabri, imomi a'zam Abu hanifaning, unga Ollohning rahmati bo'lsin, maqbarasini, Bag'dodda nurga cho'mgan boshqa mashoyixlar, din peshvolari, ulug'larning mozorlarini yaxshi saqlash uchun baholi qudrat Karbalo, Bag'dod hamda ularning atrofidagi qishloqlar va boshqa joylardan vaqf sifatida yer-suv ajratsinlar. Imom Muso Kozim²⁷⁹, imom Muhammad Naqiy²⁸⁰, Salmon Forsiylarning²⁸¹ nurli ravzalari uchun esa Jazoir²⁸² ekin maydonlaridan va Madoin²⁸³ daromadidan vaqf belgilasinlar. Imom Ali ibn Musoning²⁸⁴ tabarruk ravzalari uchun Kutahbast va Tus shahri atrofidagi yerlardan vaqf ajratsinlar va palos, chiroq hamda kundalik yemish-ichmishlar belgilasinlar. Shuningdek, Eron va Turondagi shayxlarning mozorlari va qabrlari uchun har biriga alohida, nommanom nazru vaqflar ajratsinlar.

Yana buyurdimki, har bir mamlakat fath etilgach, u yerning gadolarini to'plab, kundalik yemish-ichmishlar bilan ta'minlab, ularga biron ish bersinlar. Hamda barchasi tamg'alansinlar, toki boshqa gadolik qilmasinlar. Agar

²⁷⁶ *Qanauj*—hindistonning qadimiy shahri. Agradan sharqroqda, janubiy Panchala daryosining irmog'ida joylashgan. Gujarat viloyati poytaxti. (—A.A.)

²⁷⁷ *Dehqon*—bu yerda yer egasi ma'nosida.

²⁷⁸ *Abdulqodir Jiloniy*—yirik mutasavvif olim; qodiriya tariqatining asoschisi (1166 y. vafot etgan).

²⁷⁹ *Imom Muso Kozim*—shialarning yettinchi imomi (799 y. vafot etgan).

²⁸⁰ *Imom Muhammad Naqiy*—shialarning o'ninchi imomi.

²⁸¹ *Salmon Forsiy*—Muhammad payg'ambarning fors sahobasi (655 y. vafot etgan).

²⁸² *Jazoir* (birligi—Jazira)—Iroqning shimoli. (—A.A.)

²⁸³ *Madoin*—Bag'dod tarkibiga kirgan yetti qishlokdan birining nomi. (—A.A.)

²⁸⁴ *Imom Ali ibn Muso*—shialarning sakkizinchi imomi (821 y. vafot etgan).

tamg'adan keyin ham gadolik qilgudek bo'lsalar, ularni uzoq mamlakatlarga sotib yuborsinlar yoki haydasinlar. Shundagina gado zoti mamlakatimdan yo'qoladi.

RAIYATDAN MOL-XIROJ OLIISH, MAMLAKATNI TARTIBGA KELITIRISH VA YUKSALTIRISH, UNING OBODONCHILIGI, XAVFSIZLIGINI AMALGA OSHIRISH TUZUKI

Amr etdimki, raiyatdan mol-xiroj yig'ishda ularni og'ir ahvolga solishdan yoki mamlakatni qashshoqlikka tushirib qo'yishdan saqlansinlar. Negaki, raiyatni xonavayron qilish (davlat) xazinasining kambag'allashuviga olib keladi. Xazinaning kamayib qolishi esa sipohning tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Sipohning tarqoqligi, o'z navbatida, saltanatning kuchsizlanishiga olib boradi.

Yana buyruq berdimki, har bir mamlakat fath etilsa yoki jang dahshatlarisiz eminu omonlik tilasa, uning hosil va daromadlarini hisobga olsinlar.

Agar yerlik fuqaro azaldan berib kelgan xiroj miqdoriga rozi bo'lsa, ularning roziligi bilan ish ko'rsinlar, aks holda (xirojni) tuzukka muvofiq yig'sinlar. Yana amr qildimki, xirojni ekindan olingan hosilga va yerning unumdorligiga qarab yig'sinlar. Chunonchi, uzluksiz ravishda koriz²⁸⁵, buloq, daryo suvi bilan sug'oriladigan ekin yerlarini hisobga olsinlar va unday yerlardan olingan hosilning (uchdan) ikki hissasini raiyatga, (uchdan) bir hissasini saltanat xazinasini uchun olsinlar.

Agar raiyat ro'yxatga olingan yerlardan beriladigan soliqni nakd aqcha bilan to'lashga rozi bo'lsa, nakd aqcha miqdorini sarkorning hissasi hisoblangan g'allaning mazkur davrdagi narxiga muvofiq belgilasinlar. Narx-navoga muvofiq olingan naqd aqchani sipohga yetkazsinlar. Bordiyu raiyat hosilni uchga ayirishga rozi bo'lmasa, u choqda hisobga olingan ekin yerlarni birinchi, ikkinchi va uchinchi jarib²⁸⁶ ekin yer qilib ajratsinlar. Birinchi jaribdan (olingan hosilning) uch xarvori²⁸⁷, ikkinchi jaribdan—ikki xarvor, uchinchi jaribdan bir xarvorini yig'ib olsinlar. Buning yarmini bug'doy, yarmini arpa hisoblab, hosilning yarmini olsinlar. Agar raiyat bu yo'sinda soliq to'lashga rozi bo'lmasa, u holda bir xarvor bug'doyiga besh misqol²⁸⁸ kumush, bir xarvor arpasiga ikki yarim misqol kumush miqdorida narxlasinlar. Yana qal'a foydasiga beriladigan tortiqni ham bunga qo'shib qo'ysinlar. Shulardan boshqa, qo'shimcha tarzda, ulardan hech qanday oliq-soliq talab qilmasinlar.

Bulardan tashqari kuzgi, bahorgi va yozgi dehqonchilikdan olingan hosil raiyatning o'ziga bo'lsin. Lalmikor yerlarni esa jariblarga bo'lsinlar, hisobga olingan bu yerlardan (soliq olishda) uchdan bir va to'rtidan bir qoidasiga amal qilsinlar.

Har shahar va har yerdan olinadigan jon solig'i, kasb-hunardan hamda o'tloq va suvlokdan olinadigan soliqni to'plashda qadimdan kelgan tartib-qoidaga amal qilsinlar. Bordiyu bunga raiyat rozi bo'lmasa, bori-bo'lganicha ish tutsinlar.

Amr qildimki, hosil pishib yetilmasdan burun raiyatdan molu jihat olinmasin. Hosil yetilishiga qarab, soliqni uchga bo'lib olsinlar. Agar raiyat soliq to'plovchi yubormasdan, soliqni o'zi keltirib bersa, u holda u yerga soliq to'plovchi yubormasinlar. Agarda soliqchini yuborishga majbur bo'lsalar, soliqlarni buyruq berish va yaxshi so'z bilan olsinlar; kaltak ishlatib, ishni urish-so'kishgacha olib bormasinlar. Ularni bog'lab, zanjir bilan kishanlamasinlar.

Yana amr etdimki, kimki biron sahroni obod qilsa yoki koriz qursa, yo biron bog' ko'kartirsa, yoxud biron xarob bo'lib yotgan yerni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili raiyat o'z roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili (esa oliq-soliq) qonun-qoidasiga muvofiq xiroj yig'sinlar.

Yana buyurdimki, agar (har yer va elning) amaldorlari bilan kalontarlari oddiy fuqaroga jabr-zulm qilsa va shu orqali bechoralarga zarar yetkazgan bo'lsa, (bunday vaqtlarda) yetkazilgan zararni kalontarlardan undirib, jabr ko'rganlarga bersinlar, toki ular yana o'z hollariga kelsinlar.

²⁸⁵ *Koriz*—er osti suvlarini yig'ish va ularni yer yuzasiga chiqarish uchun quriladigan yer osti inshooti.

²⁸⁶ *Jarib*—er sathi o'lchovi. Bir jarib 3600 kv. gazga, ya'ni taxminan bir tanob (958 kv. m)ga. yerga teng bo'lgan.

²⁸⁷ *Xarvor*—bir eshak ko'tarishi mumkin bo'lgan yuk.

²⁸⁸ *Misqol*—og'irlik o'lchovi, 4,235 gr ga teng bo'lgan.

Xarob bo'lib yotgan yerlar egasiz bo'lsa, xolisa tarafidan obod qilinsin. Agar egasi bo'lsayu, (lekin) obod qilishga qurbi yetmasa, unga turli asboblardan kerakli narsalar bersinlar, toki o'z yerini obod qilib olsin.

Yana amr qildimki, xarob bo'lib yotgan yerlarda korizlar qursinlar, buzilgan ko'priklarni tuzatsinlar, ariqlar va daryolar ustiga (yangi) ko'priklar solsinlar, yo'l ustida har manzilgohga rabotlar bunyod etsinlar. Yo'llarga kuzatuvchi va soqchilar qo'ysinlar, har bir rabotga bir nechta odamni joylashtirsinlarki, yo'llarni kuzatish va sakdash ishlari shularga tegishli bo'lsin. Yo'lovchilar mollarini g'aflat bosib, o'g'irlatib qo'yimasliklarining vazifasi ham o'shalarning zimmasida bo'lsin.

Yana amr etdimki, katta-kichik har bir shahar, har bir qishloqda masjid, madrasa va xonaqohlar bino qilsinlar, faqiru miskinlarga langarxona²⁸⁹ solsinlar, kasallar uchun shifoxonalar qursinlar va ularda ishlash uchun tabiblar tayinlasinlar. Har bir shaharda saroy²⁹⁰ va qozixona²⁹¹ bino qilsinlar. Va raiyatni ziroatni qo'rikdovchi qo'rchilar²⁹² ham tayinlasinlar.

Yana har o'lkaga uch vazir tayinlashlarini buyurdim. Bulardan biri raiyat uchun (bo'lib), undan yig'iladigan oliq-soliqlarning undirilishini kuzatib, hisobotini olib borsin. Oliq-soliq miqdori, soliq to'lovchilarning nomlarini yozib borsin va raiyatdan yig'ilgan mablag'ni saqlasin. Ikkinchi vazir sipoh ishlarini boshqarsin. Sipohga berilgan va berilishi lozim bo'lgan mablag' hisobini olib borsin. Uchinchi vazir esa daraksiz yo'qolgan kishilar, kelib-ketib yuruvchilar (sayohatchilar va savdogarlar), har xil yo'l bilan yig'ilib qolgan hosil, aqldan ozganlarning mol-mulki, vorissiz mol-mulki, qozilar va shayxulislomlarning hukmi bilan olingan jarimalarni tartibga keltirsin.

Yana amr etdimki, o'lganlarning mollarini o'z vorislariga yetkazsinlar. Agar vorisi yo'q bo'lsa, uni xayrli ishlarga sarf qilsinlar yoki Makkayi muazzamaga yuborsinlar.

JANGU JADAL, URUSH MAYDONIGA KIRISH VA CHIQISH, QO'SHINNI SAFLASH, G'ANIM LASHKARINI SINDIRISH TUZUKI

Amr etdimki, agar g'anim (lashkari) soni o'n ikki ming otlikdan kam bo'lsa, bu urushda amir ul-umaro (lashkarimga) sardorlik qilsin. Aymoq va tumanlardan o'n ikki ming otliq unga hamroh bo'lsin. Mingboshilar, yuzboshilar va o'nboshilarni ham o'ziga hamroh qilsin. G'anim lashkariga bir manzil²⁹³ yo'l qolguncha yurish qilib, dushman bilan ro'baro' kelgach, menga xabar yuborsin.

Yana amr qildimki, o'shal o'n ikki ming otliq askarni to'qqiz qismga bo'lsinlar, ushbu tartibda: qo'lda bir favj, barong'orda uch favj, javong'orda uch favj, hirovulda–bir favj va qorovulda–bir favj tursin. Barong'orning o'zi hirovul, chopovul va shiqovuldan iborat bo'lsin. Shunga o'xshash, javong'or ham hirovul, chopovul va shiqovuldan iborat bo'lsin.

Va buyurdimki, amir ul-umaro urush maydonini tanlashda (quyidagi) to'rt narsani nazarda tutsin.

Birinchisi–u yerning suvga uzoq-yaqinligi.

Ikkinchisi–askar saqlaydigan yerning xavfsizligi.

Uchinchisi–g'anim lashkari turgan yerdan teparoqqa joylashishi va oftobga ro'baro' bo'lmasligi, toki quyosh shu'lasi sipohiyalar ko'zini qamashtirmasin.

To'rtinchisi–urush maydoni oldi ochiq, keng joy bo'lishi lozim.

Yana amr etdimki, urushdan bir kun oldin lashkarni safga tizsinlar va tuzukka muvofiq uni favjlarga ajratib, dushman tomonga qarab yursinlar. Lashkar otlarining boshi ko'zlangan yo'nalishga qaratilsin va yurar yo'ldan chap yoki o'ng yoqqa burilmasin. Yana buyurdimki, sipohiyalar ko'zi g'anim lashkariga tushishi hamono, baland ovoz bilan «Ollohu akbar!» deb takbir aytsinlar va suron solib, dushman cheriki ustiga bostirib borsinlar.

²⁸⁹ Langarxona–yo'lovchilar qo'nib o'tadigan yer; miskin va yetim-esirga taom beriladigan joy, g'aribxonona.

²⁹⁰ Matnda «Dor ul-imorat»

²⁹¹ Matnda «Dor ul-adolat»

²⁹² Qo'rchi–qurol ko'tarib yuruvchi; podshoh, xon, sulton va amirlarning shaxsiy qo'riqchisi. Bu yerda raiyat va ekinzorlarni qo'riqlovchi harbiy bo'linma boshlig'i.

²⁹³ Manzil–karvonning bir kunlik yo'li, taxm. 30 km. (–A.A.)

Lashkar nazoratchisi²⁹⁴ sardorning jang vaqtida xato qilganini ko'rsa, darhol uning o'rniga boshqa sardorni o'tirg'izsin. Amirlarga va sipohiyarlarga esa men unga ishonch bildirib bergan zafarnishon yorliqni ko'rsatsin.

Amr etdimki, sardor lashkar nazoratchisi bilan birga dushman sipohining oz-ko'pligini mulohaza etsinlar, sarkardalarini g'anim lashkarboshilari bilan solishtirsinlar. Shunga qarab, o'z sipohlarining kamu ko'stlarini to'g'rilab, jangga hozirlasinlar. Yana o'z sipohining qurol-aslahalarini dushmanniki bilan taqqoslasinlar.

(Shuningdek), g'animning urush olib borish yo'llarini shoshmasdan, bir zayldami yoki shiddat bilanmi, jangga kirishini kuzatsinlar. Yana g'animning jang qilish tartibini chamalab ko'rsinlarki, ular bor askari bilan bir yo'la ot qo'yib, shiddatkorona hujum qiladimi²⁹⁵ yoki favj-favj bo'lib, ketma-ket hamla etadimi? Yana ko'rsinlarki, g'anim hamla vaqtida, jang qilib orqaga qaytib, keyin yana hamlaga kirishadimi yoki birinchi hamlasi bilan chegaralanib, oxirigacha savashadimi? G'anim agar orqasiga qaytmay savash qursa, sipoh uning hamlasidan yetgan zarbaga sabr-toqat qilib, oxirigacha turib berishi kerak. (Unda) shijoat bir soatlik sabr demakdir.

Amr qildimki, dushman urush ochmagunicha o'zlaricha jangga kirmasinlar. Yana amr etdim: dushman jang maydoniga kirgach, lashkar boshlig'i yasolda²⁹⁶ turgan to'qqiz sipohiy favjga jangga tushib, urush boshlashlari haqida buyruq bersin, chunki sipoh lashkarboshisining vazifasi, jang vaqtida qo'rquvdan qo'l-oyog'i bo'shshib, sarosimaga tushmasdan, buyruq berishdan iboratdir. U har bir sipoh favjini urush aslahalaridan biri deb bilsin va o'q-yoy, oybolta, qilich, gurzi, pichoq va xanjar kabi har bir favjni o'z o'rni kelganda ishlatsin. Ishbilarmon lashkarboshi o'zini va to'qqiz sipohiy favjini bir tande ko'rib, ularni qo'l-oyog'i, boshi, ko'kragi va boshqa a'zolarini ishlatib kurashuvchi bir pahlavondek hisoblasin. Shundagina, g'anim sipohiy favjlari ustiga ketma-ket urilgan to'qqizta qilich zarbasidan keyin, to'qqizinchi zarbada, albatta, yengilishiga umid qilsa bo'ladi.

Haqiqiy lashkarboshi avval g'anim ustiga hirovul favjini yuboradi, so'ngra yordam uchun ketidan barong'or hirovulini jo'natadi. Barong'or hirovuli ketidan esa javong'or hirovulini jangga tashlaydi. Shu tarzda dushman askari ustiga ketma-ket uch zarba tushgan bo'ladi. Bordiyu, shu vaqt hirovullar g'animga qarshi kuchsizlik qilsalar, u holda barong'orning birinchi favji ot qo'ysin, ketidan javong'orning ikkinchi favjini jangga tashlasin. Shunda ham zafar qozonilmasa, barong'orning ikkinchi favjini jangga kiritsin, ketidan javong'orning birinchi favjini yuborsin. (Ular jangga kirgach), menga xabar jo'natib, keyingi buyruqlarimni kutsin. Shundan so'ng Ollohning madadu inoyatiga tayanib, lashkarboshining o'zi ham jangga kirsin. Meni ham urush maydonida hozir deb bilsinlar. Ollohning yordami bilan g'animga sakkiz zarba yetgandan keyin, to'qqizinchi zarbada dushman yengilib, fathu nusrat nasib bo'ladi.

To'g'ri sardor ulkim, u shoshma-shosharlik qilmay, (avval) lashkarini ishga soladi. Bordiyu lashkarboshining o'zi qilich chopishga majbur bo'lsa, iloji boricha, o'zini o'limdan saqlasin, chunki lashkarboshining o'limi o'rduga isnod keltirib, g'anim lashkarining g'alabasiga sabab bo'ladi.

Shunday qilib, sardor aqlu tadbirkorlik bilan ish yuritib, shoshma-shosharlik qilmasin, chunki shoshqaloqlik shaytonning ishidir. Chorasi bo'lmagan ishga kirishmasin, chunki undan qutulib bo'lmaydi.

QIRQ MING OTLIQDAN IBORAT O'N TO'RTTA ZAFARLI SIPOH FAVJLARINI SAFGA TIZISH TUZUKI

Amr etdimki, agar g'anim lashkari o'n ikki ming otlikdan ortiq bo'lsayu, lekin qirq mingga yetmasa, (lashkarimga) baxtiyor o'g'illarimdan biri sardor bo'lsin. Ikki beglarbegi qo'shunot, tumanot va ulusot amirlari hamda qirq ming otlikdan kam bo'lmagan sipoh bilan uning xizmatida hozir tursinlar. Zafarli sipoh favjlari, tadbirkorlik, mardlik va mardonalikni qo'ldan bermasliklari uchun, meni doim maydonda hozir deb bilsinlar.

Amr etdimki, mening zafaru baxt keltiruvchi chodirimni (lashkar) boshiga olib chiqishgach, o'n ikkita sipohiy favj tayinlasinlar, ularning har biriga ulusot amirlaridan biri favj amiri etib belgilansin. U men tuzgan saf tizish, (g'anim)

²⁹⁴ Matnda «orizi lashkar».

²⁹⁵ Matnda «turktoz» atamasi qo'llangan.

²⁹⁶ *Yasol*–qo'shin safi. *Yasol tuzish*–qo'shinni yurish, ko'rik yoki jang oldidan safga tizish.

sipohi favjlari safini buzish, jang maydoniga kirish va chiqish yo'llari haqidagi o'n ikki tuzukni doim nazarda tutishi lozim.

Sardor ulkim, g'anim sipohi sarkardalarining sonini hisoblab, ularga teng keladigan lashkar boshliqlarini tayinlaydi. U g'anim sipohining jangda ko'proq o'qchilarnimi, qilich chopuvchilarnimi yoki nayzadorlarni maydonga tushirishini nazarda tutsin. G'anim sipohining raftorini ko'rsinkim, sipoh favjlarini uzluksiz, ohista-ohista jang maydoniga yuboradilarmi yoki hammasini birdaniga hujumga tashlaydilarmi (buni yaxshi bilsin). Jang maydoniga kirish va chiqish yo'llarini ham mulohaza qilib ko'rsin. Dushman qay tarzda jang qilishini anglab olsin. Gohida g'anim o'zini kamsonli yoki qochayotgandek qilib ko'rsatadi. Shunday paytda, ularning makr-hiylalariga uchmasin va o'zini qochayotgandek qilib ko'rsatishiga aldanib qolmasin.

Jang ko'rgan, tajribali sardor ulkim, u urushning barcha jumboqlaridan xabardor, qaysi sipoh favjini jangga tashlab, qaysi chigalni qanday chora-tadbir bilan tuzatish va qay usulda jang qilish kerakligini bilishi lozim. Tajribali sardor g'animning niyati va rejalarini, uning qay usulni qo'llab jangga kirmoqchiligini seza bilishi va dushmanning o'sha tadbirni qo'llashiga to'sqinlik qila olishi kerak.

Chin sardor ulkim, qirq ming otliq sipohdan ushbu tartibda o'n to'rtta sipohiy favj tuza oladi. Avval o'ziga qarashli saflarni tuzib, uni qo'l deb nomlasin. So'ngra barong'orning uch favjini tuzib, ulardan birini barong'or hirovuli deb atasin. Yana javong'orning uch sipohiy favjini tuzib, ulardan biriga javong'or hirovuli deb ot qo'ysin. Shu tarzda barong'or favjlarining oldiga yana uch sipohiy favj qo'yib, ularni chopovul deb nomlasin. Shu uch favjdan birini esa chopovul hirovuli deb atasin. Shu tartibda yana uch sipohiy favj tuzib, ularni javong'or favjlarining oldiga qo'yib, uni shiqovul deb nomlasin. Bu uch favjdan birini esa shiqovulning hirovuli etib tayinlasin. Shundan so'ng qo'l qarshisida sinalgan, taj-ribali o'qchilar, qilichbozlar, nayzadorlar va bahodirlardan iborat katta hirovul tuzsinlar. Chunki hirovulning aynan shu favjlari qattiq suron solib yovni sindiradi.

Haqiqiy sardor ulkim, g'anim lashkarining raftorini kuzatib boradi va amirlardan qay biri buyruqsiz yurish boshlab, boshqalardan ilgarilab ketsa, unga tanbehini beradi. Chin sardor dushmanning qay tarzda jangga kirishi va chiqishini nazaridan qochirmasin, toki g'animning o'zi urush boshlamaguncha jangga kirishga oshiqmasin. YOv jangga kirganidan so'ng, sardor ularning jang qilish usulini ko'rib o'rgansin, jang maydoniga qay tartibda kiradilar va chiqadilar, unga nisbatan qanday hujum etadilar, hamla qilgach, ortlariga qaytadilarmi yoki vaqti bilan qochib, (keyin yana) fursat poylab qaytadan jangga kiradilarmi, (bularni kuzatib tursin). Yana sardorga lozimdirki, (qattiq zarba yemay turib) yengilgandek qocha boshlagan yov ketidan quvmasin, chunki ularning ortlarida kuchli yordamchi qo'shinlar turgan bo'ladi. Sardor shuni ham bilsinki, g'anim lashkari bor kuchi bilan bir katta to'pdek bo'lib hujum qiladimi yoki o'ngu so'l qanotini yozib, urush olib boradimi?! Sardor avval ularga qarshi katta hirovul favjlarini ro'baro' qilishi va jangga tashlashi kerak. Uning ortidan katta hirovulga madad tariqasida ketma-ket chopovul hirovuli va shiqovul hirovulini jangga kirgizishi kerak. Ularning orqasidan esa chopovulning birinchi favji va shiqovulning ikkinchi favjini jangga tashlasin. Ularning ketidan esa chopovulning ikkinchi favji va shiqovulning birinchi favjini jangga tashlasin. Agar g'animga yetkazilgan ushbu yetti zarbadan keyin ham g'alabaga erishilmasa, u vaqtda barong'or va javong'orning hirovullarini jangga kiritdin, (bu bilan) g'animga to'qqiz zarba beriladi. Agar to'qqiz zarbadan keyin ham fathu zafar muyassar bo'lmasa, barong'orning birinchi favji va javong'orning ikkinchi favjini urushga solsin. Agar shu o'n bir zarbadan keyin ham g'alabani daragi kelmasa, barong'orning ikkinchi favji va javong'orning birinchi favjini jangga tashlasin. Shu o'n uch zarbadan keyin yov yengilib, g'alaba qo'lga kiritiladi, deb umid qilsin. Mabodo bu o'n uch zarba bilan ham fathu zafar hosil bo'lmasa, u holda, qo'l sipohiy favjlarini urushga shaylab, o'zi ham ular bilan jangga kirsin va dushman ko'ziga o'zini tog'dek ko'rsatib asta-sekin, uyushgan holda harakat qilsin. Urush bahodirlariga buyursinkim, qilichlarini yalang'ochlab hujumga otilsinlar. O'qchilar esa vizillatib yoylardan qalin o'q yog'dirsinlar. Shunda ham fathu zafarga erishilmasa, sardorning o'zi jang maydoniga tushsin va mening (madad kuchlarim) va buyruqlarimni kutsin.

QIRQ MING OTLIQDAN ORTIQ SIPOH FAVJLARINI SAFGA TIZISH TUZUKI

Shunday tuzuk bitdimki, agar yog'iy lashkari qirq ming otliqdan ortiq bo'lsa, beglarbegilar, amirlar, mingboshilar, yuzboshilar, o'nboshilar, bahodirlar va boshqa sipohiylar mening zafarli bayrog'im ostida bo'lsin va amru farmonimni kutsin.

Amr etdimki, qaysi bir sipohiy favj amiriga yorliq yuborsam, yorlikdagi hukmimga binoan ish tutsin va unga xilof ish qilmasin. Beglarbegilardan yoki amirlardan birontasi hukmimga xilof ish tutib, undan chetga chiqsa, qilichdan o'tkazilib, o'rniga «muntazir al-amorat» hisoblangan (amirlik martabasini kutib turgan) o'rinbosari qo'yilsin.

Va (yana) amr qildimki, ulusot, qo'shunot, tumanotga tegishli qirq aymoqdan tamg'a olgan o'n ikkitasi qirq favjga taqsim qilinsin. Tamg'a olmagan yigirma sakkiz aymoq amirlari esa (o'z lashkarlari bilan birga) qo'l sipohiy favjining orqasida saf tortsinlar. O'g'illarim, nabiralarim o'z favjlari bilan qo'l qismining oldida o'ng qanotdan saf tizsinlar. Qarindoshlarim va jiyanlarim esa o'z favjlari bilan qo'l favjining oldirog'ida chap qanotdan joy egallasinlar. Bular shay bo'lib tursinlar va qaerga madad yetkazish lozim bo'lsa, yordam ko'rsatsinlar.

Barong'orga olti sipohiy favj tayinlansin. Yana bir sipohiy favjni esa barong'or hirovuli sifatida belgilasinlar. Shunga o'xshash, javong'orda oltita favjdan saf tuzsinlar. Yana bir favjni javong'or hirovuli qilib tayinlasinlar.

Amr etdimki, barong'or favjlarining oldidan oltita sipohiy favj joylashtirsinlar va ularni chopovul deb nomlasinlar; boshqa bir favjni tuzib, uni chopovulning hirovuli qilib belgilasinlar. Shuningdek, javong'or favjlarining oldiga qo'yish uchun ham oltita sipohiy favj tayinlasinlar va ularni shiqovul deb atasinlar. Yana bir favj tuzib, uni shiqovul hirovuli qilib qo'ysinlar. Chopovul hamda shiqovul favjlarining oldiga tajribali amirlar va sinalgan bahodirlar boshchiligida oltita favjdan saf tuzib, katta hirovul deb nomlasinlar. Bu olti favjdan bo'lak yana bir favj tuzib, hirovulning oldiga qo'ysinlar va uni hirovulning hirovuli desinlar. (Lashkarning old qismida) hirovul hirovulining o'ng va so'l qanotiga ikki qorovulbegrini qavm-qarindoshlarimdan iborat sipohiy favjlari bilan birga qo'ysinlarkim, ular g'anim lashkarini kuzatib tursinlar.

Amr qildimki, o'sha qirq favj amirlari, mening yorlig'im yetib bormaguncha, jangga kirmasinlar va navbat yetmaguncha joylaridan jilmasinlar, lekin jangga shay bo'lib tursinlar. Jangga kirish haqidagi buyruq olingach, yovning vaziyatiga qarab, so'ng jangga kirsinlarkim, g'anim qaysi yo'ldan jangga kirsin, uning yo'lini to'ssinlar va dushman to'sgan har yo'lni chorayu tadbir ishlatib ochsinlar.

Amr etdimki, hirovulning hirovuli jangga kirgandan keyin, olti favjlik katta hirovulning amiri o'z favjlarini birin-ketin jangga tushirsinki, g'anim ustiga ketma-ket olti zarba berilgach, ularning saflari buzilib, kuchlari sindiriladi.

Shu payt o'ng qo'l chopovul amiri o'zining olti favjini birin-ketin yordamga yuborib, orqasidan o'zi ham hujumga o'tsin. Shuningdek, shiqovul amiri o'zining olti sipohiy favjini oldinda turgan favjlarga yordamga yuborsin. Ularning orqasidan o'zi ham (jang maydoniga) yetib borsinkim, Oллоhning madadu inoyati bilan, g'anim ustiga o'n sakkiz zarba urilgach, ularning kuchlari sinib, orqaga chekinadilar.

Dushman bu zarbalarni yegandan keyin ham bo'shshamsa, barong'or va javong'or amirlari o'z hirovullarini jangga kirgizsinlar. Shu tariqa ikkala hirovul favji o'ng va chap qanotdan urush ochgach, yov albatta bardosh berolmay, kuchi sinadi. Agar shundan keyin ham g'anim yengilmasa, barong'or va javong'or amirlari o'z sipohiy favjlarini birin-ketin uning ustiga yuborsinlar. Agar barong'or va javong'or amirlari zafarli askarlari ham g'anim favjlarini yenga olmayotganligini ko'rsalar, o'zlari dushmanni yengish uchun jangga kirsinlar.

Shunda ham barong'or va javong'or amirlari (g'animni yengishga) o'zlik qilsalar, barong'or tarhida bo'lgan amirzodalar va javong'or tarhida bo'lgan qarindoshlarim g'anim ustiga shiddat bilan bostirib borsinlar. Bularning ko'zlari yov sardorida va bayrog'ida bo'lsin, shijoatu mardlik bilan g'anim saflarini buzsinar, sardorni qo'lga tushirishga intilsinlar va dushman bayrog'ini yerparchin etishga harakat qilsinlar.

Agar shu zarbalardan keyin ham g'anim chekinmay, o'rnida turaversa, u holda qo'lning saralangan favjlari va bahodirlari, qo'l favjlari ortida saf tortib turgan uluslarning lashkarlari, barchasi birdaniga shiddat bilan dushman ustiga tashlansinlar.

Agar shunda ham fathu zafar qozonilmasa, sultonning o'zi sheryurak va baland himmat bilan harakat qilsin. Chunonchi, qaysar bilan bo'lgan jangda shunday qildim: amirzoda Mironshoh o'ng qanotning sardori edi. Unga

qaysarning chap qanoti ro‘baro‘si va yonidan jangga kirishni buyurdim. Chap qanotning amirlari—amirzoda Muhammad Sulton va amir Sulaymon (shoh)ga esa yorliq yuborib, qaysarning o‘ng qanotiga hujum qilishni tayinladim. Ung qanotimdagi amirzoda Abu Bakrga tepalik ustida turgan Yildirim qaysarning qo‘l favjiga turktoz qilishni buyurdim. O‘zim esa qo‘l favjlari va ulus, aymoq lashkarlari bilan qaysar tomonga yurdim. qaysarning sipohiy favjlari birinchi hamlamdayoq yengildi. Sulton Mahmudxon²⁹⁷ (qochayotgan) qaysarning ketidan quvib, uni qo‘lga tushirdi va mening dargohimga olib keldi.

To‘xtamishxonni ham shu tuzuklarni qo‘llab yenggan edim. Uning bayrog‘ini esa yertuban qilishni buyurgandim.

Agar yov bostirib kelib, chopovul, shiqovul, barong‘or va javong‘or favjlarini mahv etib, lashkarning qo‘l qismiga yetar ekan, u chog‘da sulton shijoat oyog‘ini sabr uzangisiga mahkam tirab, dushmani daf qilib yo‘qotish uchun oldinga tashlansin.

Chunonchi, men Shoh Mansur bilan bo‘lgan jangda shunday qildim. U turgan yerga yetib oldim va u bilan yuzmayuz to‘qnashdim, toki uni halokat tuprog‘iga qormagunimcha urushdim²⁹⁸.

TAMOM

²⁹⁷ Sulton Mahmudxon—Chig‘atoy ulusining Amir Temur davridagi ikkinchi hukmdori (1386—1402). Birinchi hukmdor Suyurg‘atmishxon (1370—1388) edi.

²⁹⁸ Bu yerda Amir Temur bilan Shoh Mansur o‘rtasida 1393 yil Sheroz ostonasida bo‘lgan jang nazarda tutilmoqda.

MUNDARIJA

<i>Islom Karimov. Milliy davlatchiligimiz</i> tarixining mumtoz namunasi.....	5
--	---

TEMUR TUZUKLARI

Birinchi kitob

Kengashlar va tadbirlar	13
Tugʻluq Temurxon bilan uchrashganimdan soʻng koʻnglimga kelgan birinchi kengashim.....	18
Davlat qurish oldidan qilgan ikkinchi kengashim	20
Oʻz saltanatimni tuzish yoʻlida qilgan uchinchi kengashim.....	24
Saltanatimning dastlabki davrlarida qilgan toʻrtinchi kengashim	26
Xuruj kunlari qilgan beshinchi kengashim	28
Xuruj vaqtida qilgan oltinchi kengashim	29
Xuruj kunlari qilgan yettinchi kengashim.....	32
Jeta lashkarini sindirish maqsadida qilgan sakkizinchi kengashim	34
Saltanatni tiklash yoʻlidagi toʻqqizinchi kengashim	34
Saltanatimni mustahkamlash uchun qilgan oʻninchi kengashim.....	36
Saltanatimga rivoj berish uchun qilgan oʻn birinchi kengashim.....	37
Lashkarimni ittifoqqa keltirish uchun qilgan oʻn ikkinchi kengashim.....	39
Jeta va Ilyos Xoja lashkariga shikast yetkazish haqida qilgan oʻn uchinchi kengashim.....	40
Meni qoʻlga tushirmoqchi boʻlgan.....	49
amir Husaynning makru hiylasidan qutulish uchun qilgan kengashim	49
Turonzaminni moʻgʻullar toifasi qoldiqlaridan tozalash uchun qilgan kengashim	51
Menga har turli yomonliklar qilib choʻchib yurgan va qilmishlari uchun «Meni oʻldiradi» deb vahimada yurganlarni oʻzimga el qilib olish bobidagi kengashim	53
Xuroson poytaxti(Hirot)ni olish bobida qilgan kengashim	53
Seyiston, Qandahor va Afgʻoniston mamlakatlarini zabt etish haqidagi kengashim	54
Oʻrusxonni bartaraf qilish va Dashti qipchoqni bosib olishda qilgan kengashim	55

Gilon, Jurjon, Mozandaron, Ozarbayjon, Shirvon, Fors va Iroq mamlakatlarini zabt etish bobida qilgan kengashim	56
Fors poytaxti (Sheroz)ni va Iroqning qolgan qismini zabt etish bobidagi kengashim	57
To‘xtamishxonga shikast yetkazish bobida qilgan kengashim	58
Dorussalom (Bag‘dod)ni va arab Iroqini zabt etish to‘g‘risidagi kengashim.....	59
To‘xtamishxonni yo‘qotish uchun qilgan kengashim	60
hindistonni zabt etish uchun qilgan kengashim	61
Hindiston poytaxti (Dehli)ga lashkar tortish borasida qilgan kengashim.....	63
Hindistonga olib boradigan yo‘lni afg‘onlardan tozalash uchun qilgan kengashim	64
Dehli hokimi Sulton Mahmud va Malluxonlarni engish bobidagi kengashim.....	65
Gurjiston mamlakatini egallash uchun qilgan kengashim	66
Misr va Shom (mamlakatlari)ni fath etish bobida qilgan kengashim	68
Rum mamlakatini zabt etib, qaysar lashkarini sindirish bobida qilgan kengashim.....	70

Ikkinchi kitob

«Mamlakatlarni fath etuvchi...»	73
Dinu shariat tuzuki	79
Mamlakat ishlari tuzuki	88
Mening dargohimga iltijo qilib, panoh istab kelgan turku tojik, arabu ajam toifalaridan bo‘lganlar haqidagi tuzuk	94
Saltanatni o‘z tasarrufimda saqlash uchun amal qilgan tuzukim	95
Sipoh saqlab turish tuzuki	98
Sipohga ulufa berish tuzuki.....	99
Sipohga tanxoh va ulufa taqsimlash tuzuki.....	101
O‘g‘illar va nabiralarga ulufa berish tuzuki	102
O‘g‘illar, nabiralar, qavm-qarindoshlar, amirlar va vazirlarni jazolash yo‘li bilan saltanatda intizom saqlash haqida tuzuk	103
Vazirni tanlash tuzuki	106
Amirlik va hukmdorlik martabalari tuzuki	111
Askarni eng quyi martabadan oliy martabagacha tarbiyalab ko‘tarish tuzuki	113
Amirlar, vazirlar, lashkar hamda raiyatni taqdirlab, martabalar va in‘om-sovg‘alar berish tuzuki.....	116
Katta nog‘ora va bayroq berish tuzuki	119

Sipohning yaroq-jabduqlari va anjom-jihozlari tuzuki.....	120
Urush va tinchlikda, «yotishu huzur»da va majlis-yigʻinlarda hozir boʻlish tuzuki.....	121
Vazirlarning xizmat qilish tuzuki.....	123
Uluslar, qoʻshinlar va tumanlarning amirlarini tayinlash tuzuki.....	125
Navkarning begiga va bekning navkariga muomala qilish tuzuki.....	127
Doʻstu dushmanga muomala qilish tuzuki.....	130
Saltanat saroyida oʻltirish va oʻrin olish tuzuki.....	132
Mamlakatlarni zabt etish tuzuki.....	133
Saltanatni idora qilish tuzuki.....	137
Mulku mamlakat, sipohu raiyat ahvolidan xabardor va ogoh boʻlib turish tuzuki.....	139
Turli mamlakatlar aholisiga munosabat, ularning ahvolidan xabardor boʻlish, avliyolar va din peshvolarining mozorlarini tuzatish, vaqf hamda nazr ishlarini tartibga keltirish tuzuki.....	141
Raiyatdan mol-xiroj olish, mamlakatni tartibga keltirish va yuksaltirish, uning obodonchiligi, xavfsizligini amalga oshirish tuzuki.....	143
Jangu jadal, urush maydoniga kirish va chiqish, qoʻshinni saflash, gʻanim lashkarini sindirish tuzuki.....	146
Qirq ming otliqdan iborat oʻn toʻrtta zafarli sipoh favjlarini safga tizish tuzuki.....	151
Qirq ming otliqdan ortiq sipoh favjlarini safga tizish tuzuki.....	155